

ammehoela

augustus

Ewoud Sanders

bakeliet

bintje

colt

EPONIEMEN

condoom

WOORDENBOEK

dukdalf

frisbee

**Woorden die teruggaan
op historische personen**

grog

guppy

Herziene en uitgebreide editie

hopje

kenau

kiekje

masochisme

nicotine

saxofoon

Nijgh & Van Ditmar

silhouet

Eponiemen zijn woorden die teruggaan op historische personen. Zo is het **kiekje** afgeleid van de Leidse fotograaf Israël Kiek, de **brommer** van de Utrechtse stalhouder Brom en dankt het **bintje** zijn naam aan Bintje Jansma, een sproeterig Fries meisje.

Deze vermeerderde herdruk van Sanders' veelgeprezen **Eponiemenwoordenboek** bevat een selectie van ruim zeshonderd eponiemen, puur *Nederlandse woorden of leenwoorden die tot ons dagelijks taalgebruik zijn doorgedrongen*. Het is niet alleen geschikt als naslagwerk maar, door de anekdoten achter de eponiemen, tevens als leesboek voor taalliefhebbers.

'Het meest grondige taalboek dat onlangs is verschenen. Het is verleidelijk een paar voorbeelden te geven, maar u moet zich al lezend zelf maar laten verrassen.'

Elsevier

'Sanders geeft het verhaal achter het eponiem alle ruimte. Niet de ontstaansgeschiedenis van het eponiem, ook allerlei weetjes en anekdoten die er zijdelings verband mee houden zijn meegenomen.'

Rik Smits in de Volkskrant

Ewoud Sanders [1958] is historicus, lexicograaf en journalist. Hij publiceert o.a. in *NRC Handelsblad* en *Onze Taal*.

ISBN 90-388-6751-4

9 789038 867519

Eponiemenwoordenboek

Ewoud Sanders

EPONIEMEN WOORDENBOEK

Woorden die teruggaan
op historische personen

Nijgh & Van Ditmar
Amsterdam 1993

Voor Charles Cunningham Boycott,
die me nieuwsgierig maakte
naar andere eponiemen
en
voor Jaap Engelsman, in vriendschap

Eerste druk oktober 1990
Zevende geheel herziene en vermeerderde druk,
september 1993
Copyright © Ewoud Sanders 1993
Omslag en typografie Hans Verlaat
NUGI 943 / ISBN 90 388 6751 4 / CIP

‘Woorden, aan eigennamen ontleend, kunnen den taalvorschcr, die er niet op verdacht is, vrij wat nutteloos hoofdbreken kosten. Het is daarom goed ze bekend te maken, wanneer men ze bij toeval vindt.’

Matthias de Vries in *De Taal- en Letterbode* (1870)

‘An etymology that has anything to do with a person or an anecdote is to be regarded with suspicion. For both we want contemporary evidence, and, in case of an anecdote, we never, to the best of my knowledge, get it.’

Ernest Weekley, *The Romance of Words* (London 1912)

‘Flikjes en bintjes. Om voor die twee dingen nu het woord “eponiem” uit te vinden is te veel eer, wij verzoeken u dan ook dit woord weer te vergeten.’

Battus, *Opperlandse Taal- & Letterkunde* (Amsterdam 1981)

INHOUD

Voorwoord

7

Eponiemen alfabetisch

II

BIJVOEGSEL I

Planten en bomen die naar Nederlanders zijn vernoemd

22 I

BIJVOEGSEL II

Woorden en uitdrukkingen in dit boek die teruggaan
op Nederlanders

23 I

Geraadpleegde bronnen

235

Rubrieksregister

239

Alfabetisch register

247

VOORWOORD

‘Er is niets tegen etymologie. Je hebt er weliswaar niets aan, maar dat geldt ook voor postzegels verzamelen en stambomen van je voorouders opstellen.’

Battus, *de Volkskrant*, 1.4.1989

Eponiemen (van Grieks *epi* ‘bij’ + *onoma* ‘naam’) zijn woorden die zijn afgeleid van eigennamen. In de eerste druk van dit boek heb ik alleen eponiemen opgenomen die teruggaan op historische personen – mensen van vlees en bloed. In de huidige druk heb ik ook plaats ingeruimd voor enkele personages – figuren van papier en inkt. Dit onderscheid is trouwens niet altijd even duidelijk. Moet je alle personen uit de bijbel als fictieve personages beschouwen of zitten er ook historische personen tussen? U mag het zeggen. Heeft Don Juan echt bestaan of niet? Daar zijn planken over volgeschreven, met als voornaamste conclusie dat dit niet te achterhalen valt.

Nieuw in deze herdruk zijn bovendien enkele uitdrukkingen waarin een eigenaam is opgenomen, zoals *bedrijvige Martha*, *volgens Bartjens*, *praten als Brugman* en nog een paar. Overigens ligt de nadruk nog altijd sterk op historische personen, vandaar dat de ondertitel van dit boek is gehandhaafd.

Is dit boek compleet? Bevat het alle eponiemen die wij in het Nederlands kennen? Ik zou haast zeggen: gelukkig niet. Hoeveel eponiemen het Nederlands telt, weet niemand. In de algemene verklarende handwoordenboeken van de afgelopen 150 jaar staan er schat ik tussen de 2500 en 3000. Zou je ook alle plantennamen opnemen die van eigennamen zijn afgeleid, dan is dit aantal in een handomdraai te verdubbelen. Voeg daar alle medische, technische, scheikundige en natuurkundige eponiemen aan toe en je zit met een completer, maar onhandelbaar, onbetaalbaar en vooral ook onleesbaar eponiemenwoordenboek.

Bovendien is een eponiemenwoordenboek, net als ieder ander woordenboek, nooit compleet. Er komen immers steeds eponiemen bij. Denk aan woorden als *rambomes*, *ramboïsme*, *madonna-bh*, *dr. Clavan* of *chippendales*. Dat laatste woord is afgeleid van Chip en Dale, Disney-figuurtjes die wij Knabbel en Babbel noemen – eigennamen dus. En dan laat ik alle eponiemen die tijdens de Golfoorlog zijn ontstaan nog buiten beschouwing. Binnen een paar weken sprak men indertijd van *Saddamiseren*, *Saddamisme*, *Saddamn* en *Saddamphobia*. Of deze woorden zullen beklijven is de vraag. In de algemene verklarende Nederlandse handwoordenboeken die sinds de Golfoorlog zijn verschenen, zijn ze in ieder geval niet opgenomen.

Van de naar schatting drieduizend eponiemen die het Nederlands telt, bevat dit boek er ruim zeshonderd. Ik heb dus een selectie gemaakt.

Ik heb gekozen voor eponiemen waar een mooi, interessant, gek of boeiend verhaal aan vast zit. Ik heb er bovendien voor gekozen bekende eponiemen – woorden uit het dagelijks taalgebruik – af te wisselen met eponiemen die een obscuur leven leiden in de kolommen van onze woordenboeken.

Waarom die obscure woorden? Omdat ik er geen weerstand aan kon bieden! Omdat de herkomst van sommige woorden zo onderhoudend is dat je ze alleen daarom al weer zou moeten gaan gebruiken. Bovendien gaat het af en toe om zeer nuttige begrippen. Zoals bijvoorbeeld *watrinade*: het vermoorden van een werkgever door zijn werknemers – een begrip dat een leemte vult in de vele samenstellingen die wij kennen met *moord*.

Nederlandse naamgevers hadden een streepje voor, omdat lang is gedacht dat er buiten *flikje* en *bintje* nauwelijks woorden naar Nederlanders waren vernoemd. Daarnaast heb ik een paar woorden opgenomen die niet op een persoon teruggaan, maar waarvan hardnekkig werd of wordt beweerd dat dit wel zo is, zoals bijvoorbeeld *tram* en *ulevel*. Dergelijke woorden staan tussen vierkante haken.

Ik heb voor deze herziening het hele woordenboek doorgekamd. In vrijwel ieder trefwoord is iets veranderd. Een eponiemenwoordenboek is nooit af, omdat het onderzoek naar de naamgevers nooit is afgerond. Zo werd pas recentelijk bevestigd dat Louis Pasteur knoeide met zijn onderzoeksresultaten – een feit dat natuurlijk thuishoort in het trefwoord *pasteuriseren*. Kleine en grotere fouten zijn hersteld en brieven verwerkt. Daarnaast heb ik zo'n 40 'lange' trefwoorden toegevoegd.

Hoewel dit boek verre van volledig is, heb ik geprobeerd op kleine deelgebieden zoveel mogelijk vergelijkbare eponiemen bij elkaar te zetten. Bij *dugazon* staan bijvoorbeeld alle mij bekende stemtypes die naar een historisch persoon zijn genoemd, bij *quinquet* alle lampen en bij *aanappelen* alle schilders die hun naam aan de taal leenden.

Vaak zijn deelgebieden, zoals bijvoorbeeld politiek of seksualiteit, over verschillende lemmata verspreid. Onder aan zo'n stukje wordt dan naar een ander lemma verwezen. In het *Rubrieksregister* zijn bovendien alle woorden uit omvangrijke deelgebieden bij elkaar gezet.

Ik heb geprobeerd steeds de vroegste bron voor een woordverkla-

ring te achterhalen. Indien bekend, wordt die bron genoemd en soms geciteerd. Citaten heb ik in de oorspronkelijke spelling gelaten. Alleen lange citaten uit vreemde talen zijn vertaald. Tenzij anders vermeld, zijn citaten uit de bijbel afkomstig uit de Statenvertaling.

Daarnaast heb ik geprobeerd te achterhalen vanaf wanneer een eponiem in het Nederlands voorkomt. Ik heb me hierbij moeten beperken tot de gegevens die hierover te vinden zijn in de etymologische woordenboeken en in het *Woordenboek der Nederlandse Taal*. Ook heb ik mijn eigen verzameling woordenboeken doorgeplozen.

Voor de biografische informatie vermeld ik slechts bij uitzondering de bronnen. Dit heeft een praktische reden. Eponiemen gaan lang niet altijd terug op beroemde personen die gemakkelijk in een biografisch woordenboek zijn op te slaan. En zelfs als het wel om een bekendheid gaat, wordt het feit waarom hij of zij is vernoemd lang niet altijd vermeld. Dit maakte het noodzakelijk een zeer groot aantal verschillende bronnen te raadplegen. Vermelding van zo veel titels zou het lemma mijns inziens onleesbaar maken.

Tot slot enkele conclusies. Bemoeienis met planten is in de loop van de geschiedenis de zekerste weg naar de eeuwigheid gebleken. In het eerste bijvoegsel wordt dit nader toegelicht. Koningshuizen en sportlieden hebben relatief weinig vernoemingen opgeleverd. De spreiding over de tijd is zeer ongelijk: massa's vernoemingen in de oudheid, dan een hele tijd niets, in de 17de eeuw begint het toe te nemen en vanaf het eind van de 18de eeuw is er geen houden meer aan. De vele vernoemingen in de 19de eeuw houden vanzelfsprekend verband met de enorme wetenschappelijke, maatschappelijke en industriële ontwikkelingen.

Ook de spreiding over het alfabet is opvallend: veel bij de *b* en de *s*, bijna niets onder de *l* en de *n*.

Vrouwen zijn sterk in de minderheid en leverden vooral woorden op met een negatieve betekenis. Politici worden snel vernoemd als ze iets met drank of geld te maken hebben, maar deze eponiemen raken even snel weer in onbruik.

Vooral schrijvers met een bombastische stijl zagen hun naam verewigd, en theologen met een afwijkende mening werden meer dan eens het slachtoffer van melige woordspelingen. Het uitvinden van een op goud of zilver lijkende legering was bijna een garantie voor een vernoeming.

De voornaamste conclusie is echter dat de vernoemingen vol-

strekt willekeurig zijn. Vaak wordt op een harde manier voorbijgegaan aan iemands levenswerk: keizer Vespasianus wordt beschouwd als een van de beste Romeinse keizers, maar zijn naam werd verbonden aan een openbaar toilet. De grootste generaals, filosofen, staatslieden en kunstenaars werden gepasseerd voor onbenullige collega's die opvielen door een scherpe uitspraak, een bult op hun rug, of voorkeur voor chocolade. Hoofdcommissaris Kaasjager uit Amsterdam had werkelijk alles mee om zijn naam vereeuwigd te zien, maar hij moest het afleggen tegen een onbeduidende naamgenoot uit Rotterdam.

Juist dit onrecht maakt eponiemen voor mij zo onweerstaanbaar.

Tot besluit een citaat uit een oud woordenboek. Het komt uit de inleiding van het *Nieuw Hand-Woordenboek der Nederduitsche en Fransche Talen* uit 1811 van P. Agron, G.N. Landré en P. Weiland.

‘Men is nogtans verre af, dit woordenboek boven alle berisping verheven te wanen; en men zal alle aanmerkingen en teregtwijzingen daaromtrent met dankbaarheid ontvangen; doch men herinnere zich de woorden van den Heer D’Alembert: “Niets is gemakkelijker”, zegt die groote man, “dan de schrijvers van een woordenboek, het zij teregt, het zij te onregt, te gispjen. Men voert eenige weinige middelmatige artikelen aan, en men gaat een veel grooter aantal anderen, waarvan niet dan met lof zou kunnen gesproken worden, met stilzwijgen voorbij. Een werk is goed, wanneer er meer goeds dan kwaads in gevonden wordt; het is uitmuntend, wanneer dit goede het middelmatige verre overtreft. Het is vooral op een woordenboek, dat deze regel van toepassing is: de menigte en verscheidenheid der onderwerpen dulden niet, dat men aan elk derzelve, zonder onderscheid, die volkomenheid geve, waarvoor zij afzonderlijk vatbaar zouden zijn.” ’

Ik sluit me hier van harte bij aan.

Ewoud Sanders,
Heemstede, juli 1993

A

Aagje, nieuwsgierig, *schertsende benaming voor een nieuwsgierige vrouw of man*

In 1864 ging het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) er nog van uit dat alleen een vrouw kon worden uitgemaakt voor *nieuwsgierig Aagje*. Tegenwoordig echter zal geen man zich in zijn mannelijkheid aangetast voelen als hij met deze zegswijze wordt bejegend.

De zegswijze *nieuwsgierig Aagje*, voorheen meestal met de toevoeging ‘van Enkhuizen’, is afgeleid van een personage dat voor het eerst voorkomt in het kluchtboek *De Gaven van de milde St. Marten* uit 1654. De uitdrukking werd populair doordat het *Kluchtigh Avontuurtje van 't Nieuwsgierigh Aeghje van Enckhuysen* in 1655 als bijvoegsel werd overgenomen in *'t Leven en Bedrijf van Clement Marot* – een kluchtboek dat vele malen werd herdrukt.

Volgens de klucht was Aagje een jonge vrouw uit Enkhuizen die met een smid was getrouwd. Bij haar in de buurt woonde een schipper die soms op Antwerpen voer. Aagje ‘lelde de Smit soo langh aen 't hooft’, aldus de oorspronkelijke tekst, tot hij haar toestond met de schipper mee te varen.

In Antwerpen wordt Aagje door een Spaanse Brabander aangesproken met ‘nichteken’ – daar een gebruikelijke term voor prostituée. Maar Aagje weet dit niet; zij ziet de ‘signor’ aan voor een neef en belandt uiteindelijk met hem in het ‘slimste hoerhuys’. Daar wordt zij dronken gevoerd en honderd gulden lichter gemaakt.

‘Dit is het thema van Huygens’ *Trijntje Cornelis*,’ aldus Stoett (1981), ‘dat echter reeds in 1653 geschreven is, terwijl hij er al in 1650 op zinspeelt; mogelijk bestond de uitdrukking dus reeds eerder.’

In 1842 dichtte J. Nolet de Brauwere van Steeland:

Als eenmael Gods alwijze magt [...]
 Eva uit een Ribbe schiep;
 Van toen af aan kroop bij de vrouw
 't Nieuwsgierig Aegje al in de mouw.

Het Engels kent als vergelijkbare uitdrukkingen: *Miss Paulina Pry* en *Paul Pry*. Zoals bekend betekent *to pry* ‘ergens je neus insteken’.

aanappelen, met onverschillige willekeur te werk gaan

Op 29 januari 1955 verklaarde Karel Appel [geboren 1921] in een interview in *Vrij Nederland*: 'Ik schilder, ik rotzooi maar een beetje an. Ik leg het er tegenwoordig flink dik op, ik smijt de verf er met kwasten en plamuurmessen en blote handen tegenaan, ik gooi d'r soms hele potten tegelijk op.'

Carmiggelt herhaalde deze woorden drie dagen later in een Kronkel in *Het Parool*. 'Zeker is', schreef L. Gans in juni 1963 in het *Museumjournaal*, 'dat hier het begin en zelfs het *Leitmotiv* van de sensationele verhalen over Karel Appel lagen.'

In de jaren daarna deed Appel er nog een schepje bovenop. Televisiekijkend Nederland kon de schilder in 1959 hangend aan een helikopter verfbussen zien leeggooien op een gigantisch doek. En in Jan Vrijmans filmdocumentaire *De werkelijkheid van Karel Appel* (1962) zag men Appel met woeste bewegingen kolossale doeken te lijf gaan, op en top 'een geweldenaar die verf driffig kneedt en knecht', zoals Lucebert hem typeerde.

Het publiek was door dit alles 'bezeerd', aldus Endt (1982), en de uitdrukking 'Ik rotzooi maar wat an' kreeg vleugels. In het Bargoens ontstond het woord *aanappelen*, voor 'met onverschillige willekeur te werk gaan' of 'maar wat doen'.

Toch heeft Appels 'anrotzooien' volgens L. Gans slechts betrekking op het 'beginstadium van het ontstaansproces van een schilderij'. In de slotfase gaat de schilder veel nauwkeuriger te werk. 'De willekeurige kleurflarden worden geordend en krijgen onderlinge samenhang. Er gaat zich in de verfmassa een vorm aftekenen: het schilderij krijgt gestalte. De kleurnotities zijn door de schilder bedwongen.'

Het woord *aanappelen* raakte waarschijnlijk in onbruik nadat Appel in brede kring als kunstenaar werd erkend.

Andere woorden die zijn afgeleid van een schilder: *apelles*, een groot schilder, naar Apelles van Colophon [4de eeuw v.Chr.], de beroemdste schilder uit de oudheid. Al zijn werken gingen verloren, maar zijn repliek aan een schoenmaker, die nog meer aanmerkingen had nadat Apelles op zijn aanwijzing op een doek iets had veranderd aan het schoeisel, bleef bewaard in de uitdrukking: 'Schoenmaker, blijf bij je leest'; *bambochade*, schilderij dat een landelijk of ruw volkstaferel voorstelt, naar *Bamboccio* (Italiaans voor 'groteske pop'), schildersnaam van de 'gebochelde maar zeer geestige' Haarlemse kunstenaar Pieter van Laer [1592-1642], die van 1628 tot 1638 in Rome werkte en gespecialiseerd was in realistische volkstaferelen; *echeveria*, een geslacht van vetplanten, naar de 19de-eeuwse Mexicaanse plantenschilder Echeverri; *holbeinwerk*, fijn borduurwerk van kruissteekjes, aan voor- en achterzijde gelijk, naar de Duitse schilder Hans Holbein de Jonge [1497?-1543] uit Augsburg, op wiens doeken

dit soort borduurwerk veelvuldig voorkomt; *makartboeket*, boeket van gedroogde bloemen en grassen, naar de Oostenrijkse bloemenschilder Hans Makart [1840-1884]; *Picassovissen*, een groep trekkersvissen, vanwege hun fantastische kleurencombinaties door Werner Schröder, die in 1953 directeur werd van het Berlijnse aquarium, zo genoemd naar Pablo Ruiz Picasso [1881-1973]; *rembrandtiek*, met de kleur en lichteffecten die kenmerkend zijn voor de schilderijen van Rembrandt van Rijn [1606-1669]; *Rubensfiguur*, een vrouw met zeer weelderige vormen, zoals de Vlaamse schilder Peter Paul Rubens [1577-1640] ze graag schilderde; *van dijck-kraag*, een diep ingesneden puntkraag, die vaak voorkomt op doeken van de Antwerpse schilder Antonie van Dijk [1599-1641]; en *zehneria*, een plantengeslacht, naar de Weense bloemenschilder J. Zehner.

De hier en daar te vinden verklaringen dat *barok* zou zijn afgeleid van de Italiaanse schilder Federigo Barocci, *chic* van een leerling van David genaamd Chique, en *gaga* van Paul Gauguin, zijn onjuist.

Vergelijk *albertduurtje*

abelardiseren, castreren van mensen

Waarom is *abelardiseren* op een gegeven moment uit de Nederlandse woordenboeken geschrapt? Tot aan de eeuwwisseling was het in tal van lexica te vinden. Ook moderne Franse woordenboeken negeren het, terwijl het eind vorige eeuw nog in de Parijse dieventaal werd gebruikt.

Abelardiseren betekent ontmannen. P. Weiland schreef in 1843 dat het woord 'schertsenderwijze' werd gebruikt, maar uit latere woordenboeken is die toevoeging verdwenen. Dat lijkt gepaster, want de ontmanning van Pierre Abélard was een uiterst serieuze zaak.

Abélard werd in 1079 nabij Nantes in Frankrijk geboren. Hij ontwikkelde zich tot de belangrijkste theoloog en wijsgeer van de twaalfde eeuw, maar zou nog bekender worden door zijn liefdesavontuur met Héloïse.

Abélard was 38 jaar oud en hoofd van de prestigieuze school van de Notre Dame toen kanunnik Fulbert hem vroeg om tegen kost en inwoning les te geven aan zijn nichtje Héloïse.

Héloïse was zeventien, mooi en talentvol. 'Weldra', aldus een 19de-eeuwse versie van het verhaal, 'ontvlamde in het hart van leermeester en leerlinge een felle liefdesgloed, en de wijsgerige bespiegelingen maakten plaats voor dichterlijke ontboezemingen.'

Daarna ging het in een razend tempo. Fulbert kwam erachter dat Héloïse zwanger was, waarop Abélard het meisje schaakte en in Bretagne in het geheim met haar trouwde. Fulberts wraak was

doortrapt: hij liet Abélard oppakken en ‘op schandelijke wijze verminken’, waardoor Abélard volgens het canoniek recht uit die dagen geen aanspraak meer kon maken op de hoogste kerkelijke functies.

Zowel Abélard als Héloïse verdween vervolgens in het klooster. Nadat Héloïse door toeval in het bezit was gekomen van een brief waarin Abélard zijn ‘lijdensgeschiedenis’ uiteenzette, schreven de voormalige minnaars elkaar brieven, die later in talloze talen werden vertaald. Héloïse liet weten dat hun liefde de grootste gebeurtenis in haar leven was gebeven, Abélard sloeg een zakelijker toon aan.

Maar in de dood vonden ze elkaar weer. Abélard stierf op 21 april 1142 en op verzoek van Héloïse werd zijn lichaam begraven in de kapel van zijn eigen klooster. Nadat Héloïse op 16 mei 1164 was overleden, werd zij in dit graf bijgezet. Aan het begin van de 19de eeuw werden de stoffelijke resten van de geliefden een paar maal verplaatst, tot ze in 1817 terecht kwamen op het kerkhof van Père-Lachaise in Parijs. Met een monument ter nagedachtenis van hun tragische liefde.

abigail, 1. een Engels kameniertje; 2. een voorschoot of boezelaar zoals kameniers dragen

Volgens het bijbelverhaal was Abigail (Hebreeuws voor ‘vreugde van de vader’) de echtgenote van de rijke veeboer Nabal. Zij was ‘goed van verstand en schoon van gedaante’ en wist koning David ertoe te bewegen geen wraak op haar man te nemen, nadat deze hem brood, water en vlees had geweigerd. In haar pleidooi gebruikt zij tot zes maal toe het woord *dienstmaagd*. ‘Och, mijn heer, mijne zij de misdaad, en laat toch uwe dienstmaagd voor uwe ooren spreken, en hoor de woorden uwer dienstmaagd’, aldus 1 Sam. 25:24. Na de dood van Nabal nam David haar tot ‘huisvrouw’.

In de betekenis ‘kameniertje’ raakte *Abigail* in het Engels ingeburgerd nadat Francis Beaumont en John Fletcher in 1610 in de populaire komedie *The Scornful Lady* een ‘waiting gentlewoman’ van die naam ten tonele hadden gevoerd, een voorbeeld dat door onder anderen Swift en Fielding werd gevolgd.

Volgens *Brewer’s Dictionary of Phrase and Fable* (1872) werd het begrip waarschijnlijk populair door Abigail Hill (Mrs. Masham), tussen 1704 en 1714 een beruchte hofdame, die haar grote invloed op koningin Anne voor persoonlijke belangen misbruikte. In navolging van Brewer vermeldden De Beer en Laurillard *abigail* in 1899 in de *Woordenschat*.

Volgens het *Woordenboek van voornamen* (1984) van Van der Schaar kwam Abigaïl als voornaam in Nederland vooral in de 17de eeuw in de mode. Hij vermeldt de vormen *Abigaïl*, *Abiegel*, *Abigal* en *Bigel* – voornamen die in Zeeland nog altijd voorkomen. Harrebomée vermeldt in zijn beroemde *Spreekwoordenboek* (1858) onder het trefwoord *Abigaïl* de zegswijze ‘Het is een kind van Abigeltje-nicht’ – overigens zonder nadere toelichting. Vergelijk *Martha*, *evaetje* en *nabal*

abracadabra, 1. (*eig.*) *toverspreuk, op perkament geschreven en aan een vlasdraad om de hals gedragen amulet*; 2. (*fig.*) *wartaal, onbegrijpelijke taal*

Heeft er ooit iemand geleefd die *abracadabra* heette? Bevat deze veelgebezigde toverspreuk een eigennaam? Nee en ja.

Abracadabra is oorspronkelijk een zogeheten kabbalistisch machtswoord uit de gnostische sekte van Basilides [ca. 125 n.Chr.]. Het is voor het eerst aangetroffen in een omstreeks 200 n.Chr. door Q. Serenus Sammonicus geschreven leerdicht vol huismiddeltjes.

Het woord werd elf maal onder elkaar geschreven op een zogeheten *Abraxassteen*, telkens met één letter minder, zodat een gelijkzijdige driehoek ontstond. ‘Een tooverwoord, dat in staat was koorts, kiespijn en andere ongesteldheden te verdrijven’, schreef de Winkler Prins nog in 1905.

Over de herkomst van *abracadabra* is bijzonder veel te doen geweest, maar volgens onder anderen C.T. Onions is het verwant aan *Abraxas* (in oudere vorm *Abrasax*), de naam van de oppergod van de Basilidianen. Volgens verschillende naslagwerken staat *Abraxas* in de gnostiek voor het getal 365 ($a=1$, $b=2$, $r=100$, $x=60$ en $s=200$), naar de 365 openbaringen van de godheid en het aantal dagen van het jaar.

Hoewel er nooit iemand heeft geleefd die *abracadabra* heette, schuilt in dit woord dus mogelijk wel een eigennaam.

Achitofel, *onbetrouwbare raadgever*

Een *Achitofel*, zegt Van Dale (1992), is een ‘niet te vertrouwen raadgever’. Dat doet vermoeden dat *Achitofel*, volgens de bijbel de raadsman van koning David, een slechte raadgever was. Het tegendeel is echter het geval.

Aan het oordeel van *Achitofel* (Hebreeuws voor ‘broeder der dwaasheid’) werd volgens 2 Sam. 16:23 juist veel waarde toegekend. ‘De raad nu, die *Achitofel* gaf, woog in die dagen even zwaar als wanneer men een woord Gods gevraagd had; zó zwaar

woog elke raad van Achitofel zowel bij David als Absalom.’ Toen Absalom – een eponiem met als betekenis ‘een zoon die zich verzet tegen zijn vader’ – zijn vader van de troon wilde stoten, wendde hij zich dan ook tot Achitofel om raad. Die adviseerde hem gemeenschap te hebben met Davids bijvrouwen en de koning direct aan te vallen. Maar ‘de Here had beschikt’, aldus 2 Sam. 17:14, ‘dat de goede raad van Achitofel teniet gedaan zou worden, opdat de Here onheil over Absalom zou brengen.’ Absalom verloor de strijd en Achitofel verhing zich.

Overigens is men het er niet over eens wat nu precies onder *Achitofelsraad* moet worden verstaan: Zeeman omschrijft het in 1877 als ‘eene sluwe maar boze raadgeving’; De Beer en Laurillard in 1899 als ‘raad, dien het gevaarlijk is op te volgen’, terwijl Van Delden het in 1990 in navolging van Ter Laan omschrijft als ‘een goede raad, die evenwel niet wordt opgevolgd’. Duidelijk wordt wel dat je met de raad van een Achitofel moet oppassen.

albertduurtje, kunststukje

Uit moderne woordenboeken is *albertduurtje* allang verdwenen. Het WNT schreef al in 1882 dat het woord ‘thans niet meer in gebruik’ is. Maar ooit betekende *albertduurtje* – ook te vinden als *alberduurtje* – ‘kunststukje’ of ‘keurig schilderijtje of prentje in het algemeen’, terwijl het later werd gebezigd ‘als schertsende benaming voor alles wat in zijne soort een *kunststukje*, een *juweeltje*, een *puikje*, een *schatje* was’.

Dat laatste is in ieder geval wat Aernout van Overbeke ermee bedoelde toen hij omstreeks 1670 dichtte:

’t Is waer, een vrouw is wel een Alberduertje,
Wanneer een man is droncken;
Maer die lieffelycke loncken
Die dueren qualyck een uurtje.

Het *albertduurtje* dankt zijn naam aan Albrecht Dürer, de beroemde Duitse schilder en graveur, die in Nederland blijkbaar Albert werd genoemd. Vooral geliefd waren zijn Mariaprentjes, die hij voor weinig geld als warme broodjes verkocht.

Albrecht Dürer werd op 21 mei 1471 in Neurenberg geboren. Zijn vader was goudsmid en ook Albrecht werd voor dit vak opgeleid. Als vijftienjarige jongen kreeg hij echter ‘lust in de schilderkunst’ en uiteindelijk zou Dürer een van de bekendste kunstenaars van zijn tijd worden. Hij schopte het tot hofschilder onder de keizers Maximiliaan I en Karel V, bracht een jaar in Antwerpen door en bereisde heel Nederland. Bovendien stond hij bekend als meetkundige: in Duitsland doceerde hij als eerste

de regels van de perspectief en hij schreef verscheidene wetenschappelijke werken over de tekenkunst en over de verhoudingen van het menselijk lichaam.

Zijn grootste vergissing was zijn huwelijk, op 7 juli 1494, met Agnes Frey, dochter van een bekend werktuigkundige en een regelrechte **xantippe** (z.a.). De 23-jarige Albrecht trouwde met haar om zijn vader te plezieren, maar daar zou hij zijn leven lang spijt van hebben. Witsen Geysbeek besteedt in 1836 meer aandacht aan de huwelijksproblemen van Dürer dan aan zijn artistieke kwaliteiten. ‘Deze boosaardige, geldgierige en heerszuchtige vrouw verbitterde al zijne levensdagen en vervolgde hem overal als een kwelgeest. Geheel ongevoelig voor den roem, dien haar echtgenoot verwierf [...] vlamde zij slechts met gretige oogen op het geld, dat zijne schilderstukken opbragten, kocht er apen, papegaaijen, honden en nutteloozen opsmuk voor, en verweet den voortreffelijken kunstenaar gedurig dat hij haar geen geld genoeg gaf.’

Dürer verdroeg ‘dit grievend leed’ met ‘voorbeeldeloos geduld’, maar op 6 april 1528 bezweek hij, bijna 57 jaar oud.

algoritme, rekenschema

Toen Aboe Dja’far Mohammed ibn Moesa omstreeks 780 n.Chr. in Chwarizmi in Perzië werd geboren, beleefde Bagdad een grote wetenschappelijke bloei. In het ‘Huis van Wijsheid’ werd systematisch alle Griekse wetenschappelijke literatuur vertaald en vanuit India maakte de islamitische wereld kennis met de oude hindoeïstische rekenkunde en astronomie.

Aboe Dja’far Mohammed ibn Moesa, bijgenaamd *al Chwarizmi*—de man uit Chwarizmi—ontwikkelde zich tot een belangrijk wiskundige, geograaf en astronoom. Hij voerde als een van de eersten het uit Voor-Indië afkomstige decimale stelsel in. Zijn boek *Opmerkingen van al Chwarizmi over de kunst van het rekenen met Indiase cijfers* kreeg in de twaalfde eeuw in Europa bekendheid onder de titel *Algorismi de numere Indorum*. ‘Algorismi’ was de Latijnse verbastering van al-Chwarizmi maar werd al snel verstaan als ‘rekenwijze’. De latere spelling *algorit(h)me* is te wijten aan verwarring met *arithmos*, Grieks voor ‘getal’.

Het boek introduceerde in Europa het decimale stelsel, de nul en de Indiase cijfers, die we abusievelijk ‘Arabische cijfers’ zijn gaan noemen. Algoritme zou uiteindelijk gaan betekenen: ‘reken-schema, voorschrift voor het uitvoeren van rekenkundige operaties en de volgorde daarvan’.

Ook een ander boek van al Chwarizmi zou sporen in onze taal achterlaten. Omstreeks 825 publiceerde hij een studie over lineaire en kwadratische vergelijkingen onder de titel *Hisab al-jabr wa'l-muqábala*, ofwel 'De hergroepering en de tegenstelling'. De vertaling daarvan vormde in de middeleeuwen de grondslag voor alle Latijnse studies op dit gebied. Het werk werd zo bekend dat uit de woorden *al-jabr* de term *algebra* ontstond. In het Arabisch betekende *al-jabr* overigens letterlijk 'het zetten van gebroken botten', wat figuurlijk werd uitgelegd als 'het onder één noemer brengen van breuken'.

Al Chwarizmi zelf maakte aan het eind van zijn leven trouwens een kanjer van een rekenfout: op basis van het werk van Ptolemeus maakte hij een atlas waarin hij de omtrek van de aarde met ruim vijftienduizend mijl overschatte. Hij stierf in Bagdad, vermoedelijk in 850.

Enkele andere wiskundige begrippen die aan een persoon zijn ontleend: het *Briggse stelsel*, het logaritmenstelsel met grondtal tien, naar de Engelse wiskundige Henry Briggs [1560-1630], die in 1617 de eerste logaritmentafel voor dit grondtal publiceerde; *cartesiaanse coördinaten*, bepaalde puntcoördinaten, naar Cartesius, de gelatiniseerde naam van de beroemde Franse wiskundige René Descartes [1596-1650]; *diofantisch*, op gehele getallen berustende vergelijkingen, naar de Alexandrijnse wiskundige Diophantus, die in de derde eeuw n.Chr. een belangrijk werk schreef over algebra en getallentheorie; *eucclidisch*, planimetrisch, naar de Griekse wiskundige Eukleidès, ca. 300 v.Chr. hoofd van de afdeling wiskunde van de bibliotheek van Alexandrië. Zijn werk was tot in de 19de eeuw richtsnoer voor het meetkundeonderwijs; *Ludolffiaans getal*, verouderde wiskundige benaming voor het getal pi, naar de wiskundige Ludolf van Keulen, die het in 1586 tot op 35 decimalen berekende; *snelliussen*, het plaatsbepalen op zee door het meten van twee hoeken tussen drie bekende punten, in 1617 beschreven door de Leidse wiskundige Willebrord Snellius, de gelatiniseerde naam van Snel van Rooyen [1581-1626]; en de *turingmachine*, een 'abstracte rekenmachine', bedacht door de wiskundige Alan Turing [1912-1954].

Vergelijk **barema**

amaryllis, tot de narcisfamilie behorende sierplant

De amaryllis is in 1735 door Linnaeus zo genoemd naar *Amarullis* (van Grieks *amarussoo*, 'stralen, fonkelen'), een herderin in de 'Idyllen' van de Griekse dichter Theocritus van Syracuse [ca. 300-ca. 250 v.Chr.]. In navolging van Theocritus gebruikten ook Ovidius en Vergilius deze naam in hun zogeheten bucolische poëzie (zie ook **mopsje**).

Van Theocritus zijn 30 idyllen overgeleverd en 22 epigrammen.

Thema van zijn poëzie is bijna altijd de (vaak onbeantwoorde) liefde. Dat geldt ook voor de idylle waarin Amarullis voorkomt. Een herder zingt vergeefs bij de ingang van de grot waarin zijn geliefde woont. ‘O mijn mooie Amarullis, waarom laat je je gezichtje niet meer zien, daar vanuit de grot? Waarom roep je me niet meer bij je? Wil je me soms niet meer? Heb ik misschien een platte neus van dichtbij, mijn meisje, een te zware baard? Ik hang me nog op!’

Onder invloed van het Latijn schreef men later amaryllis. In de 17de eeuw werd de naam Amaryllis in de herderlijke poëzie min of meer synoniem met ‘geliefde, liefje’ – de vrouw tot wie de dichter zich in dat gedicht richtte. Deze versregels van P.C. Hooft werden gepubliceerd in 1610:

Amaril, de deeken sacht
 van de nacht
 Met sijn blauwe wolckenbuyen
 Maect de sterren sluymer blind
 en de wint
 soect de Maen int slaep te suyen

‘Door de pastorale poëzie van de Renaissance’, schrijft Van der Schaar in het *Woordenboek van voornamen* (1984), ‘is de naam [amaryllis] soms in gebruik gekomen als doopnaam.’

M. Houttuyn vermeldt de plantennaam *amaryllis* – door hem ook wel ‘Lelie-narcis’ genoemd – in 1780 als eerste in zijn beroemde studie *Natuurlyke Historie*. Hij geeft als verklaring: ‘Wegens de Schoonheid deezer Bloemen, mooglyk, heeft Linnæus hier den naam van Amaryllis, voorheen in de plantkunde niet gebruikelijk, op toegepast’.

In de bloementeel wordt amaryllis ten onrechte gebruikt voor het geslacht *Hippeastrum*.

ammehoela, nooit van mijn leven

Omstreeks 1928 werd in een Amsterdamse revue een tweespraak opgevoerd die een getuige zich als volgt herinnert. Zegt de een: ‘Ik ben de koning.’ ‘Ha, ha, jij koning? Aan me hoela’, lacht de ander, terwijl hij met zijn hand op zijn naar achteren gestoken bil slaat. Waarop de eerste: ‘Ja, ik ben koning Amenoellah!’

Op meerdere plaatsen is deze dialoog toegeschreven aan revuekomiek Johan Buziau. De teksten van Buziau zijn niet bewaard gebleven, maar in recensies wordt een en ander niet genoemd en volgens Buziau-kenners is het onwaarschijnlijk dat deze act door hem werd opgevoerd. Buziau bedacht wel het woord *foet-*

sie, maar de geestelijke vader van *ammehoela* is nog niet achterhaald.

Over de koning is wel van alles bekend. Amanoellah werd op 1 juni 1892 geboren in Kabul, de hoofdstad van Afghanistan. Hij was daar regent toen zijn vader, de verlichte Habib Oellah, in februari 1919 werd vermoord. Zijn oom werd als de nieuwe emir gekozen, maar Amanoellah beheerste de schatkamer en wapenarsenalen en het leger koos zijn kant.

Op 27 februari 1919 – 9 *Hut* 1299 plaatselijke tijd – werd hij officieel gekroond. In de jaren daarna probeerde koning Amanoellah zijn land naar Westers model te hervormen. Hij schafte de veelwijverij af en zette zich samen met zijn vrouw Soeraja in voor de vrouwenemancipatie. Onderwijs werd verplicht gesteld, de eerste meisjesschool werd opgericht en kinderhuwelijken werden verboden.

In december 1927 vertrok Amanoellah voor een tournee door Europa. 'Ik zal naar mijn land terugkeren met de beste dingen die ik in de Europese samenleving heb ontdekt', verklaarde hij bij zijn vertrek. In juli 1928 keerde de vorst terug, en wel achter het stuur van een in Engeland gekochte Rolls Royce!

Amanoellah was erop gebrand de hervormingen te versnellen en te verbreden. Drie maatregelen zorgden voor een enorme ophef: geen polygamie meer voor regeringsfunctionarissen (tot dan toe vrijgesteld van deze maatregel), vrouwen mochten zelf beslissen of ze een sluier droegen en in Kabul was iedereen verplicht Westerse kleding te dragen.

Een storm van protest brak los. Men twijfelde aan Amanoellahs trouw aan de islam en het gerucht deed de ronde dat hij zich bij zijn bezoek aan de paus heimelijk tot het katholicisme had laten bekeren.

Onder leiding van de orthodox-soennitische geestelijkheid braken in november 1928 opstanden uit. Begin januari 1929 zag Amanoellah zich genoodzaakt de meest aanstootgevende maatregelen te herroepen, maar de burgeroorlog was niet meer te stoppen. Op 14 januari trad hij af ten gunste van zijn oudste broer. Toen die drie dagen later werd verdreven door een roverhoofdman probeerde Amanoellah de macht weer in handen te krijgen, maar hij werd verslagen. In mei 1929 vertrok hij voorgoed naar Europa, waar hij een veelbesproken society-figuur werd.

'Die tik met de rechterhand op de rechterbil bij de gierende uithaal *ammehoela*', heet het ergens, 'was om aan te geven dat de koning van zijn volk een schop onder zijn achterste had gehad.'

Ammehoela of *aan me hoela* werd een nette variant van *aan me reet*.

Amanoellah stierf op 25 april 1960 in Zürich, achtenzestig jaar oud. Hij werd begraven in Jalalabad, naast zijn vermoorde vader.

Twee vergelijkbare uitdrukkingen: *Emmie*, voorheen in toneelkringen een alternatief voor: dat kan me niks schelen, waarschijnlijk naar de Nederlandse actrice Emma Morel [1883-1957], wie de uitdrukking 'me reet' in de mond bestorven lag; en *Sjaak van Buren!*, eveneens voor 'kan me niks schelen'. Van Buren zou omstreeks 1920, toen een rechter hem met zware straffen dreigde, hebben gezegd: 'Edelachtbare, er is me geen drol aan gelegen.' Volgens het *Bargoens Woordenboek* (1982) bracht dit ook de uitroep *dag* of *D.A.G.* in omloop, een eufemistische afkorting voor '(er is me geen) Drol Aan Gelegen'.

ariaan, onbruikbare baksteen

Arius zou in zijn leven drie keer worden geëxcommuniceerd. Hij werd omstreeks 250 na Christus in Libië geboren en het grootste conflict speelde in 323, toen Arius al tegen de zeventig liep. Arius was in die tijd priester van de Baucalis, een van de voornaamste kerken van Alexandrië. Hij was ervan overtuigd dat de Zoon van God niet eeuwig was, maar geschapen en veranderlijk. Met andere woorden: Christus was geen ware god en niet gelijk aan zijn Vader.

In 324 zette Arius zijn standpunten in versvorm uiteen in het boek *Thalia*, 'Het gastmaal'. Hij kreeg een grote aanhang en er ontstond een heftige theologische strijd. Op 20 mei 325 besloot het concilie van Nicea, met slechts twee stemmen tegen, Arius te verbannen. Zijn boek werd verboden – het eerste formele verbod van een boek door de katholieke kerk. Later deed keizer Constantijn er nog een schepje bovenop: wie betrappt werd met de *Thalia* op zak, kreeg de doodstraf.

Arius zelf had geluk. Constantina, de zuster van de keizer, was onder de indruk van zijn ideeën en in 335 werd de zaak tegen de godgeleerde opnieuw geopend. Het arianisme werd tijdelijk geaccepteerd en zou in het Oosten nog eeuwen voortsudderden. Arius stierf datzelfde jaar in Constantinopel, volgens de overlevering de avond voordat hij voor het eerst de hostie weer mocht ontvangen.

In eerste instantie betekende Ariaan natuurlijk niets anders dan aanhanger van Arius. En in het Engels, Frans of Duits heeft het nooit iets anders betekend. Maar in het Nederlands kwamen er in de loop der tijd verschillende betekenissen bij. 'By 't Ariaensdom gelt geen wettigh, maer 't ontwettigh', schreef Vondel in

1663 en tegen die tijd werd *Ariaan* in het Nederlands gebruikt als scheldwoord. Het betekende ‘ketter’ en ‘verworpeling’, terwijl in de volkstaal zaken die als niet goed of niet bruikbaar werden afgekeurd, schertsend *Arianen* werden genoemd.

In de steenfabricage kreeg *ariaan* (nu zonder hoofdletter) een heel bepaalde betekenis: ‘beschadigde en voor het doel onbruikbare baksteen, als uitschot beschouwd’. Het WNT is nog gedetailleerder: ‘Baksteen, tot de betere soorten behorende, die bij de schifting worden uitgeschoten, omdat zij òf door minder goede kleur of onvoldoende hardheid ongeschikt zijn om tot gevelsteen te dienen, òf bij het bakken in de hoeken of kanten beschadigd en onbruikbaar geworden zijn.’

Het arianisme zelf is nooit helemaal verdwenen. Sporen ervan zijn terug te vinden in de leer van de Jehova’s Getuigen. Zij beschouwen Arius dan ook als een voorganger van hun stichter C.T. Russell.

Vergelijk koksiaan

aristarch, *streng, maar rechtvaardig criticus*

Aristarchus van Samothrace was de beroemdste taalkundige van de oudheid. Hij werd omstreeks 217 v. Chr. geboren en was zo’n dertig jaar hoofd van de bibliotheek van Alexandrië. Hij leidde een groot aantal beroemde geleerden op en onderwees twee koningen. Dit alles was hem overigens niet aan te zien: er is een kattebelletje bewaard gebleven waarin Aristarchus wordt bespot om zijn armetierige kledij.

Aristarchus maakte kritische tekstuitgaven van de werken van oude Griekse schrijvers. Bovendien legde hij het systeem van de grammatica vast zoals dat ook tegenwoordig nog wordt gebruikt.

Maar het beroemdst werd Aristarchus door zijn onderzoek naar de *Ilias* en de *Odyssee* van Homerus, de legendarische Griekse dichter die omstreeks 850 v. Chr. moet hebben geleefd en die zijn naam onder meer leende aan de uitdrukking *homerisch gelach*, voor ‘schaterend, onbedaarlijk gelach’.

Aristarchus had een afkeer van de toen gebruikelijke allegorische interpretaties. Zijn grondbeginsel was: Homerus uit Homerus verklaren. Hij verdeelde de twee dichtwerken van Homerus elk in 24 boeken en voorzag ze per regel van ‘nuchtere en bezonnen kritiek’.

De Alexandrijnse bibliothecaris legde hiermee de grondslag voor al het latere tekstkritische onderzoek naar Homerus en al in de oudheid baarde zijn werk veel opzien. Horatius stelde hem

aan alle critici ten voorbeeld en stond daarmee aan de wieg van *aristarch* in de huidige betekenis: 'streng, maar rechtvaardig criticus'. Of zoals Kramers het in 1847 formuleerde: 'een gestreng maar billijk kunstregter'.

Een van zijn oud-leerlingen zou uiteindelijk zijn dood bespoedigen. Dat wil zeggen: Aristarchus had zowel de heersende koning als diens oom onderwezen. De oom vermoordde zijn neef en greep de macht. De 72-jarige Aristarchus kon de dwingelandij van de nieuwe koning niet verdragen en week uit naar Cyprus. Daar kreeg hij waterzucht. De briljante taalgeleerde stopte met eten en stierf omstreeks 144 v.Chr. de vrijwillige hongerdood.

Vergelijk Zoilus

augustus, achtste maand

Gaius Octavius werd op 23 september 63 v.Chr. geboren. Hij was het lievelingetje van zijn oudoom Julius Caesar – de man die zijn naam zou verbinden aan de maand **juli** (z.a.). Toen Caesar in 44 v.Chr. werd vermoord, bleek hij de achttienjarige Octavius zelfs als zijn zoon te hebben geadopteerd.

Octavianus (zoals hij zichzelf noemde) deed een greep naar de macht en zette daarmee een strijd in gang die het Romeinse rijk jarenlang zou verscheuren. In 31 v.Chr. viel de beslissing: Octavianus versloeg zijn belangrijkste rivalen en maakte een einde aan de bloedige burgeroorlogen, waarmee hij in feite de eerste Romeinse keizer werd.

Toen de senaat Octavianus een eretitel wilde geven, had hij de keuze tussen 'Romulus' en 'Augustus'. Romulus was volgens de overlevering de stichter en eerste koning van Rome, Augustus betekende zoveel als 'gezegend, heilig, eerbiedwaardig' en werd tot dan toe alleen gebruikt om zaken mee aan te duiden. Octavianus ontving zijn eretitel op 16 januari 27 v.Chr. en noemde zich voortaan *Caesar Augustus*.

Augustus was buitengewoon geliefd. Hij had een grote persoonlijke uitstraling. Op zijn tijdgenoten maakten vooral zijn heldere ogen veel indruk. Men vond hem knap, hoewel uit een beschrijving van Suetonius blijkt dat zijn kleine, slecht onderhouden tanden ver uit elkaar stonden en zijn wenkbrauwen in elkaar overliepen.

De keizer voerde grote politieke, strategische en economische hervormingen door en begunstigde samen met zijn vriend Maecenas Romeinse dichters en schrijvers. In oude Nederlandse teksten is 'Augustus' dan ook te vinden in de betekenis 'kunstbe-

schermers', maar **mecenas** (z.a.) is hiervoor natuurlijk veel gebruikelijker.

In 8 v.Chr. gaf Augustus toestemming de maand waarin hij tot consul was benoemd en waarin hij zijn belangrijkste overwinningen had behaald, naar hem *augustus* te noemen. Voorheen heette die maand *sextilis* ('de zesde'), aangezien het Romeinse jaar ooit met maart begon.

De nieuwe maandnaam kwam ook in het Germaans terecht. Daar werd hij eerst verbasterd tot *oogst* – dus ook het woord *oogsten*, voor het inzamelen van gewassen, gaat op keizer Augustus terug – maar dit raakte nog voor het einde van de 16de eeuw als maandnaam in onbruik. De vroegste Nederlandse bron voor augustus als maandnaam dateert van 1378. Overigens bleef men nog tot in de 18de eeuw *Augusti* of *Augustij* schrijven in plaats van augustus.

Keizer Augustus stierf op 19 augustus 14 n.Chr. Zijn stiefzoon en opvolger Tiberius aarzelde aanvankelijk om de eretitel over te nemen, maar accepteerde hem toch. Na Tiberius zouden vrijwel alle Romeinse keizers 'Augustus' bij hun naam voegen.

axel, figuur in het kunstrijden

Rudolf Axel Paulsen was de eerste Noorse schaatskoning. Hij versloeg de beste rijders en verbeterde alle bestaande records. Bovendien reed hij als eerste met een lange slag en staat hij te boek als de uitvinder van de lange-afstandsschaats.

Paulsen werd op 18 juli 1855 geboren in Christiania, het latere Oslo. Hij doorliep de handelsschool en dreef tot 1921 een kruidenierszaak. Van zijn vader kreeg hij de eerste training in het schaatsen, zeilen en roeien.

Paulsen had een rank, sterk lichaam – de ideale bouw voor een schaatser. Hij speelde een dominerende rol in het schaatsleven dat zich vanaf 1880 ontplooidde op het ijs bij Vippetangen, zo'n dertig kilometer ten oosten van Christiania. 'Paulsen vermaakte iedereen met allerlei verschillende manieren van schaatsen', schrijft zijn biograaf. 'Hij lanceerde de bekende "kurketrekker", die sindsdien een vast onderdeel uitmaakt van het hedendaagse kunstschaatsprogramma.'

In het Frans, Duits, Engels en Nederlands staat deze 'figuur in het kunstrijden, met omkering en terugkeer op de uitgangspositie' bekend als de *axel*. De *dubbele axel* is een sprong met tweeënhalve draai. Paulsen zelf was overigens in het kunstrijden een voorstander van het vrije rijden – hij had een hekel aan oefeningen met vastgestelde figuren en zal zich dan ook waarschijnlijk niet

hebben bekwaamd in de *Lutz*, een luchtsprong die zo is genoemd naar de Oostenrijkse kunstrijder A. Lutz [1889-1918]. Het seizoen 1885 bracht het hoogtepunt in de carrière van Paulsen. Een jaar eerder was hij in de Verenigde Staten al uitgeroepen tot 'Champion Skater of the World', maar nu won hij zeven hoofdprijzen. Bovendien behaalde hij een beslissende overwinning op de Nederlandse schaatser R. van der Zee.

Dit laatste gebeurde overigens niet tijdens een officiële wedstrijd maar bij een weddenschap. Van der Zee beweerde de beste schaatser ter wereld te zijn en daagde Paulsen uit. Paulsen reed met een gemiddelde snelheid van 7,22 meter per seconde en had op nat en gescheurd ijs 11 minuten en 8,5 seconden nodig om drie Engelse mijlen af te leggen. Bij de finish had hij een voorsprong op Van der Zee van 425 meter. Het kostte de opschepperige Nederlander achttienhonderd kronen.

De kruidenier-schaatser Axel Paulsen stierf op 9 februari 1938. Datzelfde jaar werd in Japan *Yamashita* geboren, later een beroemd turner, wiens naam het Nederlandse woordenboek zou halen als 'sprong aan het paard, met overslag uit de handstand'.

Vergelijk *fleuren*

B

baedeker, *reishandboek*

In 1914 was het mogelijk een Duitse toerist tegen een Nederlandse verkoper te horen zeggen: 'Ik wenschte eenige photographiën te koopen. Laat mij zien wat je hebt. Dat is niet mooi.' Of op een station: 'Kruier, breng de bagage naar de spoor.'

Deze voorbeeldzinnen uit de 25ste druk van *Baedeker's Belgien und Holland* maken duidelijk dat geen Duitser er destijds over zou piekeren zonder zijn Baedeker op stap te gaan. En terecht, want de rode reisgidsjes van Karl Baedeker waren zo goed dat *baedeker* in het Nederlands, Duits en Engels al snel een begrip werd voor 'reishandboek' in het algemeen.

Karl Baedeker werd op 3 november 1801 in Essen geboren als zoon van een boekhandelaar. Na een studie in Heidelberg vestigde hij zich in 1827 als uitgever en boekhandelaar in Koblenz. Het reizen nam in die dagen een vlucht en Baedeker zag hierin een mogelijkheid om zijn uitgeverij uit te breiden.

In 1828 kocht hij de rechten van *Rheinreise von Mainz bis Köln*

baileybrug

van J.A. Klein. Na de dood van Klein herschreef Baedeker deze gids, waarbij hij als voorbeeld de Engelse gidsen van John Murray gebruikte.

Baedeker kreeg nu de smaak te pakken en in 1839 verscheen *Belgien und Holland*, een van de bekendste gidsen uit die vroege periode. De uitgever uit Koblenz schreef zijn gidsen op basis van eigen reiservaringen of met behulp van handboeken. Hij had als doel beschrijvingen te geven die zo betrouwbaar waren dat het niet langer nodig was betaalde gidsen in de arm te nemen. Hij gaf met sterretjes aan wat het meest de moeite waard was. Bij een herdruk reisde hij soms incognito naar het betreffende land om de gegevens te controleren.

Bij dit alles schuwde Baedeker de nieuwste vervoermiddelen niet. Vol bewondering meldt een Duits naslagwerk dat Baedeker in 1838 maar liefst *per trein* van Antwerpen naar Brussel reisde. Karl Baedeker stierf op 4 oktober 1859, 57 jaar oud. De meeste Europese landen waren toen al door hem beschreven en sedert 1846 verschenen zijn gidsen ook in het Frans. In 1861 rolde de eerste Engelse baedeker van de persen.

Veel concurrentie zou het familiebedrijf in de 19de eeuw niet krijgen. Alleen de gidsjes van Italië hadden sinds 1855 een geduchte rivaal. In dat jaar schreef J. Burckhardt *Der Cicerone*, een uitmuntend overzicht van de Italiaanse kunstgeschiedenis in de vorm van een reisgids. De titel was ontleend aan een vooral onder toeristen gangbare term voor de verbaal begaafde Italiaanse rondleiders. Het woord *cicerone* verwees natuurlijk naar de beroemde Romeinse redenaar Marcus Tullius Cicero [106-43 v.Chr.].

De bombardementen die piloten van de Luftwaffe in 1941 en 1942 op steden als Bath, Canterbury en Norwich uitvoerden, werden door de Engelsen *Baedeker raids* genoemd, omdat blijkbaar met behulp van de gidsjes van Baedeker opzettelijk doelen van cultuurhistorisch belang waren uitgezocht. De Luftwaffe wilde hiermee wraak nemen voor de geallieerde bombardementen op Keulen en Lübeck.

In 1943 werd Leipzig gebombardeerd. Daarbij ging het hele archief van uitgeverij Karl Baedeker in vlammen op.

baileybrug, *hulp- of noodbrug*

Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak hadden de bestaande legerbruggen een draagvermogen van niet meer dan 26 ton. Vanaf 1940 werden er echter tanks gebouwd die 40 ton wogen en men voorzag dat ze nog zwaarder zouden worden.

Het was aan Donald Coleman Bailey [1901-1985] hier een oplossing voor te bedenken. Bailey werkte vanaf 1929 bij de *Experimental Bridging Establishment* van het *Ministry of Supply*. In juni 1940 kreeg hij opdracht een nieuw type legerbrug te ontwerpen. Die brug moest aan verschillende eisen voldoen. De onderdelen moesten in een standaardtruck kunnen worden vervoerd en in iedere staalfabriek kunnen worden gemaakt. Daarnaast moest de brug eenvoudig en snel te monteren zijn. Bovendien moesten uit de onderdelen zowel zware als lichte bruggen kunnen worden samengesteld.

Bailey maakte de eerste schets voor zijn brug op de achterkant van een envelop. In juni 1941 had een zogeheten *proefbrugslag* plaats. Daarbij werd een brug van 70 voet lengte in 36 minuten in elkaar gezet. Vanaf dat moment werd de brug op grote schaal geproduceerd, zowel in Engeland als in de Verenigde Staten.

Bailey had een soort meccanoconstructie bedacht. Het zwaarste gedeelte, het zogeheten raam, kon door zes man worden gedragen. Door de ramen op elkaar te plaatsen kon de sterkte van de brug worden opgevoerd en de spanwijdte gevarieerd. Het oorspronkelijke ontwerp voorzag in een zogeheten vaste onderdekbrug, maar al snel werd het ontwerp ook toegepast op bovendekbruggen, intrekbare bruggen, hef- en hangbruggen.

De brug speelde een belangrijke rol in Italië, waar de Duitsers de opmars van de geallieerden probeerden te vertragen door alle bruggen achter zich op te blazen. Ook over de Rijn en de IJssel werden talloze *baileybruggen* gebouwd, die soms zeer lang in gebruik bleven. De baileybrug over de Maas had een lengte van 1200 meter. Veldmaarschalk Montgomery verklaarde dat de geallieerden de Tweede Wereldoorlog niet zouden hebben gewonnen zonder de baileybrug.

Donald Coleman Bailey werd in 1946 geridderd. Op 4 december 1947 werd hij benoemd tot Commandeur in de Orde van Oranje-Nassau.

Hoewel het woord *baileybrug* vanaf 1941 wordt gebruikt, staat het pas sinds 1970 in de Grote Van Dale. Salleveldt (1973) vermeldt *Baileykluivers* voor genisten, zinspelend op de baileybruggen die ze bouwen 'en waar ze na volbrachte arbeid over hangen te baliekluiven'.

bakeliet, harde kunsthar

Leo Hendrik Baekeland was buitengewoon slim. Hij werd op 14 november 1863 in Gent geboren als zoon van een schoenmaker

en een dienstmeid. Op de nijverheidsschool kreeg hij al een medaille voor scheikunde en na een studie van vier jaar promoveerde hij op zijn 21ste tot doctor in de natuurwetenschappen *maxima cum laude*.

Vijfjaar later besloot Baekeland, tot dan toe docent aan de Gentse universiteit, naar Amerika te emigreren. Daar deed hij zijn eerste grote uitvinding, het zogeheten *Velox-papier*, het eerste fotopapier dat bij kunstlicht kon worden ontwikkeld. In 1899 kocht de machtige George Eastman, bedenker van de *Kodak*, Baekelands uitvinding en zijn fabriekje voor één miljoen dollar. Dit stelde de inmiddels tot Amerikaan genaturaliseerde Baekeland in staat in zijn fraaie landhuis aan de Hudson een hypermodern laboratorium te bouwen.

Als student had Baekeland, in navolging van een zekere Baeyer, zich al beziggehouden met de vorming van harsen. In 1905 pakte hij de draad weer op en in 1906 werden de eerste octrooien verleend. Baekeland stelde vast dat door de reactie van formaldehyde op fenol een harde kunsthars ontstond die hitte- en vochtbestendig was en die bovendien elektriciteit slecht geleidde. Hij noemde deze eerste volledig synthetische kunsthars naar zichzelf *bakelite* en de lezing waarmee hij op 5 februari 1909 zijn werk aan de *American Chemical Society* presenteerde heette dan ook: 'De synthese, de samenstelling en de toepassing van bakelite'.

Volgens Baekeland was bakeliet 'the material of a thousand uses' en hij kreeg gelijk. De vochtbestendigheid en elektrische isolatiemogelijkheden maakten het ideaal voor radiokasten, tuimelschakelaars, stekkers en contactdozen. Al spoedig produceerde de *General Bakelite Company* van alles en nog wat, van wekkers tot stoelen tot siervoorwerpen.

Alleen het serviesgoed werd nooit een succes. Door hete dranken kreeg bakeliet een onaangename geur en de bruinzwarte kleur gaf aanleiding tot het gerucht dat bakeliet bestond uit geperst dierlijk afval of huisvuil en dat het dus ongezond was om van te eten.

Daar stond tegenover dat alle andere toepassingen zo'n overweldigend succes hadden dat Baekeland snel fabrieken kon openen in Duitsland, Italië, Japan en Engeland. Bakeliet werd zo bekend dat het, net zoals dat bij *maggi* (z.a.) zou gaan, van merknaam tot soortnaam werd. De Baekelands werden er intussen steenrijk van. De treurige gevolgen die dit voor latere generaties had, zijn breed uitgemeten in het toneelstuk *Bakeliet* dat Gerardjan Rijnders in 1987 regisseerde.

Baekeland had met zijn uitvinding eerdere half-synthetische plasticsoorten uit de markt gestoten, zoals het in 1855 door de Brit Alexander Parkes ontdekte *Parkesine*. Toen hij op 23 januari 1944 stierf, waren de eerste produkten al uitgevonden die op hun beurt het bakeliet zouden verdringen. Zo had de Amerikaanse ingenieur Earl Tupper een plastic ontdekt dat zeer geschikt was om voedsel in te bewaren. Het *tupperware* werd in 1945 in Amerika op de markt gebracht, en toen in 1962 in Nederland de eerste *tupperware-parties* werden georganiseerd, waren originele bakelieten voorwerpen al bijna verzamelobjecten geworden.

barbie, een bepaald type meisje of vrouw

Was Barbara Handler een tutje? Of speelden de meeste Amerikaanse meisjes van achttien in de jaren vijftig urenlang met een kartonnen pop die met papieren kleertjes kon worden behangen?

Hoe het ook zij, Barbara deed dat, en het eindeloze aan- en uitkleden van die tweedimensionale pop bracht haar moeder, Ruth Handler, op het idee een pop in drie dimensies te maken. Daar zou immers meer lol aan te beleven zijn.

Ruth was getrouwd met Elliot Handler, die in 1945 samen met Harold Mattson de latere Amerikaanse speelgoedgigant Mattel had opgericht. Volgens Grauls (1991) liet Ruth Handler zich voor het uiterlijk van de pop inspireren door een Duitse pop die was gevormd naar Lilli, een cartoonfiguur uit de *Bild-Zeitung*. De naam was snel gevonden: zij noemde de pop naar haar dochter *barbie*.

Barbie verscheen eind 1959 op de Amerikaanse markt. Zij kreeg de gedaante van een achttienjarig meisje en was de eerste pop met borsten. Dat was een van de redenen waarom *barbie* op de eerstvolgende speelgoedbeurs niet werd ingekocht.

In 1961 kreeg Barbie gezelschap van Ken – zo genoemd naar de zoon van Ruth en Elliot Handler. Hoewel Ruth Handler bij de staf van Mattel pleitte voor een ‘little bump’ verscheen Ken eerst zonder genitaliën.

Barbiepoppen zijn sindsdien uitgegroeid tot een cult-verschijnsel met jaarlijkse verzamelaarsbeurzen, *Barbie-lookalike*-wedstrijden en een netwerk van fanclubs. De Nederlandse Barbiefanclub telde in 1992 70 000 leden. In 1993 waren er wereldwijd 500 miljoen barbiepoppen verkocht. In Nederland worden jaarlijks gemiddeld 950 000 barbies verkocht.

De Amerikaanse modekenner en sieraadontwerper Billy Boy

schreef in 1988 *Barbie, her Life and Times*. Hierin beschrijft hij onder meer de gedaanteveranderingen van Barbie en de betekenis van haar kleding. Hij laat zien hoe de speelgoedfabrikant reageerde op ontwikkelingen op politiek en maatschappelijk terrein, zoals blijkt uit het succesvol op de markt brengen van *Christie*, het zwarte equivalent van Barbie, omstreeks 1968.

Vanaf 1964 zijn de poppen in ons land te koop. Over de figuurlijke betekenis van het woord *barbie*(*pop*) zijn de woordenboeken het vooralsnog oneens. *Peptalk* (1992) geeft als betekenis 'opgeprikt, taarterig meisje of dito vrouw', terwijl Koenen (1992) zegt: 'onberispelijk netjes uitzijende en daardoor onnatuurlijk overkomende vrouw'.

Zeker is dat Barbara Handler uit schaamte er lange tijd niet voor heeft willen uitkomen dat de barbiepoppen naar haar zijn vernoemd.

barema, tariefschaal, ezelsbruggetje

'Laten we onthouden', schreef de Belgische taalkundige Jan Grauls in 1960, 'dat barema een misbaksel is, dat zorgvuldig moet worden vermeden'.

Volgens Grauls was dit misbaksel afkomstig van een 'geniale vertaler' op een van de Vlaams-Belgische ministeriële departementen, die dacht hiermee het Griekse *barème* te verhollandsen. Fout! *Barème* was zelf al een verschrijving en wel van de achternaam van de Franse wiskundige Bertrand François Barrême.

François Barrême werd omstreeks 1640 in Lyon geboren. Hij onderwees wiskunde in Parijs, waar hij de titel kreeg van 'expert voor de rekeningen van de Franse rekenkamer'.

Barrême pakte het slim aan: zijn eerste boek presenteerde hij op 27 januari 1668 aan de Franse koning. Dit leverde hem een privilege op voor het uitgeven van rekenboeken. De meeste van die boeken droeg hij vervolgens op aan zijn beschermer Colbert, de machtige minister van Lodewijk XIV naar wie het *colbertje* is genoemd (zie bij **spencer**). Hij voorzag zijn presentexemplaren meestal van een gedicht, want behalve wiskundige was Barrême ook dichter.

In 1670 publiceerde Barrême zijn *Comptes faits du grand Commerce*, een verzameling uitgewerkte berekeningen. Dit boek, volgens sommigen het eerste in zijn soort, was zo nauwkeurig dat onder meer de uitdrukking *compter comme Barrême* in zwang kwam, voor 'rekenen met de grootst mogelijke nauwkeurigheid'. Maurice Lachatre tekende hier in 1856 in zijn ko-

lossale *Dictionnaire Universel* bij aan: 'Het is werkelijk moeilijk om met minder inspanning onsterfelijkheid te verkrijgen.'

Barrême stierf in 1703 en in 1796 dook *barème* – nu dus met één r en een accent grave – voor het eerst op in een Frans woordenboek, met als betekenis 'verzameling uitgewerkte berekeningen'. Vanaf het begin van de 19de eeuw is het in Nederlandse woordenboeken te vinden, verschillend gespeld en met uiteenlopende betekenissen. Zo kon het een 'boek met uitgewerkte berekeningen van allerlei aard' betekenen, maar ook 'een rekenknecht, een ezelsbruggetje, een luiaard'. Van Dale vermeldt het als een 'tafel van cijfers', 'loon- of tariefschaal' en spelt *barema*, ondanks het dringende advies van Grauls.

Overigens staat de uitdrukking 'zo nauwkeurig rekenen als Barrême' niet op zichzelf. De Duitsers kennen hiervoor *nach Adam Riese*, naar de Duitse rekenmeester Adam Ries [1492-1559], de schrijver van het eerste Duitse rekenboek. De Amerikanen gedenken de Engelse wiskundige Edmund Gunter [1581-1626] in *according to Gunter*. De Engelsen zelf zeggen liever *according to Cocker*, naar de Britse wiskundige Edward Cocker [1631-1675], die in 1657 een rekenboek schreef dat meer dan honderd keer werd herdrukt. Later werd zijn auteurschap overigens betwist. Vergelijk algoritme en Bartjens, volgens

Bartjens, volgens, zo nauwkeurig mogelijk berekend

Je hoort het niet zo heel vaak meer en sommige van de nieuwste woordenboeken hebben de uitdrukking *volgens Bartjens* dan ook geschrapt. Toch is het een zegswijze die vrijwel iedereen kent, hoewel er onduidelijkheid bestaat over wat er nu precies mee wordt bedoeld.

Ook over de persoon Bartjens bestond lang onduidelijkheid. De 19de-eeuwse naslagwerken spreken elkaar op talloze punten tegen. Aan veel onzekerheid kwam een einde toen C.P. Burger in 1912 in het tijdschrift *Het Boek* twee grondige artikelen over Bartjens publiceerde.

Willem Bartjens [1569-1638], zo blijkt hieruit, was vanaf 1591 schoolhoofd in Amsterdam; in 1618 werd hij door het stadsbestuur van Zwolle aangesteld als 'francoysche schoolmeester'. In 1893 kenschetste A.C. Kruseman hem als 'een eenvoudig man. [...] Hij gaf les in het rekenen, op de manier gelijk zijn beroepsgeenoten dat al jaren lang gedaan hadden, oppervlakkig, werktuigelijk, laag bij den grond'.

Burger bestrijdt deze visie. Volgens hem was Bartjens juist 'ie-
mand van zeer uitgebreide kennis, en met een grooten en goeden

persoonlijke invloed [...] een gevestigd huisvader, en een ervaren schoolmeester’.

Hoe dan ook, Bartjens dankt zijn faam aan het rekenboek *Cyfferinghe*, waarvan de eerste druk verscheen in 1604. Al omstreeks 1610 schreef Vondel een lofzang op hem, die eindigt met de regels:

Adieu Bartjens, ik wil zwijgen,
D’wijl gij gaat ten hemel stijgen.
’k Wenste dat ik hier in schijn
Slechts mocht uwen Echo zijn.

Tussen 1633 en 1637 verscheen in twee delen een vernieuwde editie van het rekenboek. Hierin was een portret van Bartjens opgenomen, dat Vondel van de volgende dichtregels voorzag:

Gij ziet het zichtbre deel van Bartiëns hier naar ’t leven:
Van zijn onzichtbren geest heeft hij u zelf gegeven
Een print in ’t Rekenboek, dat nergens faalt noch suft,
Maar volgt, ten dienst der jeugd, Euclides’ spits vernuft.

Dit rekenboek werd talloze malen herdrukt en later herzien. Het werd nog tot in de 19de eeuw gebruikt, volgens sommige naslagwerken tot 1831, volgens andere tot 1839 en volgens weer andere tot 1848.

In zijn bewerking van Stoetts *Spreekwoordenboek* (1981) verklaart Kruyskamp de uitdrukking *volgens Bartjens* als volgt: ‘schertsende toevoeging aan de uitkomst van een becijfering, bepaaldelijk gebezigd als men iemand iets voorreket dat niet al te ingewikkeld is, dus zoveel als volgens de (eerste) beginselen der rekenkunst’. Volgens de Grote Van Dale betekent het bovendien: ‘zo nauwkeurig mogelijk berekend’. Overigens laat Van Dale ook de spelling *Bartjes* toe – een spelling die Willem Bartjens weinig eer aandoet.

Vergelijk *barema*

bavelaar, *kunstig snijwerk*

De oorsprong van het woord *bavelaar* is altijd in verband gebracht met Cornelis Bavelaar [1777-1831]. Dat is niet onjuist, maar het is ook niet helemaal juist.

Dat Cornelis Bavelaar in talloze publikaties wordt aangewezen als de uitvinder van de *bavelaartjes* – in hout of been gesneden kleine diorama’s, geplaatst in een houten kastje achter glas – komt door A.J. van der Aa. Die schreef in 1853 in zijn *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* een korte levensschets van Cornelis Bavelaar, waarbij hij zich baseerde op ‘particuliere berigten’.

Cornelis Bavelaar, aldus Van der Aa, had ‘eenen onbegrijpelijken aanleg tot het snijden van beeldjes’. Niemand had hem dit ooit geleerd, maar met slechts een ‘eenvoudig pennemes’ sneed hij uit lindehout, palmhout, ivoor en parelmoer allerlei ‘landschapjes, binnenhuisjes en zeegezigtes’, die hij vervolgens achter glas inlijstte. Volgens Van der Aa kreeg Cornelis Bavelaar 21 kinderen, ‘waarvan dikwerf 9 te gelijk in leven waren’.

Na intensief archiefonderzoek konden Ingrid W.L. Moerman en J.Th.A. Peskens Van der Aa op enkele fouten betrappen. Bavelaar kreeg geen 21 kinderen, schrijven zij in *Leven in miniatuur* (1983), maar vijftien – toch nog een flink aantal. Belangrijker is de ontdekking dat Bavelaars aanleg niet helemaal ‘onbegrijpelijk’ is.

Cornelis Bavelaar leerde het vak namelijk van zijn vader, Cornelis Bavelaar senior [1747-1830]. Die maakte in 1795 zijn eerste ‘kijkkastje’: een voorstelling van de vrijheidsmaagd bij een met Franse vlaggen versierde vrijheidsboom, een kunstwerkje dat de triomfantelijke intocht van de Fransen in ons land moest herdenken.

Het woord *bavelaartje* is dus in feite afgeleid van twee personen, concluderen Moerman en Peskens, van Cornelis Bavelaar senior én junior. Even was er nog een derde Bavelaar in het spel, maar waarschijnlijk liet zijn vakmanschap te wensen over. ‘Het woord “bavelaar(tje)”’, aldus Moerman en Peskens, ‘is ontstaan in het midden van de 19de eeuw. In Leidse veilingcatalogi werd het werk van Bavelaar nogal eens te koop aangeboden, aanvankelijk als “landschappen, binnenhuizen e.d. bewerkt door Bavelaar” of woorden van gelijke strekking, doch sinds het midden van de vijftig jaren als “bavelaars”.’

De houtsnijwerken van vader en zoon Bavelaar waren in het begin van de 19de eeuw geliefd. Ze werden verkocht vanuit het logement *Het Stadhuis van Amsterdam*, nabij de Witte Poort in Leiden. De prijzen liepen op van acht tot ongeveer twaalf gulden. Vader en zoon maakten in de loop van dertig jaar samen ongeveer 1500 bavelaartjes; daarvan zijn nu zo’n 350 exemplaren bekend, waaronder een kleine twintig in Engeland. Tegenwoordig zijn ze onbetaalbaar.

Een vergelijkbaar begrip is *boulewerk*. Dit is zo genoemd naar André Charles Boulle [1642-1732] uit Parijs. Boulle was een vermaard meubelmaker die wist op te klimmen tot hofleverancier. Hij was gespecialiseerd in inlegwerk en *boulewerk* betekent in het Nederlands dan ook ‘inlegwerk van dunne reepjes of blaadjes metaal in hout’. Zijn zoon zette de produktie van boulemeubelen voort, maar hij haalde nooit het niveau van zijn vader en ging over de kop.

begijn, *vrome bewoonster van een begijnhof, schijnheilige, zwartbonte koe*

‘De naamsoorsprong der Begijnen is sedert twee eeuwen een groot twistpunt’, schreef een letterkundige in 1858 in *De Navorscher*. En dat is hij nog steeds.

Er is geen woord waarover zoveel is gediscussieerd. Zelfs **duk-dalf** (z.a.) en **fiets** (z.a.) vallen erbij in het niet. Het woord komt onder meer voor in het Nederlands, Frans, Duits en Engels, en alle etymologische woordenboeken in die talen hebben er iets over te melden. En bijna allemaal iets anders. In de Nederlandse etymologische woordenboeken zijn de details soms per druk verschillend. Voeg daarbij de talloze artikelen uit letterkundige tijdschriften en je hebt een stapel papier ter omvang van een boek als dit.

Kernvraag in de discussie is altijd geweest: gaat *begijn* nu wel of niet terug op Lambert le Bègue, de priester uit Luik die omstreeks 1180 de gemeenschap der begijnen oprichtte? In de elf edities van Nederlandse etymologische woordenboeken die sinds 1844 zijn verschenen, scoort deze vraag drie keer ‘mogelijk’, vier keer ‘waarschijnlijk’ en vier keer ‘nee’. Overigens waren er in het begin nog vier kandidaten in de race: 1. Begga, zuster van de heilige Geertruid; 2. Begga, dochter van Pepijn; 3. Begga, de vrouw van hertog Angijs van Brabant; en 4. de heilige Begga die omstreeks 695 in Namen leefde. Maar al deze Begga’s zijn gelukkig in een vroeg stadium afgevallen.

Resteert Lambert le Bègue. Er is ooit een kloosteroorkonde vervalst om te bewijzen dat ruim honderd jaar voor hem al begijnen bestonden en zelfs heeft iemand eens z’n best gedaan om aan te tonen dat Lambert nooit heeft geleefd. De nieuwste theorie luidt dat *begijn* is ontleend aan *beige*, de natuurlijke kleur van wol. Aanhangers van armoedebewegingen, zoals de begijnen, droegen vroeger namelijk gewaden van ongekleurde wol.

Of de begijnen zich naar Lambert noemden of naar de kleur van hun gewaad, zal wel nooit met honderd procent zekerheid kunnen worden uitgemaakt, maar één ding staat vast: Lambert heeft bestaan!

Pater Lambert leefde in de twaalfde eeuw in Luik. Volgens zijn biograaf had hij een spraakgebrek en moet zijn bijnaam *le Bègue* worden begrepen als ‘de Stamelaar’. Aanhangers van de ‘beige-theorie’ brengen zijn bijnaam in verband met deze kleur. Lambert was timide, rijk en buitengewoon godvruchtig. Op zijn landgoed liet hij een kerk bouwen met daaromheen kleine huisjes waar vrouwen die het huwelijk hadden afgezworen in

rust konden leven – de eerste *begijntjes*.

In Luik gaf men zich in die dagen over aan alles wat God verboden had. Lambert trok hiertegen fel van leer. Hij kreeg grote aanhang onder het volk, veel tegenstand van adel en kerk, en werd uiteindelijk gevangengezet. Teneinde een volksopstand te voorkomen werd Lambert naar Rome gestuurd. Zijn tegenstanders hoopten dat de paus hem voor gek zou verklaren, maar in plaats daarvan keerde hij terug met officiële toestemming te mogen prediken.

Ook nadat Lambert in 1182 in Luik was overleden, bleef de orde groeien. De begijnen verspreidden zich over heel Europa maar waren het talrijkst in de Nederlanden.

Hierin ligt mogelijk de verklaring waarom begijn in het Nederlands veel meer betekenissen kreeg dan in andere talen. Een kleine selectie: kwezel, zwartbonte koe, kindermuts, zemelaarster, schijnheilige en ‘een fijn zusje’. Het werkwoord *begijnen*: enigszins wit, asgrauw worden (gezegd van zaden die beginnen te rotten). *Dolle of blauwe begijnen*: hoeren. De uitdrukking *er is een begijn te geselen* betekent: er is een oploopje. En er zijn talloze samenstellingen, zoals *begijnedrol* ‘naam van zeker weekdier’.

Als Lambert le Bègue inderdaad zijn naam gaf aan begijn, dan heeft hij meteen het Nederlandse eponiemenrecord op zijn naam staan.

Bellarmijnkruik, baardmanskruik

De *Bellarmijnkruik* is zo genoemd naar de Italiaanse kerkleraar Robertus Franciscus Romulus Bellarminus [1542-1621]. Bellarminus was van 1570 tot 1575 hoogleraar in de theologie in Leuven. Het tijdschrift *De Navorscher* gaf in 1863 voor deze vernoeming de volgende verklaring: ‘Tijdens de godsdienstige twisten in Nederland kwam de protestantsche partij op het denkbeeld, hun geduchten tegenstander, den kardinaal Bellarmijn, op eene eigenaardige wijze te bespotten. Men liet kruiken maken, die eene treffende gelijkenis met hem hadden, en vooral zijn hoofdtekken goed wedergaven: ineengedrongen van gestalte, hardvochtig van uiterlijk. Om hem nog scherper te teekenen, prijkten de kruiken met een grooten, vierkant gesneden baard, die toen door de geestelijkheid gedragen, en de “kathedrale baard” genoemd werd.’

De kruiken werden in Delft gemaakt en waren zeer populair. Bovendien werden ze bij duizenden naar Engeland verscheept. Daar staan ze bekend als *bellarmines* of *greybeards*. In Duits-

belubberen

land heet de kruik *Bartmannskrug*. De benaming *Bellarminskruik* is in het Nederlands verouderd; ook hier spreekt men nu van *baardman* of *baardmanskruik*.

Ondanks protesten werd Bellarminus in 1923 zalig verklaard. In 1930 volgde zijn heiligverklaring.

Vergelijk jakobakannetje

belubberen, *besturen door half informeren*

Woorden die teruggaan op politici leiden zelden een lang leven. Ze verschijnen een tijdje op spandoeken, muren of in kranten, maar waaien daarna weer over. Tenzij ze een betekenis krijgen die ver van de politiek ligt, zoals bij *silhouet* (z.a.).

De kabinetten van Lubbers hebben tot nu toe zeker drie van dit soort woorden opgeleverd. Twee hiervan maken zeker geen kans op een lang bestaan, ondanks het feit dat ze in 1985 een plaatsje kregen in het *Politiek woordenboek* van Marco Bunge. Volgens Bunge betekent *Brinkmanship* 'een stoere manier van opereren', zoals aan de dag gelegd door mr. L.C. Brinkman, destijds minister van wvc. Overigens kennen ook de Amerikanen dit woord, maar dan betekent het 'politiek die tot vlak aan de rand van de oorlogsfgrond gaat', namelijk tot de *brink*.

Nadat in de Verenigde Staten het woord *Reaganomics* was ontstaan, sprak men hier een tijdje van *Rudinomics*: een economisch beleid dat altijd gericht is op bezuinigingen, ook als er 'meevallers' zijn. Een beleid waarvoor minister H.O.C.R. Runding, minister van financiën van 1982 tot 1989, zich liet inspireren door het *Thatcherisme*.

Belubberen ontstond op 12 oktober 1983. Bunge definieert het als 'besturen door half informeren', maar dat is zeker niet hoe premier Lubbers het indertijd begreep.

De omstandigheden zijn goed gedocumenteerd. Tijdens het debat over de Rijksbegroting 1984 voerde PvdA-kamerlid Marcel van Dam een denkbeeldige employé van minister-president Lubbers ten tonele, tuinman Flipse, om aan te tonen dat de zogeheten echte minima er ondanks hun eenmalige uitkering op achteruitgingen. Dit in tegenstelling tot wat het kabinet deed voorkomen. Flipse zelf had niets in de gaten, maar toen hij met een tientje minder in zijn loonzakje thuiskwam, zei zijn vrouw: 'Volgens mij heb je je laten *belubberen*.'

Toen Van Dam even later zei 'Alle echte minima worden, net als die tuinman, *belubberd*', liep Lubbers rood aan van woede. De reactie van de minister-president kwam als volgt in de *Handelingen* van de Tweede Kamer terecht: 'Mijnheer de Voorzitter! Te-

gen deze woordspeling moet ik groot bezwaar maken. [...] De heer Van Dam probeert de suggestie te wekken dat de regering hier de zaak aan het bedonderen is. Ik acht dit volstrekt onaanvaardbaar. Als hij, hoe geestig hij dit ook vindt, een woordspeling invoegt, acht ik dat, ook als oud-collega, onder de maat! (applaus ter rechter zijde).’

De kranten spraken de dag erna van een ‘ernstig conflict’, maar het brandje was snel geblust. *Belubberen* verscheen nog een paar maal op een spandoek en er werd zelfs een singletje uitgebracht met het liedje ‘Wij laten ons niet belubberen’. Maar in de algemene verklarende woordenboeken die sindsdien zijn verschenen is het niet opgenomen, daarvoor wordt het te weinig gebruikt.

In die woordenboeken zal men ook tevergeefs zoeken naar het woord *lubberiaans*, hoewel dat met enige regelmaat opduikt. Alleen Bunge vermeldt het, met als omschrijving: ‘Kwalificatie van taalgebruik dat zweemt naar dat van premier Lubbers, hetwelk wordt gekenmerkt door briljante politieke instincten, grote vindingrijkheid, diplomatie, oorverdovende CDA-onduidelijkheid en een ongeëvenaarde zwalkende kwaliteit. Eigenschappen die bijna elke politicus Lubbers in hoge mate benijdt’ – een definitie die niet vrij is van lubberiaanse elementen.

Voor andere woorden die teruggaan op Nederlandse politici, zie bij *Dreesgeld*. Enkele woorden die zijn afgeleid van buitenlandse politici: *arafatchoker*, studententaal voor ‘Palestijnse sjaal’, naar de in 1929 geboren Abu Ammar Yassir Arafat, sinds 1969 leider van de PLO; *bismarckharing*, in wijn ingelegde haring, naar Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen [1815-1898]; *gaullisme*, politieke stroming die zich baseert op de denkbeelden van de voormalige Franse president Charles de Gaulle [1890-1970]; *machiavellisme*, sluwe gewetenloze staatkunde, naar de Florentijnse staatsman Niccolò Machiavelli [1469-1527]; *peronisme*, politiek systeem als van de voormalige president van Argentinië, Juan Perón [1895-1974]; en *Poujadisme*, protest van kleine luiden tegen de grote politieke machinerie, naar de in 1920 geboren Franse papierhandelaar Pierre Poujade, leider van een fascistisch georiënteerde protestbeweging. Michail Gorbatsjov gaf in 1990 aanleiding tot woorden als *gorbifilie*, *gorbimanie* en *gorbextase*.

beurs, handelsbeurs

Het Amsterdamse beursgebouw werd in augustus 1611 geopend. Joost van den Vondel schreef er een gedicht over, getiteld *Aen de beurs van Amsterdam*, waarin hij zich afvraagt ‘Doorluchtigh koopslot [...] wat geest heeft uwen naem bedocht?’

Vondel zag twee mogelijkheden. Het woord was afgeleid van ‘de Beurs, die ’t gelt met zorgh bewaert’ of het had te maken met

‘tvelt dat Dido kocht’. De Phoenicische koningsdochter Dido vroeg bij aankomst in Afrika evenveel land te mogen kopen als een ossehuid kon omspannen – om de huid vervolgens in flinterdunne repen te snijden en er een kilometerslang touw van te maken. Carthago verrees en het ‘koopslot’ werd *Bursa* genoemd, Grieks voor ‘afgestroopte huid’.

Aldus de legende.

De Italiaanse geschiedschrijver Lodovico Guicciardini beschreef eerder nog een andere mogelijkheid. Guicciardini vestigde zich in 1542 in Antwerpen en schreef in 1567 een boek dat met 23 drukken in één eeuw gerust een bestseller genoemd mag worden. In *Belgium dat is: Nederlandt, ofte Beschryvinghe derselviger provincien ende steden* schrijft Guicciardini dat de kooplieden van Brugge een zekere ‘plaetse of borse’ gebruikten ‘tot versamelinghe om heuren coophandel te drijven’.

Volgens Guicciardini heette het gebouw zo naar een ‘out huys van den edelen geslacht der Borzen’. Het familiewapen ‘welc drie borzen zijn’ hing in steen boven de deur en ‘van dit huys, geslacht ende wapen, heeft den plaetse den naem gecregen, gelijk gemeynlyc in diergelycke dingen geschiet’.

Maar er bestaan geen andere bronnen uit die tijd die dit bevestigen en als bewijs wordt de verklaring van Guicciardini daarom ergens ‘niet zeer klemmend’ genoemd. Verschillende taalkundigen gaan ervan uit dat beurs in de betekenis van ‘openbaar gebouw waar de kooplieden op bepaalde uren bijeenkomen om te handelen of om over handelszaken te spreken’ afstamt van het veel oudere beurs in de zin van geldzak.

Het Frans-Belgisch biografisch woordenboek twijfelt echter niet en hierin staat te lezen dat de naam van de adellijke familie Van der Beurse in 1257 voor het eerst in archieven opduikt. Het huis dat vanaf de 16de eeuw bekend zou staan als ‘d’Oude Buerze ofte de Veneetsche Loidge’ werd gebouwd door Jean van der Beurse. Dit gebeurde in 1473 op een stuk grond van Henri van der Beurse. Het was deze Henri die de kooplieden, die oorspronkelijk voor zijn huis samenkwamen, naar binnen haalde. Vanwege de drie geldbuidels in het familiewapen sprak men eerst van ‘in de beurse’. Later werd de plaats van samenkomst kortweg *beurs* genoemd.

Natuurlijk zijn er ook andere versies. Er bestaan nogal wat afwijkingen in de spelling van de familienaam en volgens een theorie kwamen de kooplieden niet in het respectabele herenhuis samen, maar troffen zij elkaar dagelijks in de ‘vermaarde herberg’ *In de Beurze*. Weer anderen houden het op het *Hôtel des Bourses*

en in verschillende naslagwerken wordt een verband gelegd tussen de Brugse kooplieden en de Venetiaanse handelsfamilie *Della Borsa*.

Het leek Vondel toepasselijk als de handelsbeurs inderdaad zo naar de geldbeurs heette. Hij schreef:

Zoo blijf de zedigheit bevolen,
Want schepen, brieven, gelt en goet,
En Beursgeloof is eb en vloet.
De Beurs wort om haer gelt bestolen.

bintje, aardappelsoort

Generaal Christiaan de Wet [1854-1922], de held uit de Boerenoorlog die zich in 1902 tot het uiterste tegen de Engelsen had verdedigd, werd jarenlang op menig bord geprakt en met jus overgoten. Hij dankte dit aan Kornelis Lieuwes de Vries, schoolhoofd te Suameer in Friesland en aardappelkweker voor de Friese Maatschappij van Landbouw, die de smakelijke *Generaal de Wet* naar hem noemde. De schrijver *Zola* onderging eenzelfde lot.

‘Master’ de Vries was een bezielde man. Met behulp van een nat penseel voor de kruisbestuiving, bokkingkistjes en glazen potten gemaakt van afgedankte feestverlichting kweekte hij in een kwart eeuw zo’n 125 bruikbare rassen.

Op school kon men van zijn liefhebberij meegenieten. F. de Boer, een van zijn oud-leerlingen, schreef ooit in de *Bergumer Courant*: ‘Onderwijs en aardappelkweek lieten zich heel goed met elkaar verbinden. In de vensterbanken van de klas bloeiden aardappelplanten in plaats van geraniums en fuchsia’s. De schooltuin was proefveld. [...] Tijdens de les kon De Vries zomaar de klas uitlopen om poolshoogte te nemen van de stand der gewassen.’

Ook Bintje Jansma zat bij De Vries in de klas. Ze was in 1888 geboren als dochter van Teade en Minke Jansma. Op zeventienjarige leeftijd droeg zij twee stijve strooien vlechtjes, witte houten klompen en een blauwgeruit schort. Ze had een neus vol sproeten en tot haar klasgenootjes behoorden onder meer *Sipke*, *Trijntje* en *Cato* – vernoemd in aardappelsoorten die samen met die van de dappere generaal en de Franse schrijver in vergetelheid zijn geraakt.

In 1905 deed De Vries een belangrijke ontdekking. Dat jaar, aldus oud-leerling De Boer, ‘kwam uit een van meesters potten een aardappel te voorschijn, waarvan hij al jaren had gedroomd. Groot van stuk, goed van smaak, gemakkelijk te koken en... hij

kruimelde niet'. Het oog van de kweker viel op zijn ijverigste leerling, Bintje Jansma.

Bintje – ook wel *Gelderse* of *dikke muis* genoemd – ging een glansrijke carrière tegemoet. De aardappel werd in 1910 in de handel gebracht en ontwikkelde zich in driekwart eeuw tot het belangrijkste volksvoedsel. In 1987 waren negentig procent van alle friet- en export aardappelen bintjes en op de Nederlandse aardappelvelden wordt voor zestig procent het meesterwerk van De Vries verpoot.

De hoofdonderwijzer zelf kreeg pas laat erkenning voor zijn werk. In 1908 schreef hij in een boze brief aan zijn werkgever: 'Het kweekveld geeft mij heel veel werk en administratie, en te weinig voldoening. De gehele uitvoering berust op mij en aan de Friesche Maatschappij de eer... Als ik geen ambitie had voor de zaak, had ik er al lang voor bedankt.' Maar uiteindelijk zou in Suameer de school naar hem worden genoemd, net als een straat.

Hoe het de ijverige Bintje Jansma verder verging is niet bekend. Zij trouwde met een zekere Pebesma en overleed eind november 1976 in het rusthuis Nieuw-Klaarkamp in Franeker, 88 jaar oud. Het verhaal gaat dat zij het bintje zelf niet lekker vond.

In Frankrijk werd de aardappel populair gemaakt door de legerapotheker Antoine-Augustin Parmentier [1737-1813] uit Mondidier. Tijdens de hongersnood van 1769 won hij een prijsvraag met een verhandeling over de aardappelbouw. Lodewijk XVI steunde hem vervolgens. Parmentier's naam is sindsdien verbonden aan verschillende gerechten en aan de *parmentiera*, een bepaald bomengeslacht.

bokje, goedkope, slechte sigaar

In 1902 schreef het WNT bij het woord bok: 'Evenzoo wordt eene goedkope, slechte sigaar, een "stinkstok", in scherts wel eens *bok(je)* genoemd.'

Deze kanttkening zorgde in 1905 voor een discussie in enkele letterkundige bladen. Bokjes, poneerde een taalkundige, zijn 'volstrekt niet altijd slechte sigaren'. Bovendien is niet de bok 'het stinkende dier bij uitnemendheid', maar de bunzing. Nee, in feite bevatte het woord een eigennaam en wel van 'de bekende fabrikanten te Havanna: Bock & Co'.

Volgens een andere taalkundige bedoelde men 'Malang-sigaren in manillavorm, klein model', die al in 1850 bekendstonden onder de naam *bokjes* of *bokkies*. De kwaliteit was nooit veel soeps geweest. 'Kooplieden in tabak en tabaksplanters verzekeren dat *bokje* of *bokkie* nooit iets anders beteekent dan *slechte* sigaar,

algemeen is de uitdrukking: “Dat ’s een bokje van een bla-zertje!” De juiste naam van de firma te Havana luidde volgens deze geleerde *Bock y Ca*.

Nog eenmaal probeerde iemand een verband te leggen met de geitebok: ‘Men zegt immers (in niet te deftig gezelschap!): *hij stinkt als een bok*, en noemt een slechte sigaar een *stinkstok*. Wat ligt nu meer voor de hand, dan dat men bij voorkeur een *stinken-de* sigaar als een *bokje* is gaan betitelen?’

Maar op 3 november 1905 bracht een rechtszaak voor de arrondissementrechtbank in Tiel het definitieve bewijs dat bokje een eponiem is. De Londense NV *Henry Clay de Bock & Company Limited* beschuldigde een Nederlandse sigarenfabrikant ervan haar verpakkingsmateriaal te imiteren. De Londense firma vreesde dat aan ‘de renommé’ van haar ‘welbekende sigaren’ afbreuk werd gedaan.

De Engelse fabrikant verloor de zaak. De rechtbank stelde vast dat ieder kistje van de Londense sigarenhandelaar de handtekening van Henry Clay droeg, evenals *Bock y ca* in forse drukletters. Met als gevolg dat de sigaren ‘door agenten verkocht en door het publiek gekocht worden onder den naam van Bocksigaren of Bock’s’. De Nederlanders hadden wel de adelaar op het kistje nagebootst, maar niet de naam – sprake van echte imitatie was er dus niet.

Henry Clay de Bock, over wie verder helaas niets bekend is, verloor in 1905 f 227,75 om de reputatie hoog te houden van sigaren die al ruim vijftig jaar een begrip waren vanwege hun slechte kwaliteit.

Zie ook nicotine

[bokking], *gerookte haring*

‘Bokking’, schreef mr. Willem Bilderdijk in 1834, ‘is oorspronkelijk het saamgetrokken van bokeling of beukeling: waarvan de oorsprong is in den naam van Beukels van Biervliet.’ Ook in het woord *pekel* zag Bilderdijk een verbastering van ‘Beukels’ en hij staat hierin niet alleen: meerdere Duitse woordenboeken schrijven zowel de *Bück(l)ing* (bokking) als het *pökeln* (pekelen) toe aan de Nederlandse visser Willem Beukelszoon.

Het had gekund. Beukelszoon leefde in de tweede helft van de 14de eeuw in Biervliet in Zeeuws-Vlaanderen en aan hem wordt de belangrijke uitvinding toegeschreven die door Cats op rijm is gezet:

Beuckels heeft vooreerst den haringh leeren kaecken,
Dat is van allen slijm de visch gesuyvert maecken.

Na het kaken zoutte Beukelszoon de haringen en verpakte hij ze in houten tonnen. Hierdoor konden de vissen voor het eerst op grote schaal worden geëxporteerd en de Zeeuwse visser, gestorven in 1397, werd erom geëerd: Biervliet beeldde hem af op een kerkraam en de Duitse keizer Karel v bezocht ooit zijn graf. Volgens Willem Frederik Hermans is het haringkaken 'een van de weinige grote uitvindingen ooit door een Nederlander gedaan'. Het was dan ook zeker rechtvaardig geweest Willem Beukelszoon te vernoemen, maar het heeft niet zo mogen zijn. Waarschijnlijk gaat bokking simpelweg terug op het Noorse woord *boken*, dat 'gedroogd' betekent.

Boswellianisme, kritiekloze verering

Sommige fanatieke *fans* hebben er last van: van *boswellianisme*, een kritiekloos idolate houding ten opzichte van een schrijver, popster of andere beroemdheid.

Het adjectief *boswelliaans* dat deze houding karakteriseert, dankt zijn bestaan aan de Schotse schrijver James Boswell [1740-1795]. Boswell vestigde zijn reputatie als kleingeestige bewonderaar in 1791 met de publikatie van *The Life of Samuel Johnson*.

Samuel Johnson [1709-1784], die een belangrijk woordenboek van de Engelse taal heeft samengesteld, was een van de invloedrijkste schrijvers en denkers van de 18de eeuw. Boswell raakte in 1863 met hem bevriend. 'Als vurig bewonderaar van Johnson, stelde Boswell zich voortaan ten opgaaf de woorden en daden van dezen buitengewonen man op te tekenen', schreef Gt. Nieuwenhuis in 1855.

Hoewel Johnsons vriendin Hester Piozzi van mening was dat Boswell slechts een stenograaf was geweest van beschouwingen die hij niet had begrepen, werd zijn boek een buitengewoon groot succes. Aan het eind van de 19de eeuw werd *The Life of Samuel Johnson* zelfs beschouwd als het perfecte voorbeeld van een biografie.

De term *boswellism* werd in 1825 in het Engels geïntroduceerd door de Britse historicus T.B. Macaulay [1800-1859]. De Beer en Laurillard vermelden het begrip in 1899 als *boswellianism* en geven als omschrijving 'opgaan in eenigszins kleingeestige bewondering voor iemand, zich er door belachelijk maken'. De Engelsen kennen bovendien het woord *Boswell* voor 'a constant companion or attendant who witnesses and records what a person does', aldus de *Oxford English Dictionary*. Zo schreef Arthur Conan Doyle in 1892 in *Adventures of Sherlock Holmes*:

‘I think that I had better go, Holmes.’

‘Not a bit, Doctor. Stay where you are. I am lost without my Boswell.’

bowiemes, *groot jachtmes met kromme, tweesnijdende punt*

Op 19 september 1827 vond aan de oevers van de Mississippi, ter hoogte van Natchez, een gruwelijk gevecht plaats. Jim Bowie zag zich geconfronteerd met een grote groep mannen die het op zijn leven had gemunt. Bowie raakte door een kogel ernstig gewond, maar geen nood, met behulp van het door hem uitgevonden *bowiemes* doodde hij zes van zijn aanvallers en verwondde er vijftien.

Nu was Bowie wel wat gewond. Hij was ontzettend sterk en ving als vrijetijdsbesteding zo nu en dan een krokodil om er een eindje op te rijden.

Het zal duidelijk zijn: over de Amerikaanse volksheld Jim Bowie bestaan verhalen die in de details enigszins afwijken van de werkelijkheid. Zo reeg Bowie in 1827 niet zes man aan zijn mes, maar één. En dit was niet tijdens een gevecht met 21 bloeddorstige schurken, maar in een *duel*.

James (‘Jim’) Bowie werd omstreeks 1796 geboren in Logan County, Kentucky. Hij groeide uit tot een forse kerel, ruim 1,80 meter lang, met kleine blauwe ogen en van die enorme bakkebaarden die naar de Amerikaanse generaal A.E. Burnside [1824-1881] *burnsides* werden genoemd (later omgekeerd tot *sideburns*).

Bowie zou vooral bekendheid krijgen door zijn aandeel in de verdediging van de Alamo. In de jaren daarvoor had hij in neger-slaven gehandeld en een suikerplantage op poten gezet. Na het noodlottige duel was hij uitgeweken naar Texas, indertijd een provincie van Mexico. In 1830 nam Bowie de Mexicaanse nationaliteit aan. Maar toen duizenden Amerikaanse avonturiers in Texas in opstand kwamen tegen het autoritaire Mexicaanse gezag, sloot Bowie zich bij hen aan. Hij werd kolonel in het Texaanse leger, behaalde enkele klinkende overwinningen en viel op door zijn moed.

Op 23 januari 1836, na de slag bij San Antonio, trok Bowie zich met honderdvijftig Amerikanen terug in het nabijgelegen Fort Alamo. De verdedigers hielden dertien dagen lang stand tegen een overmacht van vierduizend Mexicaanse soldaten. In talloze ballades is bezongen hoe Bowie samen met Davy Crockett tot het eind toe bleef vechten. In feite lag Bowie de laatste paar dagen met koorts op bed. Hij werd op 6 maart 1836, nadat het fort was

gevallen, op zijn ziekbed gedood.

Nog een detail dat afwijkt van de werkelijkheid: Jim Bowie was niet de uitvinder van het *bowiemes*, zoals zo vaak wordt vermeld. Het mes werd uitgevonden door zijn broer Rezin Bowie [1793-1841]. Rezin, zo gaat het verhaal, had zich bij een gevecht aan zijn eigen mes gesneden en leverde vervolgens bij een smid het houten model in van een veiliger wapen: een groot jachtmes met een lemmet van zo'n dertig centimeter en een kromme, tweesnijdende punt.

Maar volksheld Jim Bowie werd met dit mes vereenzelvigd, dat vanaf 1840 op grote schaal werd geproduceerd.

Andere messen die naar personen zijn genoemd: een *Barlow*, een groot zakmes met één lemmet, genoemd naar de 18de-eeuwse Amerikaanse uitvinder; een *eustache*, een mes met een houten heft dat ook door de Apaches werd gebruikt. Het werd in de 18de eeuw uitgevonden door Eustache Dubois, een slager uit Saint-Etienne. Van recenter datum is het *rambomes*, naar de onoverwinnelijke filmheld Rambo (gespeeld door Sylvester Stallone), die in 1982 zijn bloedige debuut maakte in de film *First Blood*.

boycot, uitsluiting van maatschappelijk verkeer

In september 1880 sprak Charles Parnell, voorzitter van de Ierse Land League, op een grote protestbijeenkomst. De Land League was een jaar eerder in Mayo County in West-Ierland opgericht met als doel pachters te beschermen tegen uitbuiting door landeigenaren. Toen de zogeheten *land-grabbers* ter sprake kwamen (lieden die de plaats innamen van weggestuurde pachters) schreeuwde iemand dat zulke mensen moesten worden doodgeschoten.

Parnell had een christelijker idee: 'Je moet zo iemand helemaal links laten liggen, op straat, in de winkels, op het land, op de markt en zelfs in de kerk. Door hem helemaal op zichzelf te laten, door hem te mijden als een lepralijder, moet je je afkeer laten blijken voor z'n misdaad.'

Op het moment dat Parnell deze woorden sprak, was Charles Cunningham Boycott al zeven jaar rentmeester van graaf Erne in Mayo County. Boycott, die op 12 maart 1832 was geboren in Norfolk, en een carrière in het leger had afgesloten als kapitein, was een stille, vastberaden en halsstarrige man. Hij had net twee slechte aardappeloogsten achter de rug toen de Land League van hem eiste dat hij de pachtarieven met 25 procent zou verlagen. Boycott weigerde, stuurde een deurwaarder op zijn pachters af en werd vervolgens het eerste slachtoffer – in een lange rij – van de door Parnell voorgestelde tactiek.

Het ging er zeer hard aan toe. Boycotts personeel werd weggepest, zijn vee verdreven, op straat werd hij nageroepen, zijn post werd onderschept, de plaatselijke middenstand weigerde iets aan hem te verkopen en de kapitein-in-ruste werd tot driemaal toe beschoten.

Een en ander speelde zich af in oktober en november 1880. Nadat Boycott zich persoonlijk in *The Times* had beklaagd werd de kwestie voorpaginanieuws. De kranten spraken van *Boycotten*, een woord dat volgens één bron vrijwel zeker werd bedacht door pater John O'Malley, een fel aanhanger van de Land League. O'Malley zou het woord hebben geopperd in een gesprek met James Redpath, een bekende Amerikaanse journalist, als alternatief voor *ostracisme*.

Het nieuwe woord verspreidde zich met ongekende snelheid door Europa. De Beer en Laurillard vermeldden het in 1899; zij gaven als verklaring 'doodverklaren, uitsluiten of in het algemeen *zelfrecht doen*'. Het kwam in het Russisch terecht als *bojkotirovat*, in het Italiaans als *boicottare* en in het Spaans als *boycotear*.

De *boycot* van Boycott werd een succes. Weliswaar kwamen vijftig vrijwilligers uit Ulster om onder begeleiding van negenhonderd Britse soldaten de weggrottende oogst van Boycott uit de grond te halen, maar de rentmeester zag zich kort daarop genoodzaakt Ierland te verlaten. In 1881 werden de pachttarieven bij wet geregeld.

De obstinate Boycott probeerde nog een keer terug te keren, maar in 1886 vestigde hij zich definitief als rentmeester in Suffolk. Daar stierf hij op 19 juni 1897, 65 jaar oud.

braille, *schrift voor blinden*

Als het alleen aan Louis Braille had gelegen was zijn blindenschrift nu zeker vergeten.

Braille werd op 4 januari 1809 in het Franse dorpje Coupvray geboren als nakomertje van een zadelmaker. Op driejarige leeftijd verbleef het nieuwsgierige jongetje even alleen in de werkplaats: hij probeerde zelf in leer te snijden, schoot uit en stak in zijn rechteroog. Door een infectie was hij een paar maanden later ook blind aan zijn andere oog.

Op zijn tiende kreeg Braille een beurs voor het *Institut des Jeunes Aveugles* in Parijs. Hij was de jongste leerling en bleek zeer begaafd: hij had een superieur geheugen en leerde in korte tijd piano, orgel en viool spelen.

Toen Louis op het blindeninstituut kwam, telde de schoolbiblio-

theek drie boeken. De tekst was in grote reliëfletters gezet, met als gevolg dat ieder boek zo'n twintig delen omvatte die te zamen ongeveer 180 kilo wogen.

In 1821 werd op de school een nieuw schrift uitgeprobeerd. Het bestond uit puntjes en streepjes en was in 1819 uitgevonden door de Franse artillerie-kapitein Charles Barbier. Barbier had het ontwikkeld om 's nachts aan het front geschreven boodschappen te kunnen doorgeven.

Barbiers schrift had verschillende tekortkomingen maar zette de twaalfjarige Braille aan het denken. Hij begon te werken aan een eigen schrift en bedacht in de zomer van 1824 het systeem van een cel met zes punten, verdeeld over twee kolommen van drie. Het kort daarvoor uit Italië overgewaaid dominospel diende mogelijk als inspiratiebron.

In 1825 maakte Braille zijn eerste schrijflank en tussen zijn vijftiende en twintigste bracht hij talloze verbeteringen aan in zijn schrift: afkortingen, leestekens en zelfs een notatiesysteem voor bladmuziek. In 1837 verscheen het eerste volledige brailleboek: een vaderlandse geschiedenis in drie kloeke delen.

Braille was tegen die tijd docent aan het blindeninstituut. Alle leerlingen gebruikten zijn systeem maar moesten dit stiekem doen. De nieuwe directeur had het namelijk verboden omdat de investering in reliëfboeken anders voor niets was geweest. Bovendien vond hij dat blinden hetzelfde schrift moesten leren als zienden.

Braille was te timide om voor zijn uitvinding op te komen. Daarom nam adjunct-directeur Joseph Gaudet dat op zich. Gaudet is later wel Brailles apostel genoemd. Op 22 februari 1844, bij de opening van het nieuwe gebouw, overhandigde Gaudet de bezoekers een in het geniep geschreven pamflet over het brailleschrift. De demonstratie die daarop volgde had zo'n succes, dat zelfs de directeur overstag ging.

Gaudet verzorgde vervolgens een stroom publikaties in brailleschrift, waaronder het eerste tijdschrift. Voorbeelden van het schrift werden in alle talen vertaald en eind 19de eeuw duikt het begrip in Nederlandse woordenboeken op.

Braille zelf was vanaf zijn 35ste door een slepende t.b.c. te zwak om de hele dag les te geven. Hij stierf op 6 januari 1853, 44 jaar oud. Buiten het blindeninstituut was hij zo goed als onbekend. Brede internationale erkenning van zijn schrift liet nog een kwart eeuw op zich wachten, maar precies honderd jaar na zijn dood werden zijn stoffelijke resten overgebracht naar het Panthéon, om te worden bijgezet tussen Frankrijks nationale hel-

den. Alleen zijn handen bleven achter in zijn geboortedorp, in een verzegelde betonnen kist op zijn grafsteen.

Een ander schrift, waarbij puntjes en streepjes worden gebruikt, is het *morsealfabet*, zo genoemd naar de Amerikaanse uitvinder Samuel Finley Breese Morse [1791-1872], een van de eersten die een bruikbare elektromagnetische telegraaf construeerden.

brommer, *Amsterdams huurrijtuig*

Het zat de vrouw van Isaac da Costa niet mee. Zij had erop gestaan dat haar gasten niet met een eenvoudige slee maar met een *brommertje* werden gehaald en gebracht. Da Costa schreef in 1822 over het voorval in een brief die door W.G.C. Byvanck werd gebruikt in Da Costa's biografie. 'Och, aan den "brom" (brougham), het symbool der grootsheid dat de gasten kwam halen, was een mankement. De koetsier vertrouwde het wiel niet.' Uiteindelijk moest de hulp van de nachtwacht worden ingeroepen om 'het monument van grootschheid' weer rijklaar te maken.

Byvanck schreef dit alles in 1896. De *brougham*, een gesloten rijtuig getrokken door één paard, was toen een bekend voertuig. Het was zo genoemd naar de Schot Henry Peter Brougham, baron van Brougham en Vaux [1778-1868]. Brougham was voorzitter van het Engelse Hogerhuis, fel tegenstander van de slavernij en een van de belangrijkste Engelse staatslieden uit de 19de eeuw.

Wat Byvanck niet wist, was dat de *brougham* – uitgesproken als 'broem' – pas in 1839 was uitgevonden, dus zeventien jaar nadat mevrouw Da Costa haar gasten wilde imponeren met het modieuze brommertje. Dat maakt het absoluut onmogelijk dat brommer van brougham is afgeleid, zoals Byvanck veronderstelt.

Toen mevrouw Da Costa haar brommertje bestelde, was dit voertuig al een paar jaar in de mode. De eerste brommers verschenen in 1819 in Amsterdam. Op 17 december van dat jaar schreef een zekere mejuffrouw Wägeli in een brief aan haar zusster in Venlo: 'Sinds enige tijd hebben ze hier iets nieuws. Je herinnert je vast nog wel de sleedjes. Die zijn er nog, maar er zijn er nu ook veel met wielen, getrokken door één enkel paard met een conducteur op de bok die bij iedere stop afstapt. Men noemt ze *rolletjes* of *brommertjes*.'

Deze brief wordt geciteerd in het in 1865 verschenen boek *Het leven van C. en D.J. van Lennep*. Bij het woord *brommertje* tekende auteur J. van Lennep in een voetnoot aan: 'Zij droegen

dezen naam naar den stalhouder Brom te Utrecht, die ze 't eerst in zwang bracht.'

Taalkundig gezien was deze opmerking, die op andere plaatsen wordt bevestigd, een opluchting. 'Men zou anders licht meenen dat de rijtuigjes', schreef het WNT in 1902, '[deze naam] kregen naar het *brommend* (ratelend) geluid der lage wielen, die ze onderscheidden van de sleden'. Maar biografisch gezien is het om wanhopig van te worden, want over de Utrechtse stalhouder Brom is niets te vinden. Er zijn historische studies over Utrecht die hem in een bijzin noemen, maar meer niet. Hij is niet te vinden in de stamboom van de familie Brom – een vooraanstaand Utrechts geslacht van edelsmeden – niet in familieadvertenties, gemeentearchieven en ga zo maar door.

Het enige wat we weten is dat de uitvinder van de brommer zijn werk slecht heeft gedaan. Niet alleen de koetsier die de gasten van Da Costa kwam halen had namelijk problemen met zijn brommertje. Het voertuig was zo onbetrouwbaar dat omstreeks het midden van de vorige eeuw werd voorgesteld alle Amsterdamse brommertjes door de politie te laten onderzoeken. Het is er nooit van gekomen, maar de koetsiers werden wel verplicht hun brommerkoetsjes voortaan van een nummer te voorzien.

Overigens is de *bromfiets* wél genoemd naar het brommende geluid. Het woord ontstond omstreeks 1950 en werd hoogstwaarschijnlijk verzonnen door Henri Knap, indertijd 'dagboekkanier' van *Het Parool*. Anderen schrijven het woord toe aan journalist Gerton van Wageningen.

Andere rijtuigen die naar een persoon zijn genoemd: de *clarence*, een vierwielig rijtuig voor twee of vier personen, met een gebogen glazen front, naar de hertog van Clarence, de latere koning Willem IV [1765-1837]; de *deleman*, een huurrijtuigje op twee wielen, ooit zeer populair in Indië, naar de Amsterdamse ingenieur Charles Théodore Deeleman [1823-1884], die ook andere rijtuigen uitvond; de *hansom*, een licht rijtuig op twee wielen met twee zitplaatsen en een bok voor de koetsier achterop, in 1834 uitgevonden door de Engelse architect Joseph Aloysius Hansom [1803-1882]. Benjamin Disraeli noemde dit huurrijtuigje de 'gondel van Londen'; de *stanhope*, een licht tweepersoons rijtuig op twee wielen, in het begin van de 19de eeuw gemaakt voor dominee Fitzroy Stanhope [1787-1864]; en de *tilbury*, een licht tweewielig tweepersoons rijtuig op veren, met één paard, in de eerste helft van de 19de eeuw uitgevonden door de Engelse wagenmaker Tilbury.

Vergelijk *victoria*

Brugman, praten als, veel en met overtuigingskracht praten

Johannes Brugman [1399-1473] moet hebben gesproken met het vuur van een bekeerde. 'Hij bezat uitnemende gaven van verstand en hart, een sterk geheugen, rijke verbeeldingskracht en een gemoed evenzeer vatbaar voor het zinnelijke als voor het geestelijke', schrijft het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (NNBW) over hem.

Brugmans vatbaarheid voor het zinnelijke kwam het eerst tot uiting op de kloosterschool. Omringd door mannen die een lichtzinnig leven leidden, verviel ook hij tot allerlei afdwalingen, voornamelijk vechtpartijen en 'ontucht'.

Nu was Brugman natuurlijk nooit beroemd geworden als hij niet tot inkeer was gekomen. Hij sloot zich aan bij de zogeheten minderbroeders-observanten en werd een devoot mens. Vanaf 1450 reisde hij ongeveer twintig jaar lang door heel Nederland, om de strengere naleving te verbreiden van de regel van Franciscus van Assisi.

'Zijne ernstige en krachtige redenen waren gerigt tegen de hoofdzonden van die dagen', schreef Van der Aa in 1855. 'Tegen het dobbelspel, de ontwijding der heilige dagen door dronkenschap, twisten en gevechten, en tegen de wraakgierigheid der Staatkundige partijen. [...] Zijne predikatiën, hoewel somtijds plat en vol van zinnelijke voorstellingen, getuigen van eene vurige verbeelding, van hooge kracht, van echt practischen zin en van ware menschenkennis, en hebben hare vrucht niet gemist.' Brugmans spreekwoordelijke bekendheid dateert van zijn optreden in 1462 te Amsterdam. Ondanks tegenstand van geestelijken en overheid slaagde Brugman erin hier een nieuw klooster te stichten. '[Hij] predikte ook aldaar met zulk eenen toeloop, dat het volk aan zijne lippen hing, waarvan het spreekwoord ontstaan is: "al kont gij praten als Brugman"', aldus Van der Aa. Brugmans vriend Dionysius de Karthuizer had volgens het NNBW liever gezien dat hij zijn preken had 'toebereid met het zout der gematigdheid'.

Volgens Stoett (1981) komt de uitdrukking al aan het einde van de 15de eeuw voor. In plaats van *praten* zegt men ook wel *kallen* of *lallen* en volgens onder anderen De Beer en Laurillard (1899) laat men op *al kun je kallen als Brugman* volgen, 'dan helpt dat toch niet'. Het WNT gaat ervan uit dat de vormen *praten als een bruggeman* of *als een broekman* verbasteringen zijn van deze bekende zegswijze.

Behalve als prediker maakte Brugman naam als dichter en schrijver van liedjes. Na zijn dood werd hij een tijd vereerd. Vol-

gens Van der Aa werd zijn schedel onder het hoogaltaar van de kerk in Nijmegen geplaatst.

C

[calembour], *woordspeling*

Constantijn Huygens dichtte eens:

Jan neemt waar hij nemen kan,
Uyt de borsen, uyt de sacken,
Uyt de kisten, uyt de packen,
Uyt den ketel, uyt den pan
Jan is een *uytnemend* man.

Een woord- of naamspeling die berust op de gelijke of bijna gelijke klank van verschillende woorden wordt wel een *calembour* genoemd. Andere voorbeelden van calembours zijn in dit boek te vinden onder **koksiaan**.

Over de herkomst van dit woord is aan het eind van de vorige eeuw fel gediscussieerd, maar de strijd bleef onbeslist: men weet niet waar het vandaan komt. Tegenwoordig gaat men ervan uit dat het samenhangt met het Franse *bourde* (eerst 'bedriegelijke grap', later 'zotternij'), maar oudere lexica weten steevast te melden dat calembour is afgeleid van een persoon. Zo schrijft Jacob Kramers in 1847: 'de naam komt van een Duitschen edelman Von Calemborg, die aan het hof van koning Stanislaus van Polen leefde en zoo slecht Fransch sprak, dat telkens de belangrijkste woordwisselingen te voorschijn kwamen.'

Andere naslagwerken brengen het woord in verband met een grappig personage in Duitse verhalen dat teruggaat op een pastoor die omstreeks 1335 op de Kahlenberg bij Wenen moet hebben geleefd, of met de apotheker Calenbourg die in het begin van de 18de eeuw in Parijs leefde. Ook wordt ergens een verband gelegd met een dorp Calembourg bij Diedenhofen (Thionville). Hoe het ook zij: tot grote ergernis van onder anderen Voltaire werd de calembour in de 18de eeuw in Frankrijk een rage. Meester in dit genre was Georges François Mareschal, markies van Bièvre [1747-1789]. Hij publiceerde verschillende verzamelingen calembours en in 1800 werd een bundel calembours naar hem *Bièvrina* genoemd. De Fransen hebben dit woordspel omschreven als 'l'esprit des sots et la sottise des gens d'esprit'. Een

Nederlands naslagwerk doet het af als ‘meer of minder goedkope geestigheid’.

Twee andere ‘woordspelletjes’ die teruggaan op een persoon: *Clerihew*, vierregelig nonsensversje, zo genoemd naar de Engelse journalist Edmund Clerihew Bentley [1875-1956], die dit genre in 1905 introduceerde in het boek *Biography for Beginners*. De versjes karakteriseren een persoon wiens naam zelf een van de rijmwoorden moet zijn; en *spoonerism*, verspreking door verwisseling van klanken, bijvoorbeeld *haswand* in plaats van *washand*, naar dominee W.A. Spooner [1844-1930]. Spooner was huismeester van New College in Oxford en stond bekend om zijn vele versprekingen.

Vergelijk datisme

calepin, woordenboekje met allerlei korte gegevens; aantekenboekje

Ambrogio Calepio werd omstreeks 1435 nabij Bergamo in Italië geboren, als oudste zoon van graaf Calepio. Hij werd priester en trad in 1458 toe tot de orde der augustijnen. In 1466 trok hij zich terug in een klooster in Bergamo om zich geheel aan de studie van het Latijn, Grieks en Hebreeuws te wijden.

Zijn doel was een taalgids te schrijven voor de klassieke oudheid. *Il Calepino*, zoals hij werd genoemd, pakte het grondig aan. Hij bestudeerde Plato, Tacitus en andere klassieke schrijvers en werkte de eigentijdse woordenboeken systematisch door.

Op 5 juni 1498 ondertekende Calepino in Bergamo een contract met uitgever Dionigi Bertocchi. Afgesproken werd dat de familie Calepio de helft van de kosten zou betalen in ruil voor een percentage van de opbrengst – een afspraak die hun geen wind-eieren zou leggen. De oplage werd bepaald op 1600 exemplaren en in 1502, na ruim 36 jaar werk, verscheen het woordenboek onder de titel *Ambrosii Calepini Bergomatis Dictionarium*.

Het boek was in het Latijn geschreven en combineerde taalkundige met encyclopedische informatie. Hoewel het geen paginnummers had en wemelde van de drukfouten, werd het een enorm succes. Tussen 1502 en 1509 werd het maar liefst negen maal herdrukt. Calepino was nog jaren bezig met alle correcties en stierf niet lang nadat hij hiermee klaar was, eind 1509 of begin 1510.

Een ander woordenboek dat Calepino aan het schrijven was bleef na zijn dood onvoltooid. Zijn kloosterbroeders hadden hun handen vol aan het eerste werk. Niet alleen werd dit tussen 1509 en 1520 nog eens vijftien maal herdrukt, maar in 1533 verscheen ook een vertaling in het Italiaans. Later werden steeds

meer talen toegevoegd en in 1590 verscheen in Basel een editie met niet minder dan dertien talen.

Calepino's naam was tegen die tijd al lang vereeuwigd. Reeds in 1534 vermeldde een Frans naslagwerk *calepin* voor 'woordenboek in het algemeen'. De Italianen noemden ieder zwaar of groot woordenboek een *calepino*, en *essere un calepino* betekende zoveel als 'vele talen kennen'. De Fransen gebruikten uitdrukkingen als *mettez ceci sur votre calepin* voor 'onthoudt het' en *to bring anyone to his Calepin* stond in het Engels voor 'iemand tot de uiterste grenzen van zijn kunnen brengen'.

Nadat Calepino's woordenboek eind 18de eeuw uiteindelijk in onbruik was geraakt, verwaterde de betekenis van *calepin* steeds verder. Een Nederlands woordenboek omschreef het in 1904 als 'eene verzameling van woorden, aantekeningen, uittreksels tot eigen gemak en gebruik, een allerlei [...] thans meestal: zak- of aantekeningenboekje'.

Calepino moet zich in zijn graf hebben omgedraaid.

casanova, vrouwenverleider

Kenners benadrukken altijd dat de in 1725 in Venetië geboren Giovanni Giacomo Casanova veel meer was dan de vleesgeworden wellust. In verschillende fasen van zijn stormachtige leven verdiende hij zijn brood als bibliothecaris, diplomaat, directeur van de Franse staatsloterij, fabrikant, journalist, officier, spion voor de Inquisitie, prediker, speculant, theaterimpresario en violist. Bovendien was hij goed thuis in de filosofie, de geschiedenis en de letterkunde.

Maar toch: 'Als we Maurice de Hond aan Nederland lieten vragen: Wat zegt de naam Casanova u?' schreef *Vrij Nederland* onlangs, 'dan zou het antwoord [...] vrijwel onverdeeld in de sfeer van de slaapkamer, het boudoir, of het bordeel liggen.'

Casanova dankt deze reputatie aan zijn autobiografie, getiteld *Histoire de ma vie*. Het had niet veel gescheeld of deze was nooit verschenen. De erfgenamen van Casanova konden het enorme manuscript – ruim een miljoen woorden! – aanvankelijk aan de straatstenen niet kwijt. In 1812 kwam het voor een grijpstuiver in het bezit van de Duitse uitgever Brockhaus, die in 1820 een flink gecensureerde bloemlezing liet verschijnen. Dat wil zeggen: de nette gedeelten waren zoveel mogelijk geschrapt!

De memoires, waarvan pas in 1960 de volledige tekst verscheen, gaan niet alleen over escapades op de Venusberg. Toch heeft Casanova ongeveer duizend van de drieduizend pagina's nodig voor gedetailleerde beschrijvingen van zijn honderden solo's,

duo's of trio's met nonnen, adellijke dames, moeders en dochters.

Wat maakte Casanova voor hen zo volstrekt onweerstaanbaar? Niet zijn uiterlijk. Hij had een hoog, weglappend voorhoofd, een arendsneus, een weke kin en een stierenek. Nee, zo schrijft een deskundige ergens, 'de bekoring lag in Casanova's mannelijke vitaliteit, die ondersteund werd door een groot zelfvertrouwen en gepaard ging met voorkomendheid en toewijding, die alle vrouwen voor hem innam.'

Ook in Nederland benutte Casanova deze eigenschappen. Hij bezocht ons land in 1759 en 1760, verkocht er Franse staatsobligaties tegen een te hoge prijs en lichtte een bijgelovige markiezin op. In Amsterdam ontmoette de 35-jarige Chevalier de Seingalt, zoals hij zich vanaf 1760 noemde, Esther d'O. 'Een jong ding van veertien jaar', schrijft hij in zijn memoires, 'zeer geavanceerd voor haar leeftijd en een volmaakte schoonheid, behalve dat haar tanden onregelmatig geplaatst waren.'

Dat zijn tweede bezoek aan Holland financieel weinig winstgevend was, zo besluit Casanova zijn hoofdstuk over Holland, werd 'meer dan goedge maakt door de zoete genietingen, welke ik bij Esther smaakte.'

Het begrip *casanova* voor vrouwenverleider is in het Nederlands nooit zo ingeburgerd als in andere talen. De Grote Van Dale vermeldt het pas sinds 1992. Een versierder wordt bij ons eerder een **Don Juan** (z.a.) genoemd – naar een personage uit een toneelstuk van Tirso de Molina uit 1630. Dit ondanks het feit dat Stefan Zweig er ooit op wees dat Don Juan vrouwen juist verachtte, terwijl Casanova met heel zijn wezen van hen hield. Casanova overleed op 4 juni 1798 in Dux in Bohemen, 73 jaar oud. Graf en zerk werden binnen een eeuw geruimd. Maar de grote Casanova-expert J. Rives Childs schrijft: 'Hij heeft geen stenen monument nodig. Als aanduiding voor rokkenjager is zijn naam doorgedrongen in vrijwel alle talen.'

Andere woorden en uitdrukkingen met betrekking tot seksualiteit die teruggaan op een eigen naam: *Dokter Beffie*, bargoense aanduiding voor geslachtsziekte of symptomen daarvan, naar dr. B. W. Beffie, begin deze eeuw werkzaam op de afdeling venerische ziekten in het Amsterdamse Binnengasthuis; de uitdrukking *ga jij maar met je pis naar Bijsterveld* (Bargoens voor: je moet je eens laten nakijken) is afgeleid van de chemicus Pieter Cornelis van Bijsterveld [1870-1950], in 1924 'waterkijker' te Rotterdam; het begrip *eonisme* voor homoseksuele travestie werd in 1906 geïntroduceerd door Havelock Ellis, naar Charles-Geneviève, chevalier d'Eon de Beaumont [1728-1810], een diplomaat die de helft van zijn leven in vrouwenkleden rondliep; de Rotterdamse uitdruk-

chauvinisme

king valt er nog wat te Huttemannen? voor 'Valt er nog wat te versieren?' gaat terug op de Rotterdamse slijpersfamilie Hutteman (slijpen betekende ook 'neuken'); en *saffisme* of *sapfisme*, lesbische liefde, heet zo naar de Griekse dichteres Sappho, die van omstreeks 610 tot 580 v.Chr. op Lesbos leefde.

chauvinisme, overdreven vaderlandsliefde

Nicolas Chauvin moet een soort dorpsgek geweest zijn. In het leger van Napoleon was hij maar liefst zeventien keer gewond geraakt. Als dank kreeg hij een eresabel, een lintje en een magere tweehonderd franc pensioen per jaar. Toch prees hij Napoleon regelrecht de hemel in. Waar en tegenover wie hij maar kon.

Chauvins dweeppzucht was zo groot dat ook de gebroeders Théodore en Hippolyte Cogniard, toneelschrijvers in Parijs, ervan hoorden. Zij persifleerden Chauvin in hun vaudeville *La Cocarde tricolore*, die op 19 maart 1831 in het Théâtre des Folies-Dramatiques in Parijs in première ging. Hun 'Chauvin' marcheerde met getrokken sabel over het toneel, bejubelde *la grrrande nation* en zong een lied met in het refrein de regel: *Je suis Français, je suis Chauvin*.

Het werd een enorm kassucces. 'Na die tijd', aldus een naslagwerk, 'heeft het woord chauvinisme burgerrecht verkregen [...] ja, men heeft haar nog uitgebreid door er elke partijkeuze door aan te duiden, die niet op goede gronden, maar op dweeppziek gevoel berust.'

Dit is hoe de geschiedenis van het woord chauvinisme is overgeleverd. Sommige naslagwerken wijzen erop dat de figuur Chauvin in 1815 voor het eerst opdook in vlugschriften waarmee aanhangers steun zochten voor de van Elba ontvluchte Napoleon. Met name tekenaar Nicolas Charlet zou hem meerdere keren hebben afgebeeld. De suggestie dat een personage genaamd Chauvin al in 1823 in een ander toneelstuk zou zijn opgetreden, is tot nog toe niet bevestigd. Maar opmerkelijk genoeg twijfelt niemand aan de echtheid van de patriottische grenadier Nicolas Chauvin, hoewel over hem verder alleen bekend is dat hij uit Rochefort kwam.

Als theaterpersonage maakte Chauvin een glansrijke carrière. Hij werd een geliefd type in Franse blijspelen en in 1905 voerde de Engelse schrijfster barones Orczy hem op in *The Scarlet Pimpernel*.

Ook het begrip chauvinisme timmerde aan de weg. Het werd voor het eerst gebruikt in 1842 in de vaudeville *Les Aides de Camp* van Bayard en Dumanoir en kwam daarna snel in andere talen terecht. De *Algemeene Nederlandsche Encyclopedie voor*

den beschaafden stand omschreef het in 1865 als volgt: 'iedere collectieve verkleefdheid [...] die niet op redelijke gronden, maar meer op de eene of andere opvatting berust, waarvan men zich zelve geen rekenschap weet te geven.'

cinchonine, bestanddeel van kinine

Tegen koorts en malaria kenden de Inca's in Peru twee remedies: de *quina*, dat in het Quechua 'schors' betekent, en de *quina-quina*, de 'schors der schorsen', van dezelfde boomsoort maar dan extra geneeskrachtig. Dit medicijn werd tijdenlang voor de Spaanse conquistadores geheim gehouden, tot een inlander het in 1638 gebruikte om gravin Anna del Chinchón, gemalin van de onderkoning van Peru, van malaria te genezen.

Bij haar terugkeer in 1640 nam de gravin een grote partij bast mee naar het Spaanse hof en van daar vond de bast zijn weg naar de rest van Europa.

In Frankrijk stond het nieuwe medicijn eerst bekend als *poudre de la comtesse* en later, toen de jezuïeten er goud aan verdienden, als *poudre des jésuites*. Uiteindelijk sprak men, in navolging van de Inca's, in Spanje van *quinina*, in Frankrijk van *quinquine* en in Nederland van *kinine* (voorheen 'quinine' of 'chinine' gespeld). Het belangrijke werk van de comtesse werd niet vergeten. Toen Linnaeus in 1742 zijn *Genera Plantarum* samenstelde, noemde hij het Peruaanse bomengeslacht naar Anna del Chinchón *Cinchona* – zonder de *h* dus, iets dat latere wetenschappers tevergeefs probeerden te herstellen. Er ontstonden tientallen afleidingen, waaronder het scheikundige *cinchonine*, voor 'een der kina-basen', en *cinchonidine*: een der alkaloiden in de kinabast. Bijwerkingen van een behandeling met kinine, zoals oorsuizen en duizeligheid, noemde men *cinchonisme*.

Jammer voor Linnaeus, maar in 1941 toonde een zekere A.W. Haggis aan dat Anna del Chinchón in feite niets met de ontdekking van kinine te maken had. Zij zou nooit aan malaria hebben geleden en bovendien stierf ze al direct bij aankomst in de Spaanse havenstad Cartagena. Haggis gaat er bovendien van uit dat de genezende kracht van *quina* en *quina-quina* helemaal niet bij de Inca's bekend was. Jezuïeten in Lima waren er vanaf 1630 van op de hoogte, maar wie het ontdekte, en hoe het voor het eerst in Europa terechtkwam – het zal waarschijnlijk nooit worden achterhaald.

dr. Clavan, *spottende benaming voor een academische deskundige*

Op 12 november 1989 verscheen hij voor het eerst op televisie, in het satirische programma *Keek op de Week*: recht omhoogstaand haar, een vlinderdasje en een spraakgebrek. In Roemenië was een volksofstand uitgebroken en televisiekijkend Nederland werd die weken overspoeld met allerlei Oost-Europadeskundigen. Al die andere experts kent het grote publiek nu niet meer, maar dr. Clavan – een personage van Kees van Kooten – maakte een onvergetelijke indruk.

De universiteit van Utrecht speelde hier in januari 1991 op in door een gids te verspreiden met de titel *Mag ik dr. Clavan even?* Deze gids geeft een alfabetisch overzicht van wie aan de universiteit beschikt over welke deskundigheid. Sindsdien duikt dr. Clavan regelmatig op als spottende benaming voor een academische deskundige in het algemeen. Zo meldde *NRC Handelsblad* op 19.11.1991: 'De dr. Clavan's van de internationale beurzen hadden geen rustig weekend, want ze werden overal voor de camera's en de microfoons gesleept.' En op 23.10.1992 schreef H.J.A. Hofland in dezelfde krant: 'Toen een echte Clavan. Die zijn overal, voor iedere levenssector.'

Van Kooten verklaarde desgevraagd de naam te hebben ontleend aan Mick Clavan, in de jaren vijftig een befaamde linksbinnen van de Haagse voetbalclub ADO. In 1991 voerde hij dr. Clavan op in zijn boek *Zwemmen met drooghaar*. Hij beschrijft hierin hoe hij direct via de Nederlandse ambassadeur in Boekarest probeert een visum te regelen voor een Roemeense.

'Mag ik u, namens doctor Clavan, hartelijk bedanken voor alle moeite' vroeg ik ijdel.

'Namens wie?' vroeg de Ambassadeur.

'Namens doctor Cla-van', spelde ik; 'de Oost-Europa-deskundige.'

coehoorn, *kleine mortier*

Na twee jaar bezet te zijn geweest door de Fransen, werd het Noordbrabantse stadje Grave op 26 oktober 1674 heroverd door de Nederlanders.

Bevelhebber Menno van Coehoorn had bij het beleg voor het eerst een door hem uitgevonden wapen ingezet: een uit brons gegoten, gladde voorlaadmortier met een kaliber van 13 centimeter die onder een hoek van 45 graden op een houten voetstuk was bevestigd. Het wapen bleek zeer efficiënt: het kon door vier man worden gedragen en was dus overal inzetbaar, het produ-

ceerde weinig rook en trof met zijn granaten, kogels en bommen doel tot op ruim tweehonderd meter afstand.

Van Coehoorn was al vanaf zijn 'tederste jeugd' geïnteresseerd in militaire aangelegenheden. Hij werd in maart 1641 op het landgoed *Lettinga-State* nabij Leeuwarden geboren. 'Een hobbelachtig veld in de buurt', heet het ergens, 'verschafte aan den jeugdigen Menno gelegenheid om zig onder leiding van zijn vader te oefenen in het ontwerpen van vestingwerken, het opwerpen van wallen en het toestellen van loopgraven en mijnen.' Volgens De Beer en Laurillard (1899) leverde deze opvoeding zelfs het woord *Menno-Coehoorn-arbeid* op, schertsend gezegd 'van kinderen, die aan het strand kuiltjes graven en bergjes maken'. De training miste ondertussen haar doel niet. Menno ging al op zijn zestiende in dienst, viel spoedig op door zijn 'moed, onverschrokken dapperheid en voorzichtig beleid' en werd weldra bevorderd tot kapitein.

Bij het beleg van Grave bewees Van Coehoorn de grote waarde van geconcentreerd artillerievuur. De *coehoornmortier*, ook wel *kattekop* genoemd of kortweg *coehoorn*, werd al snel een geducht wapen van de vaderlandse land- en zeemacht. In het Engelse leger stonden de mortieren bekend als *coehorns* of *co-horns*.

Van Coehoorn maakte zware bombardementen met granaten tot een vast onderdeel van zijn aanvalsmethode. In 1694 kreeg hij er Namen mee plat en ook zijn vlotte verovering van Bonn in 1703 was volgens een deskundige 'voor een groot deel te danken aan de geweldige geschutkracht der aanvallers, onder andere 500 Coehoorn-mortieren'.

Vanaf zijn veertigste wijdde Van Coehoorn zich weer aan zijn jeugdliefde: de vestingbouw. Hij raakte in een felle polemiek verwickeld, die in 1685 leidde tot de studie *Nieuwe Vestingbouw op een natte of lage horisont*, een boek dat binnen een paar jaar in het Frans, Duits, Engels en Russisch werd vertaald. Van Coehoorn kreeg een aanbod van de Franse koning om tegen een jaarwedde van 50 000 Nederlandse guldens in Frankrijk vestingwerken te komen bouwen, maar in plaats daarvan aanvaardde hij op 4 november 1695 de benoeming tot ingenieur of directeur-generaal der fortificatiën van de Verenigde Nederlanden.

In die hoedanigheid bouwde en verbeterde hij talloze Nederlandse vestingen. Hij werd op handen gedragen en in de adelstand verheven, maar volgens Chalmot (1800) bleef baron Van Coehoorn 'een man van de oude zeden, dat is: gul, opregt, voor

condoom

de vuist zeggende waar het op stondt, en een hater van laffe complimenten; tevens bezat hij grote deftigheid, en was met dat al vriendelijk, verpligtend.'

Van Coehoorn stierf op 17 maart 1704 in Den Haag. Zijn mortier werd tot in het begin van de 20ste eeuw gebruikt, maar in 1932 moest de *Stichting Menno van Coehoorn* worden opgericht om de paar resterende vestingwerken te behouden. De taalkundige ondergang volgde spoedig daarna: hoewel een historisch woordenboek, vermeldt Van Dale de coehoorn in 1950 voor het laatst.

Vergelijk molotowcocktail en schrapnel

condoom, *hoesje van dun rubber dat over de penis geschoven kan worden*

In 1717 schreef de Engelse arts Daniel Turner in zijn boek *Syphilis, A Practical Treatise on the Veneral Disease*: 'het "Condom" is het beste, zoniet het enige preservatief dat onze libertijnen tot op heden hebben gevonden. Maar omdat het het gevoel zo vermindert, heb ik sommigen van hen horen beweren dat ze liever syfilis riskeren, dan een verbintenis aan te gaan *cum Hastis sic clypeatis* – met de lans aldus omhuld.'

Turner was de eerste die het woord *condoom* gebruikte. Als mogelijke uitvinder noemde hij onder meer een zekere dr. Condom of Condom.

Tallose taalkundigen hebben sindsdien geprobeerd te achterhalen wie deze dr. Condom was. Volgens oude medische en encyclopedische naslagwerken was dr. Condom werkzaam aan het hof van de Engelse vorst Karel de Tweede. Deze regeerde van 1660 tot 1685 en hield er vele minnaressen op na. Charles kreeg te veel onwettige kinderen en wilde hier iets tegen doen.

Nu had de Italiaanse anatoom Gabriël Fallopius al in 1564 de uitvinding wereldkundig gemaakt van een klein linnen hoedje dat met een beetje spuug of lotion 'op het hoofd van de roede' moest worden geplaatst. Dr. Condom nu kwam met een dichtgeknoopte dierendarm en was daarmee de uitvinder van het volledig bedekkende darmcondoom. Koning Charles zou zo te spreken zijn geweest over deze vondst dat hij dr. Condom in de adelstand verhief. Maar, zo vervolgt het verhaal, de arme dokter werd zo met het naar hem genoemde preservatief gepest, dat hij zich genoodzaakt zag zijn naam te wijzigen.

Moderne taalkundigen zetten vraagtekens bij deze verklaring. Volgens sommigen zou het woord ook kunnen zijn afgeleid van het Latijnse *condomare* dat 'volledig temmen, intomen' bete-

kent. Anderen houden het toch op dr. Condom, hoewel archiefonderzoek vooralsnog geen spoor van hem heeft opgeleverd. De kans is in ieder geval klein dat dr. Condom het condoom ook werkelijk heeft uitgevonden. Mogelijk heeft hij het gebruik ervan gepropageerd, maar de meeste medisch-historici geloven tegenwoordig in de zogeheten *slachthuis-theorie*. Die houdt in dat deze creatieve toepassing van de dichtgeknoopte dierendarm ooit bij toeval is ontdekt door een onbekende arbeider van een slachthuis.

Opmerkelijk is wel dat Engeland tegen het einde van de 18de eeuw een van de grootste producenten van condooms was. *Casanova* (z.a.) noemt het preservatief in zijn memoires dan ook afwisselend 'un vêtement anglais qui met l'âme a repos' of een 'redingote [een geklede, lange jas] anglaise'. De Engelsen kaatsten dit compliment terug en spreken nog altijd van *French letter*.

Vergelijk oginoïsme

D

daguerreotypie, *methode om lichtbeelden vast te leggen op verzilverde platen*

Op 19 augustus 1989 vierde de wereld met tentoonstellingen, congressen en vele honderden jubileumboeken het 150-jarig bestaan van de fotografie. De eerste foto was toen 163 jaar oud. Die foto werd in 1826 door Joseph Nicéphore Niépce [1765-1833] genomen vanuit het bovenraam van zijn landhuis in Saint-Loup-de-Varennes in Frankrijk. Niépce fotografeerde zijn tuin en had een belichtingstijd van acht uur nodig om het beeld van een duiventil, pereboom en schuur te fixeren op een tinnen plaat voorzien van een lichtgevoelige asfaltlaag. *Héliographie* noemde hij dit procédé: zonneschrift.

Niépce was al sinds 1813 op zoek naar een manier om beelden vast te leggen. Hij was niet de enige: in Engeland werkte de jonge natuurkundige William Henry Fox Talbot [1800-1877] aan hetzelfde en in Parijs was Louis Jacques Mandé Daguerre in de weer.

Daguerre was op 18 november 1787 in Cormeilles-en-Parisis geboren. Hij werkte eerst als belastingambtenaar maar werd la-

ter decorschilder. Zijn *Diorama*, een decor van 14 bij 22 meter dat door lichtprojecties werd opgesierd, was het eerste in zijn soort en trok in Parijs veel publiek.

Toen Daguerre in 1826 van Nièpce's vorderingen hoorde, was hij in alle staten. Hij schreef hem nog diezelfde dag, vertelde over zijn eigen experimenten en probeerde uit te vinden welke methode Nièpce gebruikte.

De mannen ontmoetten elkaar in augustus 1827 in Parijs. Nièpce was eerst niet tot samenwerking bereid, maar nadat hij zijn procédé tevergeefs in Londen aan de man had proberen te brengen, werd in december 1829 de *Association Nièpce-Daguerre* opgericht.

Het mocht niet lang duren, Nièpce stierf in 1833, verarmd en gedesillusionneerd. Daguerre ploeterde alleen verder, daarbij hevig leunend op de vindingen van zijn voormalige partner.

Toeval zorgde, zoals het hoort, voor een doorbraak. Daguerre had enkele platen die hij zonder succes had belicht in een rommelkast gelegd waarin ook een gebroken kwikthermometer lag. Een paar dagen later bleken de platen toch een beeld te vertonen. Eureka!: verzilverde koperplaten, blootgesteld aan jodiumdamp, daarna aan kwikdamp en vervolgens afgespoeld met een keukenzoutoplossing, vertoonden een zeer gedetailleerd beeld van de werkelijkheid, zij het in spiegelbeeld.

Daguerre maakte zijn uitvinding van de *daguerreotypie*, zoals hij haar doopte, in januari 1839 bekend. Dit alarmeerde Henry Fox Talbot in Engeland, die op 31 januari de uitvinding van de fotografie claimde. Een jarenlange strijd was het gevolg, maar in de praktijk bestonden de *talbotypie* en de daguerreotypie tot het eind toe vreedzaam naast elkaar.

De Franse staat kocht Daguerre's uitvinding en openbaarde het procédé op 19 augustus 1839 als geschenk van Frankrijk aan de rest van de wereld – een gebaar dat 150 jaar later uitbundig werd gevierd als de geboortedag van de fotografie.

Een internationale *daguerreomanie* was het gevolg en al in 1843 werd het nieuwe begrip in een Nederlands woordenboek opgenomen, met als aanwijzing voor de uitspraak: *daghèrrotiep*. Daguerre stierf op 10 juli 1851, rijk en wereldberoemd. *Daguerreotypie* en *talbotypie* moesten krap tien jaar later het veld ruimen voor het procédé waarbij een glasplaat in een lichtgevoelige oplossing werd gedompeld en na belichting afgedrukt op albuminepapier – de goudbruine foto's uit grootmoeders album.

Enkele andere *typieën* die naar een persoon zijn genoemd: *gallitypie*, 'een door

Galli te Milaan uitgevonden handelswijze om voor het boekdrukken te graveeren op met krijt en stijf sel overtrokken houten platen'; *galvanotypie*, het afdrukken van met (galvanische) stroom geëtste koperplaten, uitgevonden door Kobell en zo genoemd naar de Italiaanse anatoom en natuurkundige Luigi Galvani [1737-1798], die in 1789 bij toeval de dynamische elektriciteit ontdekte; en de *woodburytypie*, een bepaalde fotografische druktechniek, uitgevonden door de Engelse fotograaf Walter Bentley Woodbury [1834-1885].

Vergelijk kiekje

datisme, onnodige opeenstapeling van synoniemen

Datisme is een obscuur woord en dat is jammer. Het is namelijk bruikbaar, nuttig, batig, doelmatig, utilitair, handig, dienstbaar, toepasselijk en praktisch. Bovendien heeft het een merkwaardige geschiedenis, achtergrond, historie, afkomst, oorsprong en herkomst.

Datisme staat voor de onnodige opeenstapeling van synoniemen. In de vorige eeuw was het nog te vinden in Duitse, Franse, Engelse en Nederlandse woordenboeken, maar op een enkele uitzondering na is het nu uit al deze werken verdwenen.

Datisme dankt zijn bestaan aan de Atheense blijspeldichter Aristophanes. In 421 v.Chr. liet deze in *De Vrede* een zekere Trygaeus zeggen: 'Welnu, dit is het! Hier komt het ouwe deuntje van Datis dat hij zong als hij zich aftrok tijdens het middaguur: "Ik ben verrukt, ik ben verheugen, ik ben in de wolken."' "

Generaties vertalers hebben deze zin van noten voorzien. De vertalingen zelf lopen aanzienlijk uiteen en dan natuurlijk vooral als het gaat om Datis' bezigheid tijdens het middaguur. 'Wanking off', 'fucking himself' en 'singing in ecstasy' zijn drie varianten in Engelse vertalingen. Een van deze vertalers verduidelijkt: 'Masturbation seems to have been proverbially associated with midday heat'.

Belangrijker is echter de vraag: welke Datis had Aristophanes op het oog? Er zijn een paar oudheidkundigen die menen dat het gaat om de Griekse dichter Carcinus, bijgenaamd Datis, maar de grote meerderheid houdt het op de Perzische veldheer Datis.

Over deze Datis is bijzonder weinig bekend. Zijn voornaamste wapenfeit was het verliezen, in september 490 v.Chr., van de slag bij Marathon. In opdracht van de Perzische koning vertrok Datis met 600 schepen om Athene mores te leren wegens zijn aandeel in een opstand. Hij slaagde erin het opstandige Eretria te verwoesten, maar Athene maakte korte metten met de Perzen. Datis vertrok volgens Herodotus met ruim 6400 soldaten minder dan waarmee hij in Attica was geland. Wat voor gevolgen dit

verlies had voor zijn loopbaan en hoe zijn leven verder verliep – daarover is niets bekend.

De vraag waarom Datis door Aristophanes met de broek op de knieën werd opgevoerd, is volgens een oudheidkundige makkelijk te beantwoorden. ‘In alle tijden hebben volken ten tijde van oorlog grapjes gemaakt over de seksuele onbekwaamheid van de vijandige leiders.’

Maar de grap ging verder. Tijdens zijn ‘lied’ wil Datis laten zien hoe goed hij het Grieks beheerst. Ook de echte Datis zou volgens een bron zijn dreigende brieven aan Athene in het Grieks hebben geschreven. De Perzische veldheer stapelt bij Aristophanes het ene synoniem op het andere, maar maakt daarbij al masturberend een forse taalfout. Hij zingt ‘...ik ben *verheugen*’ en begaat daarmee een ‘typisch Aziatische blunder’, zoals het ergens wordt genoemd.

En zo kon het dus gebeuren dat *datisme* lange tijd meerdere betekenissen had: gebrekkig Grieks spreken, een fout maken in een vreemde taal en het onnodig opeenstapelen van synoniemen.

In die laatste betekenis is het nu alleen nog te vinden in *Kramers Vreemde-Woordentolk* uit 1987.

Enkele andere stijleigenaardigheden die naar een persoon zijn genoemd: *gongorisme*, barokke dichterlijke taal, vol latinismen en graecismen, paradoxen, gezochte beeldspraken en woordspelingen, bewust zo gebruikt door de Spaanse dichter Luis de Góngora y Argote [1561-1627]; *marinisme*, schrijfwijze vol gekunstelde beeldspraak, vernuftige vergelijkingen en bombastische effecten, in zwang gebracht door de Italiaanse dichter Giovanni Battista Marino [1569-1625]; *marivaudage*, gezochte stijl, naar de Franse schrijver Pierre Carlet de Chamberlain de Marivaux [1688-1763] die volgens De Beer en Laurillard (1899) ‘een hoogst ongenietelijken proza-stijl had, langdradig, vol afwijkingen, omwegen en gezochtheid, met uitgekozen mooie woordjes en platte uitdrukkingen.’ De tweede betekenis in het Frans luidt nu: ‘verfijnde stijl’; *petrarkisme*, liefdespoëzie in de barokke stijl van Francesco Petrarca [1304-1374]; *rabelaisiaans*, overdadig, uitbundig, naar de Franse schrijver François Rabelais [1494?-1553]; en *marotisme*, ‘enigszins ouderwets geestig’, naar de Franse dichter Clément Marot [1496-1544]. De lijst schrijver + *iaans* is natuurlijk eindeloos. Van Dale vermeldt in ieder geval *Catsiaans*, *gorgiaans*, *Hooftiaans* en *Vondeliaans*, zonder overigens de verschillende stijlkenmerken nader te omschrijven.

diesel, een type motor en de brandstof daarvoor

Op 29 september 1913 scheepte Rudolf Diesel zich in Antwerpen in op de veerboot naar Harwich. Hij dineerde met een oude vriend en besprak geanimeerd de toekomst van de *dieselmotor*.

Toen de *Dresden* de volgende ochtend in Engeland aankwam was Diesel onvindbaar – zijn bagage was onaangeroerd en zijn slaapvertrek onbetreden.

‘Het roekeloos omspringen met zijn vrij groot fortuin en de vele ruzies en verwickelingen omtrent rechten en patenten’, schrijft een naslagwerk, ‘brachten hem tot zelfmoord.’ Een ander stelt: ‘In de nacht verdween hij en het is een open vraag of hij verongelukte of zelfmoord pleegde.’

Een Duits naslagwerk is stilliger en heeft een curieuze toevoeging: ‘Er bestaat geen twijfel dat Diesel over boord gesprongen is. Een Hollands loodsschip stuitte later op zijn lijk, maar borg het niet.’

Rudolf Christian Karl Diesel werd op 18 maart 1858 in Parijs geboren als zoon van een eenvoudige leerbewerker uit Duitsland. De jonge Rudolf, die op school werd uitgemaakt voor ‘Duits varkentje’, bleek buitengewoon begaafd. Vanwege een koloniaal conflict tussen Duitsland en Frankrijk werden alle Duitsers het land uitgezet, zodat hij zijn opleiding voltooide aan de Technische Hogeschool in München. Hij specialiseerde zich in thermodynamica en ontwikkelde een grote belangstelling voor muziek, letteren en sociale vraagstukken.

In 1885 begon Diesels speurtocht naar een ‘energiebron voor wereldwijde rechtvaardigheid’, zoals hij het zelf noemde. De stoommachines uit die dagen hadden een zeer laag zogeheten nuttig effect: de grote, dure machines zo’n tien procent en de kleinere nog veel minder. Daarom was het voor kleine ondernemers als Diesels vader nagenoeg onmogelijk om tegen grote industrieën op te boksen.

In eerste instantie probeerde Diesel het rendement te verbeteren van de *ottomotor*, in 1876 uitgevonden door de Duitse technicus Nikolaus August Otto [1832-1891]. Maar gaandeweg kwam hij op het idee van een niet-gekoelde, op poederkool werkende motor.

Toen hij ten slotte op 10 augustus 1893 het eerste model van zijn ‘zwarte maîtresse’ startte, was er van dit oorspronkelijke idee nauwelijks iets over. Overigens ontplofte de watergekoelde, op lamppetroleum lopende motor na een paar minuten en Diesel overleefde zijn uitvinding slechts op het nippertje.

Diesel omschreef zijn carrière als uitvinder als een ‘verslaving aan wanhoopen extase’. De extase brak aan omstreeks de eeuwwisseling. Diesel werd toen internationaal beschouwd als een van de grote pioniers van het nieuwe energie-tijdperk en zijn verbrandingsmotor werd gebruikt in de olie-industrie, in

krachtcentrales, auto's, vrachtwagens, schepen en mijnen. In Nederland werd de eerste dieselmotor in 1903 gebouwd door de *Nederlandsche Fabriek van Werktuigen en Spoorwegmaterieel* in Amsterdam. De Winkler Prins noemt in 1905 de *bronsmotor* een belangrijke concurrent, maar na die tijd is er van de uitvinding van J. Brons, fabrikant in Appingedam, niets meer vernomen.

Rudolf Diesel was zijn leven lang een fel pacifist. In 1888 probeerde hij tevergeefs een patent te krijgen op een soort nepbommen die oorlogvoeren in de toekomst moesten voorkomen. Het is daarom wrang dat het merendeel van de duikboten tijdens de Eerste Wereldoorlog met dieselmotoren was uitgerust.

Andere motoren en motoronderdelen die teruggaan op een persoon: *bowdenkabel*, holle kabel waarin een gevlochten staaldraad kan bewegen, om een rem, koppeling en dergelijke op afstand te bedienen, uitgevonden door de Engelse industrieel Sir Harold Bowden [1880-1960]; *carter*, omhulsel, huis waarin de kruk- of excentriekas van een motor ligt, naar de Engelse uitvinder J.H. Carter [†1903]; de *stirlingmotor* of hetelichtmotor, genoemd naar de Schotse uitvinder Robert Stirling [1790-1878]; en de *wankelmotor*, een motor met draaiende in plaats van heen- en weergaande zuigers, in 1954 ontwikkeld door de Duitse ingenieur Felix Wankel [1902-1988]. De *gatsometer*, een snelheidsmeter, gebruikt om te controleren of auto's niet te hard rijden, is uitgevonden door de befaamde Nederlandse autocoureur Maus Gatsonides [geboren 1911].

dirkkraan, eenvoudige hijskraan

De 17de-eeuwse Engelse beul Derrick verrijkte het Nederlands met twee woorden: de *dirkkraan*, een eenvoudige hijskraan die bij montages wordt gebruikt, en de *derrick*, een boortoren.

Over het leven van Derrick bestaat veel onduidelijkheid: de een noemt hem Thomas, de ander Godfrey en zijn achternaam wordt soms ook Derick of Dericke gespeld.

Dit is zeker: Derrick diende in het leger dat onder aanvoering van Robert Devereaux, de tweede graaf van Essex, in 1596 de Spaanse havenstad Cádiz innam en plunderde. Hij werd beschuldigd van verkrachting en zou zijn opgehangen als de graaf niet op het allerlaatste moment had ingegrepen. Om zijn hachje te redden werd Derrick nu zelf beul, een weinig geliefd beroep. Terug in Engeland bracht hij het uiteindelijk tot opperbeul van Tyburn, een berucht galgeveldeven buiten Londen.

Hier verrichtte Derrick het merendeel van de ruim drieduizend terechtstellingen die aan hem worden toegeschreven. Zijn beroemdste executie was die van niemand minder dan de graaf van Essex. De graaf was in ongenade gevallen en werd op 25 februari

1601 door Derrick ter dood gebracht. Deze had drie bijlslagen nodig om het hoofd af te houwen van de man die zijn leven had gered. Overigens werd Derrick direct na de executie bijna door een woedende menigte gelyncht.

Kort daarop verscheen de ballade *Essex Good Night*, waarin 23 executies van Derrick worden bezongen. Vanaf het schavot haalde Essex hierin rijmend zijn gelijk:

Derick, thou know'st at Cádiz
I saved thy life lost for a rape there done [...]
But now, thou seest my life is come,
By chance into thy hands I light;
Strike out the blow! that I may know
Thou Essex loved at his good-night.

Derrick was op slag beroemd. Een stukje touw van zijn galg werd een gezocht souvenir. Hij bracht verbeteringen aan in de structuur van de galg en zijn naam werd al gauw synoniem met alles wat met executeren te maken had: galg, ophangen en beul. Later kreeg de naam van zijn opvolger, *Jack Ketch* [†1686], de betekenis 'beul'. De betekenis 'galg' ging in het midden van de 18de eeuw over op een enigszins op een galg lijkende hijskraan. Dit werd als *dirkkraan* in het Nederlands opgenomen. De vroegste bron voor *derrick* in de zin van 'boortoren' dateert van 1881. Derrick zou tientallen jaren executies blijven verrichten. In 1647 deed hij dit werk nog steeds, hoewel niet meer als opperbeul. Waarschijnlijk is hij niet lang daarna gestorven.

Twee andere kranen die naar een persoon zijn genoemd: de *westontakel*, een takel waarbij de op te hijsen last niet door eigen gewicht kan dalen, naar de Amerikaanse elektrotechnicus Edward Weston [1850-1936]; en het *Sincks-toestel*, een hijstoestel waarmee in de tweede helft van de 19de eeuw verongelukte paarden en wagens uit het water werden gehaald, naar de Amsterdamse paardenslachter Sinck, de uitvinder ervan.

dolle Mina, actief strijdster voor vrouwenemancipatie

Op vrijdag 23 januari 1970 bezetten vijftien vrouwen en vijf mannen Nijenrode, een opleidingsinstituut voor managers dat alleen mannen toeliet. De actiegroep noemde zich *Dolle Mina*. Beelden van de bezetting waren te zien in de actualiteitenrubriek *Brandpunt* en de reactie was overweldigend: buitenlandse journalisten stroomden toe en binnen letterlijk een paar weken telde Nederland duizenden Dolle Mina's die overal in het land werkgroepen en afdelingen oprichtten.

Wilhelmina Elizabeth Drucker zou er buitengewoon blij mee zijn geweest. De bijnaam van deze op 5 december 1925 over-

leden feministe luidde eigenlijk 'Ijzeren Mina', maar dat vond het groepje vrouwen dat in september 1969 voor het eerst bij elkaar kwam om zich te beraden op een nieuwe vrouwenbeweging, 'te geharnast' klinken. De naam *Dolle Mina* werd bedacht door de Amsterdamse historica Selma Leydesdorff. Bij de bestudering van de geschiedenis van de vrouwenbeweging stuitte zij op de vrouw die honderd jaar eerder al dezelfde doelen nastreefde als de nieuw opgerichte actiegroep: bevrijding van de vrouw in een socialistisch perspectief.

In 1980 lichtte Leydesdorff in een interview haar keuze nader toe: 'Dolle Mina klonk aantrekkelijk. En dat was heel belangrijk: aantrekkelijk zijn voor de buitenwereld. Dolle Mina heeft er vanaf het begin sterk de nadruk op gelegd dat het om leuke meiden ging, die er mooi en sexy uitzagen. [...] Als er foto's gemaakt moesten worden, zochten we dan ook de mooiste Dolle Mina's uit. [...] We wilden publiciteit en daar hadden we veel voor over.'

Overigens bestrijdt publicist Michel Korzec dat Leydesdorff de naam Dolle Mina heeft verzonnen; in 1992 claimde hij in de *Haagse Post* zelf deze vondst.

Hoe het ook zij, Wilhelmina Drucker werd op 30 september 1847 geboren als tweede dochter van een ongehuwde moeder. Louis Drucker, haar Duitse vader, verliet het gezin kort na haar geboorte en officieel droeg Mina dan ook de achternaam Lensing. Samen met haar zuster Louise schreef ze onder het pseudoniem Prezcier het boekje *George David*, een scandaleuze sleutelroman over de familie van haar vader. De Druckers slaagden er echter in bijna de hele oplage te vernietigen.

Op 5 oktober 1889 richtte Drucker de *Vrije Vrouwen Vereeniging* op en in 1894 nam zij het initiatief tot oprichting van de *Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*. Eerder had zij zich al bij de socialisten aangesloten, maar haar ongezouten kritiek op het vrouw-onvriendelijke beleid van die partij leidde vaak tot botsingen. Het socialistische *Radicaal Weekblad* omschreef haar dan ook eens als 'ruw en gevoelloos voor het goede in de man, gevaarlijk voor de vrede in het gezin'. Ijzeren Mina was in ieder geval zeer onafhankelijk; ze trouwde nooit en onderhield weinig intieme vriendschappen.

Haar voornaamste spreekbuis was het in 1893 door haar opgerichte weekblad *Evolutie*, dat zij vanaf 1913 voor het grootste gedeelte alleen volschreef. Haar stukken waren, zeker voor die tijd, zeer cru. Het huwelijk noemde zij eens 'de meest belachelijke, meest onkiesche vorm van seksuele samenleving'. Gods-

dienst definieerde ze, hoewel ze als meisje vroom katholiek was geweest, als een 'struikelblok voor de menselijke vooruitgang'.

In 1939, veertien jaar na haar eenzame dood, werd in Amsterdam een standbeeld onthuld van deze onvermoeibare feministe, gemaakt door Gerrit Jan van der Veen. Op dezelfde vrijdag in 1970 dat Nijenrode werd bezet, kwamen een paar Dolle Mina's bij het standbeeld van hun naamgeefster bijeen. Om vriendelijk in de camera lachend een aantal dameskorsetten te verbranden. Een andere voorvechtster van vrouwenemancipatie die haar naam in de taal heeft achtergelaten is Amelia Jenks Bloomer [1818-1894] uit New York, oprichtster van het eerste vrouwenblad in de Verenigde Staten. *Bloomer* staat in het Engels voor 'een rokje met een wijde broek' – een combi die vanaf juli 1851 door Bloomer werd gepropageerd en door tegenstanders werd gezien als een symbool van radicalisme. Het kwam als *Bloomer-kostuum* in het Nederlands terecht.

Don Juan, vrouwenverleider

Met hoeveel vrouwen deelde Don Juan het bed? Dat is per Don Juan verschillend.

Er zijn in de wereldliteratuur nogal wat Don Juans geweest. Volgens Grauls (1991) komt Don Juan in zeker 350 letterkundige werken voor. Daar zitten publikaties tussen van Shaw, Byron, Dostojevski en ga zo maar door.

De eerste Don Juan deed in 1630 zijn intrede in de komedie *El burlador de Sevilla y convidado de piedra* ('De vrouwenverleider [of: spotter] van Sevilla en de stenen gast') van de Spaanse toneelschrijver, theoloog en moralist Tirso de Molina, pseudoniem van frater Gabriel Téllez [ca. 1584-1648]. Téllez baseerde zich voor dit stuk op een Spaans volksverhaal uit de 14de eeuw. In deze komedie probeert de leugenachtige Don Juan in Sevilla de dochter van commandeur Gonzalo de Ulloa te schaken. Als Gonzalo dit wil verhinderen, doodt Don Juan hem in een tweegevecht. Later dringt hij de grafkamer van zijn slachtoffer binnen. Daar nodigt hij het standbeeld van Gonzalo spottend uit voor een feestmaal. Het standbeeld verschijnt – dit is de 'stenen gast' – komt tot leven en sleurt Don Juan mee de dood in.

Ten onrechte is Don Juan Tenorio in verband gebracht met de gelijknamige kamerheer van de Castiliaanse koning Pedro de Wrede. Don Juan is later ook verward met Juan de Maraña, een monnik die eerst zijn ziel aan de duivel verpandde, maar uiteindelijk 'in den reuk van groote heiligheid zou gestorven zijn', aldus de *Algemeene Nederlandsche Encyclopedie* (1866), voor

Dreesgeld

zover bekend het eerste Nederlandstalige naslagwerk dat Don Juan vermeldt.

Het toneelstuk van Tirso de Molina is vele malen bewerkt, onder meer door Molière in *Dom [sic] Juan, ou le festin de pierre* (1665). Vincenzo Righini maakte er in 1777 als eerste een opera van.

Als begrip kreeg Don Juan echter vooral bekendheid door de opera *Don Giovanni* van Mozart (1787), op een tekst van Lorenzo da Ponte. Don Juan wordt in deze opera afgeschilderd als een seksuele atleet die volgens de boekhouding van zijn dienaar Leporello (zie **leporelloalbum**) het bed deelde met 2065 vrouwen: 640 Italiaanse, 231 Duitse, 100 Franse, 91 Turkse en 1003 Spaanse.

In 1873 schrijft A. Winkler Prins in zijn encyclopedie: 'Don Juan is het toonbeeld van den wellusteling, die niets heilig acht, om zijn zucht naar zingenot te bevredigen.' Van Dale vermeldt Don Juan in 1884 met als figuurlijke betekenis 'vrouwenschaker'. Kramers (1885) geeft als gangbare 'Franse' uitspraak *don-jzuán*.

In het verleden zijn onder anderen Poesjkin, Benjamin Constant, Alfred de Musset en Byron uitgemeakt voor Don Juan. De beroemdste Don Juan was natuurlijk Casanova (z.a.). Volgens Rodin en Key (1989) is *donjuanisme* in vijftig procent van de gevallen een poging van impotente mannen om zichzelf te bewijzen. Bovendien kan het een uiting zijn van onderdrukte homoseksualiteit.

Dreesgeld, ouderdomsuitkering

In de middag van 21 mei 1947 werd de Noodwet-Ouderdomsvoorziening door de Eerste Kamer aangenomen. Eerder was de Tweede Kamer unaniem met het wetsvoorstel akkoord gegaan. De Noodwet had tot doel ouden van dagen een staatspensioen te geven. Eigenlijk was de regeling voor drie jaar bedoeld, maar een definitieve voorziening liet zo lang op zich wachten dat zij tot 1958 van kracht bleef.

De Noodwet was in belangrijke mate het werk van Willem Drees. Drees werd op 5 juli 1886 in Amsterdam geboren in een orthodox-protestants gezin. Zijn vader stierf jong, het gezin verarmde en op zestienjarige leeftijd, nadat hij Troelstra en Gorter had horen spreken, bekeerde Drees zich tot het socialisme.

Hij werkte eerst als bankemployé, later als stenograaf in de Tweede Kamer en na een carrière in de Haagse gemeentepolitiek kwam hij in 1933 voor de SDAP in de Kamer. In 1940 behoorde

Drees tot de groep leidinggevende politici die door de Duitsers gevangen werd gezet. Nadat hij om gezondheidsredenen was vrijgelaten bleef hij actief in het verzet, onder schuilnamen als Pietersen, Dreyfus, Derksen en Oom Willem.

Na de oorlog zou Drees uitgroeien tot een van de belangrijkste Nederlandse staatslieden. Hij was premier van 1948 tot 1958 en buitengewoon geliefd. ‘Zijn eenvoud werd bijna spreekwoordelijk’, schreef een collega. ‘Met de tram naar kantoor en tussen de middag naar huis. Zijn soberheid zal ambtenaren nog jarenlang heugen.’

De basis voor zijn populariteit werd gelegd door de Noodwet, beter bekend als het ‘wetje van Drees’. ‘Willem Drees wordt Vader Willem’, aldus een historicus, ‘en er moeten ouden van dagen zijn geweest die niet beter wisten of Drees betaalde de noodwet uit eigen zak.’

Niet dat hij nu zo veel betaalde. De Noodwet regelde dat ongehuwden en gehuwde mannen van 65 jaar en ouder een ouderdomsuitkering kregen van respectievelijk 636 en 1116 gulden. Per jaar! En dat alleen als ze niet meer werkten en jaarlijks niet meer te besteden hadden dan gemiddeld 1300 gulden.

Bovendien waren er allerlei kortingen en was de uitkering in de laagste van de vijf klassen zo’n twee- tot driehonderd gulden minder.

Toch was Drees zeer opgetogen over zijn Noodwet. W.F. de Gaay Fortman zocht de uitgesproken geheelonthouder in zijn kamer op direct nadat de wet was aangenomen. ‘Hij stond met zijn rug naar de deur voor het raam... en rookte een sigaret. Ik bleef min of meer getroffen staan. Hij draaide zich om, zag mijn verbazing en zei haast verontschuldigend: “Ik vind dat ik dit verdiend heb.”’

Drees ontving honderden brieven van dankbare bejaarden. De uitdrukkingen *trekken van Drees* of *Drees krijgen* voor ‘een ouderdomsuitkering ontvangen’ raakten in zwang en woorden als *Dreesgeld* en *Dreestrekker* deden hun intrede in de Nederlandse taal.

Na de val van zijn kabinet in december 1958 trok Drees zich uit de actieve politiek terug. Hij stierf op 14 mei 1988, 101 jaar oud. Enkele andere woorden die aan Nederlandse politici zijn ontleend: een *Lucas-kind*, kind waarvoor aanspraak gemaakt kan worden op aftrek in de inkomstenbelasting, boven de drievoudige aftrek voor een buitenshuis studerend kind, naar dr. A.M. Lucas [1893-1975], van 1946 tot 1967 financieel deskundige van de KVP en zelf vader van zeven kinderen; een *piersonnetje*, een belastingbiljet, naar mr. N.G. Pierson [1839-1909] die in 1897 als minister van

droste-effect

financiën het belastingstelsel zo hervormde dat er meer aanslagbiljetten moesten worden ingevuld; een *posthumacake*, regeringsbrood, naar minister F.E. Posthuma [1874-1943], tijdens de Eerste Wereldoorlog verantwoordelijk voor de voedselvoorziening. Ook *posthumaschurft* of *posthumajas*; een *Schaepmannetje*, de *tweede borrel*, naar H.J.A.M. Schaepman [1844-1903], voorzitter van de Katholieke Staatspartij. Toen iemand tijdens de behandeling van de drankwet in de Kamer beweerde: een werkman heeft recht op een borrel, zou Schaepman hebben gezegd: 'wel op twee borrels'; en een *travaglinootje*, een halfje advocaat, naar het spraakmakende katholieke Kamerlid J.A.N. Travaglino [1831-1905]. Travaglino was eerst advocaat in Amsterdam en klein van stuk.

Vergelijk belubberen en kezen

droste-effect, repeterend visueel effect

In 1863 richtte Gerard Droste sr. [1836-1923] in Haarlem een koekbakkerij annex 'salon rafraîchissement' op, gespecialiseerd in chocolade. Met twee van zijn zes zonen begon hij *flikjes* (z.a.) te maken, die vanaf het begin pastilles werden genoemd. Om ze te laten glimmen, werden de pastilles met een watje opgepoetst. De zaken liepen voorspoedig. In 1890 produceerde Droste honderd kilo chocolade per dag. Zijn bedrijf was toen gevestigd in de kelder en de tuin van een pand waarin zijn zoon Cornelis diners voor de elite van Haarlem verzorgde. In 1897 bouwde Droste sr. een fabriek buiten de stad. Hij exporteerde zijn pastilles toen al volop naar Rusland, Amerika en vele Europese landen.

Volgens het jubileumboek *Droste Artistically Portrayed* (Weert 1988) van Henk Egbers moet het omstreeks 1904 zijn geweest dat Gerard Droste sr. kennismakte met het schilderij *La serveuse de chocolat* ('Het chocolademeisje') van de Zwitserse schilder Jean Etienne Liotard [1702-1789]. 'Een keurige verschijning, waarvan de dienstbaarheid afstraalt', aldus Egbers. Overigens ontbreekt op dit doek, dat Liotard in 1744 schilderde, het repeterende effect dat het Droste-blikje later zo bekend maakte.

Wie de Droste-verpleegster maakte is niet bekend. Zij droeg in ieder geval een dienblad met daarop, naast een dampende kop chocolademelk, de cacaobus waarop zij zelf weer stond afgebeeld met een dienblad met daarop... het *droste-effect*!

Waarom Gerard Droste voor een verpleegster koos is niet geboekstaafd. Waarschijnlijk omdat men vroeger aan chocolade een geneeskrachtige werking toekende. Egbers beschrijft haar als 'een oprechte verpleegster, die geen slaap- of andere pillen op haar dienblad draagt, maar eerlijke chocolade. Goed voor u!' Overigens droeg zij aanvankelijk een band van het Rode Kruis.

Nadat het Rode Kruis hiertegen in 1913 had geprocedeerd kwam er tijdelijk een soort 'aanvoedersband' voor in de plaats. Een zuiver *droste-effect* is in de beeldende kunst een zeldzaamheid. Een eind in de richting komt het allegorische schilderij *De Schilderkunst* van Johannes Vermeer [1632-1675] in het Kunsthistorisches Museum in Wenen. Het toont de schilder in zijn atelier, werkend aan een schilderij. Zijn model zien wij twee maal: eenmaal staand in het atelier en eenmaal in wording op het schilderij-in-het-schilderij.

Het effect is ook meerdere keren in de literatuur gebruikt. Zo schrijft André Gide in *Les Faux-Monnayeurs* (1925) over een schrijver die een boek schrijft over een schrijver, die... et cetera. Volgens Nico Scheepmaker spreekt men in Zweden van het *Skur-effect*. Dit gaat terug op een mannetje op een bus schuurpoeder, met in zijn hand diezelfde bus.

Het woord droste-effect is pas sinds kort in onze woordenboeken opgenomen. Voor zover bekend vermeldde *Van Dale Hendaags Nederlands* het in 1984 als eerste. Inmiddels is het ook in de Grote Van Dale (1992) opgenomen. Kramers (1990) en Koenen (1992) spellen het met een hoofdletter, Van Dale met een kleine letter.

dugazon, rol van het onschuldige meisje in een komische opera

De rol van het onschuldige meisje in de komische opera is groot gemaakt door een vrouw die verwickeld was in een klassiek huwelijksdrama.

Louise-Rosalie Lefèvre werd op 18 juni 1755 in Berlijn geboren als dochter van een balletmeester. Op achtjarige leeftijd debuteerde zij als danseresje op het Parijse toneel en toen ze veertien was speelde ze haar eerste rol in een Italiaanse komedie. Aan het toneel leerde ze haar toekomstige echtgenoot kennen: Jean Baptiste Henry Gourgault Dugazon, een acteur die volgens een nagslagwerk 'voornamelijk slaagde in de knechtrollen'.

Rosalie Dugazon viel al snel op. Ze had een hoge, lichte sopraan en schitterde in de rol van het naïeve dienstmeisje. Ook voor haar creatie van de jaloerse of verliefde echtgenote kreeg zij staande ovaties. In totaal speelde ze in meer dan zestig komische toneelstukken.

Thuis ging het inmiddels een stuk minder goed. Jean Dugazon kon het succes van zijn vrouw moeilijk verkroppen. Na het uitbreken van de Franse revolutie 'meende hij een rol op het staatkundig toneel te kunnen spelen', maar de gemankeerde acteur maakte een slechte keuze. Hij werd adjudant van een beruchte

Parijse herrieschopper, wat er uiteindelijk toe leidde dat hij nooit meer een behoorlijke baan zou vinden.

De bevallige Rosalie weigerde in deze periode 'onder allerlei voorwendsels' te spelen in revolutionaire gelegenheidsstukken. Want zo bezielde als haar man was van de revolutie, zo trouw bleef Rosalie aan het koningshuis. Zij behield de naam van haar echtgenoot toen ze in 1794 van hem scheidde en verliet demonstratief het toneel toen Napoleon keizer werd.

Haar *finest hour* beleefde Rosalie bij de terugkomst van Lodewijk XVIII. Zij reisde de koning tegemoet en liet zich aan hem voorstellen. 'De monarch', aldus Witsen Geysbeek in 1836, 'herinnerde zich natuurlijk ook eene verouderde actrice, die hij in dien tijd dan ook wel had kunnen zien spelen, en zeide haar veel verplichtends. Na deze belangrijke ontmoeting der beide oude kennissen, nam zij een biechtvader aan en bemoeide zich met geene wereldsche zaken meer.'

Rosalie Lefèvre-Dugazon stierf op 22 september 1821. Zij werd op het kerkhof van Père-Lachaise bij haar toneelzusters begraven. Haar naam was inmiddels al onsterfelijk. De rol van *ingénue* of *soubrette* die zij altijd zo voortreffelijk had gespeeld, werd naar haar *dugazon* genoemd, evenals de mezzosopraan in komische opera's.

Overigens stond Rosalie Dugazon talloze malen op de planken met Antoine Trial [1736-1795], naar wie ook een stem is genoemd. Dat *trial* de betekenis kreeg van 'komische tenor(stem)' lag trouwens niet zozeer aan de zangkwaliteiten van Trial. Hij had een nasale, zwakke stem, maar moet onweerstaanbaar zijn geweest in de rol van domme boer of angsthaas.

Het leven van Trial eindigde nog treuriger dan dat van Jean Dugazon. Zijn tweede vrouw, Marie Jeanne Milon, blies hem tijdens de Revolutie zulke 'overdreven vrijheidsbeelden' in, dat Trial zich tijdens het schrikbewind misdroeg. Het publiek dat hem ooit had toegejuicht keerde zich tegen hem. De komische tenor leed zo onder de beschimpingen dat hij stierf van verdriet.

Drie andere stemtypes die teruggaan op een persoon: de *falcon*, een grote dramatische sopraan, naar de Française Marie Cornélie Falcon [1812-1897], die onder meer Valentine uit Meyerbeers *Les Huguenots* creëerde. Zij debuteerde in 1832 maar moest al in 1838 wegens stemverlies de bühne verlaten. In 1891 trad zij nog eenmaal op; de *Galli Marié*, het belangrijkste stemtype in de opera, naar Célestine Marié de l'Isle [1840-1905] uit Parijs, die in 1875 als eerste de *Carmen* van Bizet creëerde en daarmee vervolgens door heel Europa reisde; en de *bariton Martin*, de lyrische bariton, in de 19de eeuw zo genoemd naar de Franse zanger Jean-Blaze Martin [1768-1837].

dukdalf, *zware meerpaal, wreed tiran*

De herkomst van het woord dukdalf houdt taalkundigen al eeuwen bezig.

Grofweg zijn er twee groepen te onderscheiden: zij die menen dat het woord is afgeleid van de eigennaam *Duc d'Albe*, de hertog van Alva, en zij die menen dat dit niet zo is. Om de zaken te vereenvoudigen: binnen de verschillende stromingen is bijna niemand het met een ander eens.

De onduidelijkheid gaat heel ver terug. Ferdinand Alvarez de Toledo, de hertog van Alva, leefde van 1507 tot 1582. Honderd jaar later, in 1681, schreef Wigardus Winschooten: 'Dukdalf, een gebroken woord, dog seer bekend in deese Nederlanden, als hebbende de naam van dien wreeden bloedhond Duc de Alba, Gouveneur van deese Landen.'

Het probleem had hiermee in één keer opgelost kunnen zijn, maar Winschooten voegde er aan toe: 'Of de Amsterdamse dukdalven [...] haar naam daar van hebben, zoude ik niet derven voor vast iemand toezeggen, immers, dat is zeker, dat de Schepen die zig daar aan koomen te stooten, groot ongemak koomen te lijden, en meenigmaal in de grond geboord sijn; niet anders als die Luiden, die zig tegen den Duc de Alba eertijds gekant hebben.'

Aanhangers van de theorie dat de dukdalf zo is genoemd naar de hertog zijn het oneens over het *waarom*.

Er zijn in de loop der tijd de volgende verklaringen gegeven: 1. de hertog was even hard en onverzettelijk als de dukdalf; 2. de meerpaal werd door de hertog uitgevonden of ingevoerd; 3. de scheepstrossen worden zo strak om de dukdalf aangesnoerd dat men er graag de hals van de IJzeren Hertog zelf in zag; 4. door de beweging van het water lijkt de paal voortdurend te duiken en ook Alva ontliet de strijd wel eens; en 5. de meerpaal werd naar Alva genoemd om hem te vernederen. Immers, op een afstand gezien hebben de palen 'eenigzins de gedaante van een mager menschenhoofd, dat uit een Spaanschen mantel steekt, terwijl de Ducdalven ondertusschen voorwerpen zijn, die met geene achtting behandeld en geheel niet ontzien worden.'

De tegenstanders, en daartoe behoren de meeste moderne etymologen, wijzen erop dat het woord *dukdale* of *dukdalfe* al sinds 1581 in Oost-Friesland voorkomt. Dus lang voordat voor het eerst werd beweerd dat Amsterdammers de meerpaal, om welke reden dan ook, naar de hertog noemden. Nee, het woord zou zijn vervormd uit *docke* (scheepsdok) en *delfijn* (meerpaal). Maar zoals gezegd, ook over deze uitleg bestaat onenigheid.

Het is daarom een troost dat *dukdalf* vroeger nog een andere betekenis had, onomstreden afgeleid van de naam van de hertog. Het kon ook 'wreed tiran' betekenen. Zo schreef Justus van Effen in 1731 door 'een party wyven' te zijn uitgemaakt 'voor een tyran, voor een beul, voor een Ducdalf'.

E

elzevier, *lettertype*

'De bibliotheek van Lord Spencer', schreef Seymour de Ricci aan het eind van de 18de eeuw, 'is terecht de fraaiste particuliere verzameling van Europa genoemd. De collectie bevat de zeldzaamste Engelse bijbels, prachtige Elzeviers en de meest uitgelezen aldines die ooit in één bibliotheek bij elkaar zijn gebracht.' De uitvinder van de **spencer** (z.a.) had inderdaad een uitgelezen smaak. Elzeviers behoorden, zoals een oud naslagwerk het formuleert, tot de 'absolute meesterstukken van boekdrukkunst, zoowel uit hoofde van derzelveer naauwkeurigheid als uitwendig schoon'.

De reputatie van het drukkersgeslacht Elsevier – zoals de oudste telgen hun naam spelden – gaat bovenal terug op Bonaventura en Abraham Elsevier.

Bonaventura werd in 1583 in Leiden geboren. Zijn vader was boekbinder geweest bij de vermaarde drukkerij Plantijn in Antwerpen, maar moest als protestant in 1580 uitwijken. Hij vluchtte naar Leiden, waar hij werkte als boekverkoper, boekbinder en pedel van de universiteit.

Bonaventura werkte al op zijn achttiende als boekverkoper. Hij reisde vervolgens door Italië en Frankrijk en bekleedde na terugkomst in Leiden een belangrijke positie in de Franse gemeente aldaar. Vanaf 1626 was hij ouderling en waarnemend 'commissaris van huwelijkszaken'.

Zijn neef Abraham Elsevier werd op 14 april 1592 in Leiden geboren. Hij studeerde eerst letteren, maar haakte af om zich volledig op het drukkersvak te kunnen storten.

Eind 1625 gingen Bonaventura en Abraham een vennootschap aan. Kort daarop werden ze door de universiteit benoemd tot academiedrukkers. Zeer verdiend, want 'de eerste werken die Bonaventura en Abraham drukten waren reeds beter verzorgd, dan die van hun voorganger, en steeds streefden zij er naar de

uitvoering van hun uitgaven te verfraaien', aldus een naslagwerk.

Dit laatste lukte uitstekend. De boeken werden prachtig getyografeerd en tot in de puntjes verzorgd. Voor hun fonds kregen de Leidse drukkers adviezen van enkele bekende hoogleraren. Zij drukten in het Latijn en Frans en al spoedig eveneens in Oosterse talen. Hun kleine uitgaven van auteurs als Vergilius en Terentius waren zeer gezocht en ook Hugo de Groot liet zijn werk bij hen drukken. 'Een Elzevier' werd een begrip en op een gegeven moment kreeg ook het veelgebruikte lettertype de naam *elzevier*. Bonaventura en Abraham werkten dertig jaar samen. 'Ongehooflijk was hunne vlijt en werkzaamheid, want gedurende den tijd hunner vereeniging', schrijft hun biograaf, 'hebben zij alleen meer werken in het licht gegeven, dan de andere drukkers van dien naam allen te zamen.'

Abraham stierf op 14 augustus 1652. Uit dank voor zijn werk liet de Leidse universiteit meteen een gedenkpenning slaan. Zijn oom Bonaventura overleefde hem slechts met een maand en stierf op 17 september 1652.

Enkele andere typografische begrippen die naar een persoon zijn genoemd: *aldine*, vette lettersoort van een bepaald type, naar de beroemde Venetiaanse boekdrukker Aldus Manutius [1450-1515]. Manutius ontwierp in 1501 de cursieve letter, die naar zijn geboorteland *italiaek* wordt genoemd; *augustijn*, een letterkorps van 12 punten en een typografische maat van die grootte, ontleend aan een uitgave uit 1467 van *De Civitate Dei* van Augustinus; *baskerville*, een lettertype ontworpen door de Engelse typograaf J. Baskerville [1706-1775]; *bodoni*, ontworpen door de Italiaanse drukker Giambattista Bodoni [1740-1813]; *cicero*, een typografische maat van 12 punten, in 1466 voor het eerst gebruikt door de Duitse drukker Peter Schoeffer von Gernsheim in een editie van de brieven van de Romeinse redenaar M. Tullius Cicero [106-43 v.Chr.]; een *didotpunt*, een twaalfde van een cicero, ingevoerd door de Franse drukker François-Ambroise Didot [1730-1804]; een *galjard*, in onbruik geraakte aanduiding voor een 8-punts letter, naar een Franse drukker Gaillarde; een *garamond* of *garmond*, een lettersoort van negen punten, uitgevonden door Jean Jannon maar genoemd naar de Franse lettersnijder Claude Garamond [1480-1561]; en de *sabon*, 'de grofste, dikste drukletter' van 60 tot 84 punten, naar de Frankfurter drukker Jakob Sabon, die de letter omstreeks 1590 toepaste.

epicurisch, genotzuchtig, weelderig, wellustig, zwelgend

Het woord *epicurisch* is afgeleid van de Griekse wijsgeer Epicurus, die leefde van 341 tot ca. 270 v.Chr. Was Epicurus werkelijk genotzuchtig? Nee. Volgens Epicurus was genot het einddoel

esculaap

van het menselijk bestaan. Nu was deze Griekse wijsgeer zijn leven lang ziekelijk en wat hij met genot bedoelde was: afwezigheid van pijn in het lichaam, en gemoedsrust. Losbandigheid wees hij af. Goed beschouwd leerde Epicurus dat de deugd het hoogste genot was, maar later maakten zijn Romeinse volgelingen hiervan: genot is de hoogste deugd. En dus gingen zij zich te buiten aan gedrag dat sindsdien *epicurisch* heet. Omdat Epicurus eigenlijk het tegenovergestelde bedoelde, kreeg *epicurist* als tweede betekenis 'iemand die van verfijnde genoegens houdt'.

esculaap, embleem van geneeskundigen

Het *esculaapteken* dient als embleem van geneeskundigen. Op dit teken staat een staf waar een slang omheen kronkelt. Dat is zo omdat Asclepius, de Griekse god van de geneeskunde, volgens de overlevering in de gedaante van een slang bij een bron in een heilig woud verscheen. Hij gaf daar orakels in dromen, speciaal over ziekten.

Asclepius werd in heel Griekenland en ver daarbuiten vereerd. Vooral in Epidaurus werden de prachtigste tempels aan hem gewijd. Oudheidkundigen verklaren zijn populariteit uit het feit dat hij de mensen niet alleen hielp, maar dat hij ook met hen meevoelde. Asclepius werd doorgaans afgebeeld met een staf met daaromheen een slang. Behalve *esculaapteken* leverde dat het woord *esculaapslang* op, voor een niet-giftige Europese slang.

evaasje, 1. smal, van het middel afhankelijk vrouwenschortje; 2. (in Noord-Holland) boezelaar die over een andere gedragen wordt, morsschortje

Het evaasje is, hoe kan het anders, zo genoemd naar Eva, volgens het bijbels verhaal de eerste vrouw op aarde.

Na de zondeval maakten Adam en Eva schorten van vijfgebladere, omdat zij zich plotseling schaamden voor hun naaktheid. 'Toen werden hun beider oogen geopend, en zij werden gewaar, dat zij naakt waren; en zij hechtten vijfgeboombladeren samen, en maakten zich schorten', aldus Genesis 3:7.

In de *Natuurlijke historie van Holland* (1773) beschrijft Le Francq van Berkhey hoe de *evaasjes* er in 1720 in Nederland uitzagen: van korte zwarte zijde, met kant bezet. In het begin van de 19de eeuw kwamen ze weer in de mode, maar toen sprak men van *tabeljés*, wat een verbastering moet zijn van het Franse *tabliers*.

Blijkbaar hield deze laatste benaming geen stand, want als Nico-

laas Beets in 1839 in de *Camera Obscura* beschrijft welke handelingen een bejaarde keukenmeid allemaal verricht voor zij de deur opent, gebruikt hij wederom de benaming *eva*.

Tot zijn eigen verbazing moest Beets dit woord later toelichten. Hij doet dat in *Na vijftig jaar* (1887), waarin hij schrijft ‘dat de *eva*, welke gemelde keukenmeid “in de schuinte opsloeg” alvorens de voordeur te gaan openen, niets anders was dan een met dien matriarchalen naam genoemd kort hulpschortje, over den classieken “boezelaar” met bont katoenen bovenstuk, om dien te sparen, voorgedaan.’

In een voetnoot voegt Beets hier nog een citaat uit Boumans *Volkstaal van Noord-Holland* (1871) aan toe: ‘Zindelijke vrouwen dragen *evaatjes* om hare boezelaars te langer schoon te houden.’

Vergelijk abigaïl

F

fiets, rijwiel

In 1869 deed Matthias de Vries in het *Leidsch Dagblad* een oproep om het Franse woord *vélocipède* te vervangen door een Nederlands woord. ‘Nu het gebruik van dit snelle vervoermiddel zoo toeneemt’, aldus de vooraanstaande Leidse hoogleraar, ‘is het ook wel raadzaam dat wij er een Nederlandsch woord voor bezitten. *Vélocipède* is op den duur niet bruikbaar, en voor iedere samenstelling ongeschikt. In den mond des volks zou het binnenkort onvermijdelijk tot *vloospeet* verbasteren, en daarmee zou de taal weinig gediend zijn!’

‘Ik zou dus voorstellen’, besloot hij, ‘*wieler*, het voertuig; *wieleren*, het berijden; *wielenaar*, de berijder.’

De Leidse hoogleraar Jakob Verdam herhaalde deze oproep in 1885, maar toen was het al te laat. Twee jaar later signaleerde het tijdschrift *Noord en Zuid* als eerste het woord *fiets*, met als kanttekening: ‘t Woord wint veld en dreigt “rijwiel” te overvleugelen.’

Het begrip *vélocipède* moet omstreeks 1825 in Nederland zijn geïntroduceerd en werd toen gebruikt als synoniem van *draisine*. De *draisine* was een houten, bestuurbare loopfiets die in 1817 werd uitgevonden door de Duitse houtvester Karl von Drais von Sauerbronn [1785-1851]. ‘Met eenige oefening was

men in staat', schreef Witsen Geysbeek in 1836, 'op zulk een wagentje in één uur tijds omtrent anderhalf uur wegs te gaan. [...] Eene wijl zijn deze *Vélocipèdes* zeer in de mode geweest [...] thans is de uitvinding bijna weder geheel in het vergeetboek geraakt.'

Technische verbeteringen zorgden in 1866 voor een doorbraak. In dat jaar introduceerden de Parijse wagenmakers Pierre en Ernest Michaux de *Michaux-vélocipède* of *michauline*: een ijzeren fiets, met trappers op het draaibare voorwiel, dat ongeveer een kwart groter was dan het achterwiel.

Vanaf 1868 waren de Michaux-vélocipèdes te koop bij de metaalwarenfabrikant J.T. Scholte in Amsterdam, algemeen beschouwd als de eerste rijwielhandelaar in Nederland. Daarna ging het razendsnel. In 1869 werd in Amsterdam de eerste 'Rij-school voor vélocipédisten' geopend en richtte de smid Henricus Burgers in Deventer de *Eerste Nederlandsche Fabriek van Vélocipèden* op. De eerste fietsclub ('Immer Weiter') volgde in 1871 en spoedig waren het er zo veel, dat op 1 juli 1883 de 'Nederlandsche Vélocipédisten Bond' werd opgericht. Twee jaar later werd, onder invloed van het voorstel van Matthias de Vries, deze naam veranderd in 'Algemeene Nederlandsche Wielrijdersbond' (ANWB).

Het is duidelijk dat de bondsbestuurders bij de keuze van deze nieuwe naam niet naar hun jeugdige leden hebben geluisterd, want die spraken al vanaf ongeveer 1870 van *fiets* en *fietsen*.

'Voor de verklaring van fiets', schreef J.A.N. Knuttel in 1947, 'voel ik er het meest voor uit te gaan van de naam van de Wageningse rijwielhandelaar Viets. Levendigherinner ik mij mijn verbazing, toen ik, in 1890 in Gelderland zijnde, de naam las van de handelaar die net zo heette als zijn artikel. Wageningen was een kleine plaats, maar het had zijn landbouwschool [...] met een groot percentage Hagenaars van Indiese geboorte – juist een kring waar reeds vroeg druk gefietst werd. De zaak van Viets was ook geen kleine zaak en Arnhem was in het bezit van een der weinige wielervedbanen.'

Al in 1901 had een andere letterkundige deze handelaar geïdentificeerd als 'bondrijwielhersteller' E.C. Viets, woonachtig in de Hoogstraat 229 in Wageningen, maar of de fiets werkelijk naar hem is genoemd wordt sinds lange tijd betwijfeld. Dit zijn enkele andere verklaringen: 1. fiets is een verbastering van vélocipède – van *filesepee*, *fietselepee*, *fiessellepee*, *fiesse* naar fiets; 2. 'Fiets, dat is een woord, niet gefabriceerd, maar *geworden*, ontstaan als een pure uiting van wat bij het zien van dat ding in de ziel om-

ging’, aldus een ANWB-lid in *De Kampioen* van 1901; 3. fiets werd voor het eerst gebruikt door leerlingen van een kostschool in Apeldoorn die lid waren van een fietsclub ‘La Vitesse’ – vitesse werd verbasterd tot fiets; 4. fiets is een klanknabootsing van het piepend-sissende geluid ‘fiets-fiets-fiets’ dat een vélocipède maakte als de voorwielas niet op tijd was geolied; 5. fiets is een klanknabootsend woord van de snelheid van het voertuig: ‘*fts*, zo is hij weg’; 6. fiets is afgeleid van de familie- of bijnaam Fiets, die teruggaat op een oud werkwoord fietsen, dat in Brabantse en Limburgse dialecten zoveel betekent als ‘zich met lichte, vlugge bewegingen verplaatsen’; en 7. fiets is afgeleid van Fitz, de naam van een Engelse rijwielfabrikant.

Taalkundigen zaten bovenop de opmars van de vélocipède in Nederland. Maar al vijftien jaar nadat het woord fiets voor het eerst werd gebruikt, wist niemand meer wat precies de herkomst was.

Andere begrippen met betrekking tot de fiets die teruggaan op een persoon: *carter*, Frans voor kettingkast, naar de Engelse uitvinder J.H. Carter [†1903]; *coslettize* of *coslettizer*, Engels voor een procédé om het frame van een fiets roestvrij te maken, omstreeks 1907 uitgevonden door een zekere Mr Coslett; *dunlopbanden*, opblaasbare fietsbanden van rubber, door de Ier John Boyd Dunlop [1840-1921] in 1887 voor het eerst gemaakt voor de fiets van zijn zoon; en de *otto*, een bepaald soort fiets, in 1877 in Engeland uitgevonden door een zekere Otto – de berijder van dit rijwiel werd *ottoïst* genoemd. *La petite Reine*, Frans wielersjargon voor fiets, is volgens het *Wielerswoordenboek* ‘genoemd naar koningin Wilhelmina, die als klein meisje al fietste’. De hier en daar te vinden bewering dat de *tandem* zo is genoemd naar de edelman Tandem, stalmeester van een Engelse koningin, is absoluut onjuist.

fletcheren, langdurig kauwen

John D. Rockefeller sr. deed het, Thomas Edison deed het, maar de Amerikaanse filosoof William James schreef na drie maanden ‘I had to give it up. It nearly killed me.’

Aan het begin van deze eeuw verbreidde de Amerikaan Horace Fletcher met opmerkelijk succes de leer van het langdurig kauwen ten bate van een betere spijsvertering.

Fletcher werd op 10 augustus 1849 geboren in Lawrence, Massachusetts. Hij was van jongs af aan buitengewoon ondernemend en had voor zijn dertigste de wereld al vier keer rondgereisd. Hij combineerde zijn reislust met ondernemingszin en was in de loop der tijd verbonden aan zo’n veertig verschillende handelshuizen.

In 1881 streek Fletcher neer in San Francisco. Hij vergaarde een

fortuin als fabrikant van drukinkt en als importeur van zijden stoffen en oriëntalia. Tegelijkertijd was hij directeur van een opera, kunstcriticus en succesvol schilder.

In 1895 kwam het keerpunt. De 47-jarige Fletcher werd door een levensverzekeringmaatschappij geweigerd. 'Hij realiseerde zich opeens', schrijft zijn biograaf, 'dat hij vijftig pond te zwaar was, dat hij geplaagd werd door obstipatie en dat hij vaak ziek was.'

Dit inzicht leidde tot het uittesten van alle mogelijke diëten, maar Fletcher vond het allemaal niks. Hij bedacht een eigen therapie, die hij in verschillende boeken uiteenzette. Zijn bekendste boek, *The ABC of Nutrition*, verscheen in 1903. Fletcher was tot de conclusie gekomen dat hij zijn goede gezondheid had teruggekregen door zorgvuldig te kauwen. Dus propageerde hij dat iedere hap 32 (!) keer moest worden gekauwd – één keer voor iedere tand of kies. Verder stelde hij: eet alleen bij echte honger, eet waar je trek in hebt, eet alleen als je verder niets aan je kop hebt en geniet van een maaltijd.

De rest van zijn leven besteedde Fletcher aan het uitdragen van zijn ideeën. De mollige Amerikaan met zijn volle lippen, grijze haar, borstelige wenkbrauwen en zijn scherpe gevoel voor humor was een graag geziene gast. Hij hield overal gratis lezingen, maar, zo schrijft de *Dictionary of American Biography*: 'Hij was allerminst een fanatieke hervormer. Hij genoot van de goede dingen van het leven en nam waar iedereen bij zat een tweede portie kalkoen.'

In de Verenigde Staten werden *fletcherize*, *fletcherism* en *fletcherite* gangbare begrippen en nadat Fletchers boeken onder meer in het Duits, Pools, Italiaans, Hongaars en Russisch waren vertaald duurden ook de maaltijden in Europa aanzienlijk langer. De Duitsers spraken van *fletschern* en Van Dale vermeldt het woord vanaf 1924 als *fletscheren*.

Fletcher bracht de laatste jaren van zijn leven hoofdzakelijk door in Venetië. Tijdens de Eerste Wereldoorlog leerde hij vluchtelingen in België hun magere rantsoen zo goed mogelijk te benutten. Hij stierf in Kopenhagen op 13 januari 1919, zeventig jaar oud.

Tijdens zijn leven had Fletcher veel geld geschonken aan onderzoek naar voedsel en de effecten daarvan op het lichaam. Na zijn dood toonde dat onderzoek aan dat langdurig kauwen de spijsvertering nauwelijks bevordert.

fleuren, sierlijk schaatsenrijden

Paulus Fleur was de sterkste van de twee. Hij werd op 8 april 1737 in Leiden geboren en was in staat 'om een kwartier ver, op één been voort te rijden, zonder het andere been op het ijs te zetten'.

Een afstand waar anderen een uur over deden, zo schrijft een 19de-eeuws naslagwerk, legde Paulus in tien minuten af. Hij zou dit zelfs eens 'dertien uren gaans achteréén hebben uitgehouden en dus dezen weg in 2 uren en 10 minuten hebben afgelegd'.

Maar zijn oudere broer Cornelis kon mooier schaatsen en hij zou uiteindelijk de familienaam vereeuwigen.

Cornelis werd op 16 januari 1735 geboren. Zijn vader was baggerman en Cornelis zelf, zo blijkt uit de doopboeken op het Gemeente-archief in Leiden, werd kolkruimer, rioolreiniger. Paulus schopte het verder en wist op den duur van metselaarsknecht op te klimmen tot metselaar.

De Rijnlanders stonden in die dagen bekend als uitmuntende schaatsers. Mr. J. van Buttingha Wichers schreef in 1888 in *Schaatsenrijden*, nog altijd een standaardwerk, dat sommigen van hen 'met de schaats een geheel alfabet in trekletters op het ijs teekenden; anderen toonden hunne vaardigheid door met de schaats verkeerdt of achteruit voort te rijden, en door andere dergelijke kunstjes.'

Niemand beheerste dit soort kunsten beter dan Cornelis Fleur. 'Door zijn buitenoverrijden trok hij zoo de bewondering in Rijnland', aldus Buttingha Wichers, 'dat dit rijden, elders "baaivangen" genoemd, in de omstreken van Leiden de naam van *fleuren* verkreeg, een woord dat men thans nog dikwijls hoort bezigen.' Het woord kwam uiteindelijk in Van Dale terecht met als betekenis 'beentje-overrijden, sierlijk schaatsenrijden'.

Een van de bewonderaars van Cornelis Fleur was de Leidse hoogleraar, dichter en orangist J. Le Francq van Berkhey. Toen Cornelis begin januari 1776 plotseling op veertigjarige leeftijd overleed, schreef Van Berkhey dan ook een acht pagina's tellend gedicht over hem, getiteld *Lijkzang in heldendicht, ter nagedachtenis van den beroemden Leydschen Schaatsryder Cornelis Fleur*. Overigens ondertekende de hoogleraar dit gedicht in eerste instantie met 'Janus Schaatsrijderus', maar nog datzelfde jaar nam hij het onder zijn eigen naam op in zijn bundel *Gedichten*.

Van Berkhey prees Cornelis regelrecht de hemel in. 'Hij tartte op 't glibbrig Ys een Vogel in de vlugt,/ En hield het Element des Waters voor zyn lugt', schrijft hij, en met zijn 'rappen voet' en

flikje

‘vaste glee’ maakte Cornelis ‘d’uuren tot quartieren en tot stonden,/ als hy, op éénen dag, al die uitgebreide ronden/ Van Stichts en Hollands kring, langs Ryn en Yssel, Vecht,/ Tot aan den Amstel toe ter schaats had afgelegd.’

Cornelis schaatste echter niet alleen mooi en snel, hij was ook een held. Want hij was het ‘die weleer zoo veele drenkelingen/ Aan de yz’ren vuisten van den dood bestond te ontwingen,/ Als hy, volmoed en kragt, de taaije schotsen brak,/ en zeulde gantsch verkleumt den Drenkeling uit het wrak’.

De conclusie van Berkhey is opmerkelijk: niet alleen moet voortaan bij iedere schaatswedstrijd de naam Fleur in het ijs worden gegrift, maar hij stelt ook: ‘Nooit weig’ re een fluksche Maagd, of poes’le en bolle Zus,/ Op ’t hooren van zyn naam, ter schaats, een heusche Kus!’

Het graf van Cornelis Fleur werd geschud, en geen straatnaam, plaquette of standbeeld in Leiden herinnert aan hem. In 1888 wist Buttingha Wichers te melden dat de schaatsen van Cornelis werden bewaard door zijn achterneef Van Gelder, boekhandelaar op de Lange Brug, maar deze boekhandel is sinds lang verdwenen.

De sterke Paulus overleefde zijn broer met ruim vijftig jaar. Hij stierf op 14 november 1827, 91 jaar oud. Zijn laatste jaren bracht hij door in het Rooms Katholiek Wees- en Oudeliedenhuis op de St Jacobsgracht, de straat waar hij en zijn broer hun jeugd doorbrachten en waar zij ongetwijfeld voor het eerst de schaatsen onderbonden.

Vergelijk axel

flikje, chocolaatje

Caspar Flick vestigde zich in 1745 met een chocoladefabriekje aan de Nes in Amsterdam. Over hem zelf is verder niets bekend. Hij moet omstreeks 1780 zijn overleden, want toen werd zijn bedrijf overgenomen door de familie De Dekker.

Jan de Dekker liet in 1799 per advertentie weten dat hij van plan was de fabriek ‘met alle vigueur’ voort te zetten. Hij hield woord, met als gevolg dat *Erven Caspar Flick & Co* de enige chocoladefabriek uit de 18de eeuw was die tot in deze eeuw zou voortbestaan.

Over de geschiedenis van het bedrijf is weinig bekend. In 1897 ging de fabriek, inmiddels gevestigd aan de Overtoom in Amsterdam, in vlammen op. In 1911 meldde een krant dat de Amsterdamse chocoladefabriek vier winkeliers verbood namaakflikjes te verkopen en in 1919 volgde een lastige staking. De fa-

brieksarbeiders legden het werk voor zeven weken neer om zo een achturige werkdag af te dwingen.

In woordenboeken ziet men de betekenis van flikje ondertussen veranderen. Van Dale meldt in 1872 dat onder *flickje* niet alleen een chocolaatje wordt verstaan, maar ook een ‘besuikerd rond chocolade-koekje’. In 1899 waren de ‘suikererwtjes’ van de koekjes verdwenen en toen in 1920 het WNT eindelijk bij de *f* was aangeland, het hele koekje.

Zonder suikererwtjes op de koekjes kon het niet lang goed gaan. De omzet liep terug en in 1923 fuseerde *Erven Caspar Flick & Co* met *Franken & Co* uit Koog aan de Zaan. Inmiddels worden de flikjes geproduceerd door de firma *Droste*. Dit bedrijf noemt ze echter hardnekkig pastilles.

Nog een begrip uit de chocolade-industrie dat tot de spreektaal is doorgedrongen: *blookertijd*, dat wil zeggen: half elf ’s ochtends. Dit tijdstip werd omstreeks 1930 in reclameleuzen door nazaten van de Amsterdamse chocoladefabrikanten Johannes en Cornelis Blooker aanbevolen voor het drinken van een kopje warme chocolademelk. *Blooker* legde het in 1966 af tegen de Amerikaanse gigant *Mars*, van de *marsreep*, een bedrijf dat overigens niet is genoemd naar de planeet Mars, maar naar oprichter Frank C. Mars uit Chicago.

Vergelijk *droste-effect* en *praline*

fokker, rijkaard

Jeremias de Decker had het in de 17de eeuw over ‘Fockers [...] die ’t goud met tonnen tellen’. Zijn tijdgenoot Simon van Beaumont kende een ‘Rijcke Focker’ met ‘kisten bersten vol gepropt van geldt’ en Vondels oog viel eens op ‘Den groenen esmerald, Die aen der fockren vingers bralt’.

In het Bargoens betekent *fokker* nu zwerver of bedelaar en dat is precies het tegenovergestelde van de originele betekenis. Het woord stond al in de vorige eeuw als verouderd te boek, maar was ooit een gangbaar begrip voor rijkaard.

Over de etymologie van *fokker* – ook gespeld *fokkert* en *fokkaart* – bestaan geen twijfels. Fokker, schreef Bilderdijk in 1834, is ‘verbasterd van den eigennaam van Fugger [...], den Rijken Bankier, wien Keizer Karel de Vijfde adelde ter beloning van der groote geldsommen, hem door Fugger opgeschoten en naderhand op een treffende manier kwijtgescholden’.

De Fuggers waren steenrijk. In de 15de en 16de eeuw was de macht van de familie zo groot, dat Duitse historici nu nog spreken van ‘das Zeitalter der Fugger’. De basis voor deze macht werd gelegd door de wever Hans Fugger, die zich in 1367 in het Beierse stadje Augsburg vestigde en daar een bloeiende bomba-

fontange

zijnindustrie op poten zette. Zoons en broers brachten het familiebedrijf steeds verder tot bloei en onder Jacob II [1459-1525], bijgenaamd 'De Rijke', werd het bedrijf een ware financiële grootmacht.

De Fuggers waren de steunpilaren van verschillende Duitse keizers. Karel V zou zijn verkiezing als keizer zelfs grotendeels aan hen danken. In ruil hiervoor kregen ze onder meer concessies voor het exploiteren van mijnen in landen als Hongarije en Spanje. Het groeiende bezit van de Fuggers in Spanje stuitte later op verzet en ook daar werd hun naam een begrip: *fúcar* betekent in het Spaans nog altijd 'heel rijk man'. In het Duits betekent *Fucker* zowel 'kleine dief' als 'monopoliehandelaar'.

Tussen 1511 en 1527 steeg het vermogen van de Fuggers van 67 500 tot 633 500 pond, een gigantisch kapitaal. Toen Karel V eens in Parijs de koninklijke schatten te zien kreeg, moet hij tegen de Franse koning hebben gezegd: 'Er is te Augsburg een linnenwever, die dit alles met zijn eigen geld betalen kan.'

De terugval kwam in de tweede helft van de 16de eeuw: de Habsburgers konden hun schulden niet afbetalen, er ontstond onenigheid in de familie, de godsdienstoorlogen waren slecht voor de zaken en de concurrentie werd moordend. De Fuggers behielden een aanzienlijk kapitaal, maar konden niet meer model staan als rijke stinkerds.

Drie vergelijkbare begrippen: een *Croesus* of *Cresus*, een zeer rijk man, naar Croesus [†ca. 546 v.Chr], de laatste koning van Lydië, de rijkste man uit de oudheid. Croesus verkreeg zijn rijkdom uit belastingen en dankzij de enorme hoeveelheden goud in de rivier Paktolos. Hij ging ten onder toen hij tegen de Perzen ten strijde trok na de befaamde orakelspreuk: 'Als u tegen de Perzen optrekt, zult u een machtig rijk te gronde richten'; een *Rothschild*, een schatrijk man, naar Mayer Anselm Rothschild [1744-1812] uit Frankfurt am Main, die van bankbediende wist op te klimmen tot eigenaar van een van de machtigste bankiershuizen in Europa; en een *Vanderbilt*, een miljonair, een begrip dat alleen voorkomt in het Engels, naar de schatrijke Amerikaanse spoorwegmagnaat Cornelius Vanderbilt [1794-1877]. Een zeer rijk iemand wordt tegenwoordig ook wel uitgemaakt voor een *Dagobert Duck*, of simpelweg voor *Oom Dagobert*.

fontange, hoog dameskapsel

Marie-Angélique de Scorraille de Roussilles was niet alleen bloedmooi, ze was ook oliedom. Het ene naslagwerk probeert dit aardig te brengen: 'Zij schitterde meer door haar schoonheid dan door gaven des geestes.' Een ander is wat harder: 'zij was uitstekend schoon maar had een zeer bekrompen verstand.'

Marie-Angélique werd in 1661 in de Franse streek Rouergue geboren als telg van een aanzienlijk maar verarmd geslacht. Van jongs af aan werd haar voorgehouden dat zij ooit het liefje van de koning zou worden. De kans hierop kwam veel sneller dan verwacht: al op zeventienjarige leeftijd werd zij hofdame van de koningin-moeder aan het hof van Lodewijk XIV.

De Zonnekoning had in die dagen Madame de Montespan als maîtresse. De Montespan zag de beeldschone Marie-Angélique nooit als een serieuze rivale: daarvoor achtte zij haar te dom.

Het pakte anders uit. Lodewijk XIV werd verliefd op 'la statue provinciale' – typering van de Montespan – en Marie-Angélique werd de officiële maîtresse van de koning.

Nu kwam haar opmerkelijke persoonlijkheid pas tot rijpheid. Ook hierin nemen de naslagwerken geen blad voor de mond: 'Hoogmoed en spilzucht waren de hoofdtrekken van haar karakter' heet het ergens. Zij had een voorkeur voor 'zeedeloze weelde' en smeed maandelijks ruim 100 000 franc over de balk. In 1680 beloonde Lodewijk XIV zijn minnares met een adellijke titel: hij verhief haar tot *Duchesse de Fontange*. In datzelfde jaar vond het voorval plaats dat de naam van de hertogin zou ver-eeuwigen. Markiezin de Sévigné [1626-1696] – zelf vernoemd in *sévigné*, een haakspeld of borstspeld – legde het vast in haar dagboek.

Op een avond, zo schrijft de Sévigné, toen een gezelschap na een jachtpartij terugkeerde naar huis, stak er een 'petit vent' op. Het lint in het kapsel van de hertogin van Fontange raakte los en dwarrelde voor haar beminnelijke gezicht. 'Den koning behaagde dit kapsel zoozeer, dat hij haar verzocht, den geheelen avond geen ander kapsel te dragen. De volgenden dag droegen ook de andere hofdames dit kapsel, en van het hof van Frankrijk is het naar bijna alle hoven van Europa overgebracht.'

En dus betekende *fontange*, in het Nederlands ook wel te vinden als *fontanje*, voortaan 'in zeker kapsel: lint dat het haar bijeenhoudt en waarvan de strikken over het voorhoofd neerhangen' en 'kapsel bestaande uit opeengestapelde en door koperdraad vastgehouden vlechten, waaruit krullen te voorschijn komen'. Men sprak van *fontangekuif* en er bestonden een *fontangepruik* en *-muts*. Abraham Alewijn schreef in 1702 over het kapsel: 'Je slacht [...] de hokkelingen, die een beezemstok een zoen zouden geven, Als 'r maar een fontansje op sting.'

De fontange bleef in de mode tot ongeveer 1720. De hertogin zou de bloeitijd van deze trend niet meemaken. Zij stierf in het kraambed op 28 juni 1681, twintig jaar oud. Voor zij haar laat-

frisbee

ste adem uitblies zei ze tegen de koning: ‘Je meurs contente, puisque mes derniers moments ont vu pleurer mon roi.’

Andere kapsels en dergelijke die teruggaan op een persoon: *cadogan* of *cato-gan*, opgerolde haarvlecht, in de mode gebracht door de Engelse generaal William Cadogan [1672-1726]. Cadogan was gehuwd met een Nederlandse en werkte een paar jaar als gezant in Den Haag; *cadenette*, ‘achttiende eeuwse militaire haardracht, met twee haarvlechten die onder het hoofddeksel werden opgebonden’, in de mode gebracht door Honoré d’Albert, graaf van Cadenet; *henri-quatre*, een korte puntbaard, zoals Hendrik IV [1553-1610] die droeg. De Engelsen noemen zo’n baardje een *Vandyke*, omdat het veelvuldig voorkomt op de doeken van de Antwerpse schilder Antonie van Dijck [1599-1641]; *pekelwater*, medicinaal water tegen roos en haaruitval, uitgevonden door de Nederlandse hoogleraar Cornelis Adrianus Pekelharing [1848-1922]; een *marcel*, een diepe golf in het haar, gemaakt met een krultang, naar de Franse kapper Marcel Grateau [1852-1936]; en een *napoleon*, een puntig afgeknipt baardje met een snor, zo gedragen door Napoleon III [1808-1873].

frisbee, plastic werpschijf

De herkomst van het woord frisbee is vrij nauwkeurig bekend. Er zijn een paar kleine variaties in deze woordgeschiedenis, maar over de grote lijnen is men het eens.

De frisbee is zo genoemd naar William Russel Frisbie, die in 1871 in Bridgeport (Connecticut) de *Frisbie Bakery* oprichtte. Frisbie verpakte zijn ‘take-away pies’ in lichte ronde bakblikken met een opstaande rand en met op de bodem zijn naam: *Frisbie’s pies*. Studenten van de nabijgelegen Yale-universiteit wierpen elkaar de lege bodems toe en zoals houthakkers *timber!* roepen, riepen zij daarbij als waarschuwing: Frisbie!

Grauls (1991) vermeldt tevens de theorie dat de studenten de deksels van Frisbie-koekjestrømmels als werpschijf gebruikten. In 1957 bracht Wham-O Manufacturing Company uit San Gabriel (Californië) de eerste plastic frisbee op de markt. Het bedrijf had de rechten gekocht van Fred Morrison, een bouwkundig inspecteur uit Los Angeles. Het officiële patent werd op 26 mei 1959 verleend. Morrison had de werpschijf gemodelleerd naar de bakblikken van de Frisbie Bakery. Hij had de spelling gewijzigd om juridische problemen te voorkomen. Een jaar daarvoor, in 1958, was de bakkerij van wijlen William Russel Frisbie op de fles gegaan.

fröbelen, zich met onnozelheden bezighouden

Anders dan menigeen denkt, is *fröbelen* geen Duits woord. Een Duitser die fröbelt is aan het *herumbasteln* of *herumkramen*.

Fröbelen betekent ‘jonge kinderen met spelen die het verstand ontwikkelen bezighouden volgens de beginselen van de Duitse pedagoog Fröbel’. Althans, in dergelijke bewoordingen is het sinds het eind van de vorige eeuw in Nederlandse woordenboeken te vinden. Opmerkelijk genoeg vermeldde tot voor kort alleen Van Dale’s *Hedendaags Nederlands* het woord zoals het al sinds jaar en dag wordt gebezigd, namelijk als ‘vrijblijvend bezig zijn, zich met onnozelheden bezighouden’.

Toch bestaat de indruk dat spelen volgens de beginselen van Fröbel uitdraait op *herumbasteln* al heel lang. In 1905 schreef de Winkler Prins: ‘Jammer is het, dat niet alle onderwijzeressen genoegzaam in den geest van Fröbel doorgedrongen zijn en het “werken” [...] dikwijls in een geestdoodende tijdsverspilling ontaardt.’

Friedrich Wilhelm August Fröbel werd op 21 april 1782 in Oberweissbach geboren. Hij verloor zijn moeder toen hij negen maanden oud was en werd door zijn stiefmoeder achtergesteld. Friedrich groeide uit tot een somber, in zichzelf gekeerd kind dat moeilijk kon leren. Hij had een markant uiterlijk: enorme flaporen, een geprononceerde neus, een taps toelopende kin en lang haar met een scheiding in het midden. Zijn enige passie was de natuur en hij bracht uren alleen door in de bossen.

Na allerlei baantjes, halve studies en een docentschap aan een school van de Zwitserse hervormer Pestalozzi, werd Fröbel op 24-jarige leeftijd huisonderwijzer voor de drie zoons van baron von Holtzhausen. Het werd een keerpunt in zijn leven. Fröbel zag de barones als de personificatie van de ideale moeder. Hij beschouwde haar als zijn ‘geestelijke bruid’ en nog lang nadat hij weer was gaan studeren voerde hij een geheime correspondentie met haar.

In 1816 kreeg Fröbel de gelegenheid zijn eigen opvattingen over opvoeding te verwezenlijken. Zijn broer Christoph stierf en diens weduwe wendde zich tot Fröbel voor hulp bij de opvoeding van haar drie zoontjes. Met deze jongetjes als enige leerlingen begon Fröbel op 13 november 1816 in Griesheim het *Universele Duitse Opvoedingsinstituut*.

‘Als typisch romanticus leefde Fröbel in de overtuiging’, schrijft een naslagwerk, ‘dat één kosmische wet het heelal beheerst en dat de ontwikkeling van de natuur, de cultuur en het kind langs dezelfde lijnen verloopt. Het is de taak van de opvoeding, bij het kind deze lijnen te accentueren.’

Fröbel bracht een en ander in praktijk met behulp van zogeheten speelgaven. Wat er voor een kind uitzag als een bal, een kubus of

een cilinder, waren volgens Fröbel symbolen van de kosmische ontwikkeling. ‘De b-al is als het ware een *beeld* van ‘t al, het heel-al’, schreef hij en hij zou het zo aan Goropius Becanus kunnen hebben ontleend (zie bij **goropisme**). Door te spelen met deze ‘gaven’ ontwikkelde een kind zich volgens Fröbel min of meer vanzelf.

Bij de overheid sloegen zijn ideeën niet meteen aan. Zijn school werd gezien als een ‘nest van demagogen’ en Fröbel moest op een gegeven moment uitwijken naar Zwitserland. In Pruisen waren de Fröbelscholen zelfs van 1851 tot 1860 verboden.

Maar ouders en opvoedkundigen waren buitengewoon enthousiast over het vlechten, vouwen, boetseren, knippen, zingen en weven. Nadat Fröbel op 21 juni 1852 was overleden, verbreidden zijn volgelingen de *Kindergärten* over geheel Europa en in 1925 telde alleen Amsterdam al vijftien verschillende *Fröbelinrichtingen*. De neergang van Fröbels opvoedkundige opvattingen zette in na de Tweede Wereldoorlog – mede door het overmatige gefröbel.

G

goropisme, een belachelijke etymologie

Goropisme is een vakwoord. Het betekent ‘een belachelijke etymologie’ en wordt soms in encyclopedieën vermeld, zelden in woordenboeken. Het werd verzonnen door de grote Duitse wetenschapper Gottfried Wilhelm Leibniz. In *Nouveaux essais sur l’entendement humain* (Amsterdam 1762) beschrijft hij een tweespraak tussen Théophile en Philalèthe. ‘Men moet’, stelt Théophile op een gegeven moment, ‘in ‘t algemeen geen enkel geloof hechten aan etymologieën behalve als ze ruimschoots zijn onderbouwd; anders zijn het *goropismen*’.

Vraagt Philalèthe: ‘*Goropismen*, wat zijn dat?’ Waarop Théophile: ‘Dat zijn vreemde en veelal ridicule etymologieën zoals die van Goropius Becanus, ‘n bekend arts uit de zestiende eeuw.’

Jan van Gorp werd op 23 juni 1518 geboren bij Hilvarenbeek in Brabant. Hij studeerde wijsbegeerte en geneeskunde te Leuven, reisde door Italië, Frankrijk en Spanje en werkte als lijfarts aan het Franse en het Hongaarse hof. Naar de gewoonte van die tijd noemde hij zich Joannes Goropius Becanus – een verlatinisering van Jan van Gorp van Hilvarenbeek.

In Antwerpen bestierde Joannes Goropius Becanus enkele jaren een omvangrijke praktijk, waarna hij lijfarts werd van Philips II. Goropius kreeg echter genoeg van het hofleven en van de geneeskunde en hij vroeg de koning zich volledig te mogen toeleggen op de studie van de oudheid en de letterkunde.

Het resultaat van deze studie verscheen in 1569 bij Plantijn in Antwerpen: de *Origines Antwerpianae*, een dik werk in het Latijn, opgedragen aan Philips de Tweede. Latere naslagwerken omschrijven de inhoud in gelijkkluidende bewoordingen: men spreekt van 'zonderlinge denkbeelden', 'dwaze en uitsporige etymologieën' en 'ongerijmde stellingen en taalkundige zotterijen'.

De hoofdstelling van Goropius luidde dat het Antwerps de rijkste en oudste taal ter wereld is, een taal die al door Adam en Eva in het paradijs werd gesproken. Het bewijs zat hem al in de naam: Duyts = douts = de outste. Oudtestamentische namen konden volgens Goropius met behulp van het Nederlands eenvoudig worden verklaard. Bijvoorbeeld: Noach = hij die acht op de nood van de wereld; Adam = aardman; Eva = eeuwvat. En ga zo maar door.

Er werd hard om Jan van Gorp gelachen. Niet helemaal terecht, vindt Witsen Geysbeek, want hij was 'een zeer geleerd man, doch wien het aan gezond oordeel ontbrak, om het dwaze van zijn stelsel in te zien'. Bovendien komt hem de eer toe als eerste de aandacht te hebben gevestigd op de ouderdom van de Germaanse talen.

Jan van Gorp van Hilvarenbeek stierf op 28 juni 1572 in Maastricht, een paar jaar voor de publikatie van zijn tweede boek. Hierin toonde hij onomstotelijk aan dat *aardman* en *eeuwvat* in het paradijs wel degelijk Nederlands spraken.

grietje, bovenkruiszeil

Een *keesje* is een dunne tros, een *klaas* of *klaasjacobsen* een klemtang, een *dirk* een touw, een *david* een zekere balk of stang, een *kortjan* een mes en een *langeveld* het mondstuk van een mortier.

Dikke kans dat achter ieder van deze sloopstermen een persoon schuilgaat, maar wie, dat is niet bekend. Dat geldt ook voor het *grietje*, een bovenkruiszeil, maar in de discussie die omstreeks 1860 over de herkomst van dit woord werd gevoerd, passeerden verschillende *grietjes* de revue.

Zeker is dat het zeil in het begin niet kortweg grietje, maar *Grietje van Dijk* werd genoemd. De Duitsers namen dit over en

spreken sindsdien van *Gretchen vom Deich*.

Dit gaf aanleiding tot de theorie dat Grietje of Margriet de vrouw was van een zekere scheepskapitein Van Dijk. Grietje zou op een gegeven moment haar man hebben aangespoord om op de bezaansmast van zijn schip een extra zeil te hijsen. Dit bovenkruiszeil werd naar haar *Grietje van Dijk* genoemd en vervolgens kortweg *grietje*. Later volgden samenstellingen als *grietjespardoen*, *grietjestoppenant* en het uitzonderlijke *grietjesstengeëzelshoofd*.

Volgens het WNT is deze woordverklaring echter niet waarschijnlijk. Meer waarde wordt gehecht aan de overlevering dat Grietje van Dijk in mannenkleden als bovenkruisgast aanmonsterde op het schip *Den Eijk*. Ze was daar belast met het los- en vastmaken van het bovenkruiszeil, maar vanwege een fout werd ze veroordeeld tot de *knuttels*, een gesel van geknoopt kabelgaren.

Een zeemanslied, dat volgens Van Lenneps *Zeemanswoordenboek* (1856) op 'lamentabelen toon' moest worden gezongen, vertelt hoe het verder gaat:

Op 't schip Den Eijk, bequame,
Margriet was haer naeme. [...]
Sla mij met dagjens op den huid,
maar trek mijn kleeren toch niet uit,
'k Ben, een vrouwspersoon wil weten
Margriet ben ik geheeten.

Sommigen menen in dit lied de oerversie te herkennen van het bekende 'Daar was laatst een meisje loos'. Als dit juist is, komt Grietje er goed van af, want: 'Ach Kap'teintje sla me niet, 'k Ben toch Uw liefje zoals ge ziet.'

Overigens zal deze amoureuze afloop onder de bemanningsleden voor het nodige gemor hebben gezorgd. Want als een ontmaskerde vrouwelijke matroos 'al te gemeen werd met de een of ander', zo schreef een scheepschirurgijn in de 18de eeuw, 'verwekt zulks grote jalouzie onder haar luiden [...] want ieder wil alsdan mede gaarne eens aan de brief ruiken'.

Vergelijk *jakob-evertsen*

grog, sterke drank met heet water

Het moeten verschrikkelijke toestanden zijn geweest. Bijna dagelijks vielen er matrozen uit de touwen: ze bleven dood liggen, raakten ernstig verlamd of liepen fikse botbreuken op. Er werd gevochten, gestolen, vermoord en verkracht en regelmatig sloeg er iemand overboord.

De boosdoener: het officiële reglement van de Britse marine in de 18de eeuw, dat iedere opvarende recht gaf op een kwart liter sterke drank per dag; plus, naar believen, ruim vier en een halve liter bier. In de noordelijke wateren kostte dit de manschappen minstens hun lever. Maar in de hete tropen, waar brandy, arak en vooral rum werd geschonken, waren de gevolgen catastrofaal. Zowel voor de matrozen als voor de slagvaardigheid van de Britse marine.

Op 4 augustus 1740 besloot vice-admiraal Edmond Vernon hier iets aan te veranderen. Vanaf zijn schip de *Burford* in de haven van Port Royal op Jamaica schreef hij aan de kapiteins van zijn vloot dat er 'some speedy remedy' moest komen tegen 'the swinish vice of drunkenness'. Het voornaamste probleem was volgens Vernon dat de matrozen 'hun drankrantsoen in één keer opdrieken zonder het te mengen om er *the heat* van af te nemen'. Vernon gaf de kapiteins alvast in overweging de dagelijkse portie sterke drank voortaan te vermengen met water en suiker.

Vice-admiraal Vernon stond bekend als een uiterst autoritaire man. Hij was op 12 november 1684 geboren in Westminster en had zich op zestienjarige leeftijd als vrijwilliger bij de Royal Navy aangemeld. Toen hij in 1739 het nauwelijks verdedigde Porto Bello (nu in Panama) op de Spanjaarden veroverde, werd hij in Engeland een volksheld.

Onder zijn matrozen was hij echter niet geliefd: hij was arrogant, driftig en had een vlijmscherpe tong. Bij de scheepsmaten stond Vernon bekend als *Old Grog*, naar zijn gewoonte om bij zwaar weer een overjas te dragen van grofgrein, *grogam* in het Engels, een grof wollen of haren weefsel dat oorspronkelijk uit Frankrijk kwam en daar *gros grain* heette.

Vernon duldde geen tegenspraak en dus kon op 21 augustus 1740, uit naam van alle kapiteins en chirurgijns, per decreet worden meegedeeld dat iedere 'half pint of rum' voortaan zou worden aangelengd met een kwart pint water. De rum moest aan dek door de commandant van de wacht worden verdund en zou voortaan in twee porties worden uitgedeeld: om elf uur 's ochtends en om vijf uur 's middags. 'Good husbandmen', zo vermeldde het decreet, kregen toestemming de oorlam op smaak te brengen met uit eigen zak betaalde suiker en citroenen.

De matrozen hadden er zwaar de pest over in. Ze doopten het nieuwe brouwsel eerst *Old Grog's drink* (ook wel *ration* of *mixture*) daarna *Grog's drink* en vervolgens kortweg *grog*. Maar dronkenschap en ongelukken liepen snel terug en binnen korte tijd werd de grog voor de hele Britse marine verplicht en popu-

guillotine

lair. Al in 1781 dichtte dr. Thomas Trotter, een oude varensgezel van Vernon:

A mighty bowl on deck he drew
And filled it to the brink;
Such drank the Burford's gallant crew
And such the Gods shall drink;
The sacred robe which Vernon wore
Was drenched within the same;
And hence his virtues guard our shore
And Grog derives its name.

Ook taalkundig was de grog een groot succes. In het Engels ontstonden tientallen samenstellingen en in het Nederlands kennen we nog altijd *groggy* voor 'onvast op de benen, waggelend, dronken of suf' en de *grog-* of *grogstem* voor een 'schor stemgeluid'. Met Old Grog zelf liep het minder goed af. Hij behaalde geen militaire successen meer en als parlementair vertegenwoordiger van het graafschap Ipswich maakte hij zich buitengewoon ongeliefd – geheel anders dan zijn voorganger Francis Negus, uitvinder van de **negus** (z.a.).

Old Grog stierf op 30 oktober 1757, 73 jaar oud.

guillotine, onthoofdingstoestel

In 1647 schreef Jacob Cats er een gedicht over:

[...] een stalen bijl, die hangt aan eenen draad,
Terwijl ze door een groef en op- en nedergaat [...]
Als dan het dunne snoer in stukken wordt gesneden,
Zoo schuift de zware bijl in haaste naar beneden,
en treft hem in den hals, die onder ligt en zucht,
En fluks is hem den geest verdwenen in de lucht.

Joseph Ignace Guillotin werd op 28 mei 1738 in Saintes in Frankrijk geboren – 91 jaar ná dit gedicht van Cats. Toch verschijnen er nog steeds woordenboeken die Guillotin aanwijzen als de uitvinder van het onthoofdingstoestel. In feite werd dit werktuig al in de 13de eeuw in Brussel gebruikt. In Italië stond het in de 15de eeuw bekend als de *mannaia*, in Engeland als de *Scottish maiden*, en de Fransen spraken vanaf de 16de eeuw van de *doloire*.

Guillotin trad op achttienjarige leeftijd toe tot de jezuïetenorde. Hij verliet de orde in 1763 om geneeskunde te gaan studeren en vestigde zich in 1770 als arts in Parijs. Daar wist hij uiteindelijk op te klimmen tot hoogleraar in de anatomie aan het Collège de France.

In 1789 werd Guillotin gekozen als vertegenwoordiger van de

derde stand in de Assemblée Nationale. Hij was mild en sociaal bewogen en het was dan ook uit menslievendheid dat hij op 1 december 1789 in de Nationale Vergadering voorstelde de doodstraf niet langer door foltering te voltrekken, maar door middel van onthoofding, tot dan een privilege van de adel.

De tekst van de redevoering is verloren gegaan, maar de *Journal des Etats généraux* schreef de volgende dag: ‘De heer Guillotin heeft een beschrijving gegeven van het mechaniek. [...] Terwijl hij de werking ervan schilderde, is hij een ogenblik vergeten dat hij wetgever was en sprak hij als redenaar: “Het mechaniek valt als de bliksem, het hoofd vliegt door de lucht, het bloed spuit omhoog, de mens is niet meer.” Dergelijke passages zijn in het wetboek van strafrecht niet toegestaan.’

De gedrevenheid waarmee Guillotin zijn voorstel bepleitte, maakte hem tot een dankbaar voorwerp van spot en er verschenen verschillende hekeldichten en liedjes over hem. Eén liedje, geschreven door ridder de Champcenez, een lid van de Académie Française, eindigde met de regels:

En opeens is hij daar
Met de machine
Die ons zonder omhaal doden moet,
En die men voortaan noemen moet
Guillotine.

De Champcenez zal dit lied later zal hebben betreurd, want op 23 juli 1794 werd hij zelf door de *guillotine* onthoofd.

In 1791 werd dr. Guillotins voorstel aangenomen om de doodstraf door onthoofding te voltrekken. Het duurde echter tot 20 maart 1792 voordat de Nationale Vergadering het eens was over het ‘simpele mechanisme’ waarmee dit moest gebeuren. Guillotin had met de praktische uitvoering van dit werktuig niets te maken. Na het rumoer in 1789 hield hij zich op de achtergrond. De volksvertegenwoordiging wendde zich daarom tot dr. Louis [1723-1792], de secretaris van de Académie de Chirurgie, die half maart 1792 zijn *Met redenen omkleed advies over de wijze van onthoofden* publiceerde.

Een paar weken later was de eerste guillotine klaar en op 25 april 1792 volgde de eerste executie: van de straatrover Nicolas Jacques Pelletrier. Kort daarop werkte ‘het nationale scheermes’ op volle toeren. Tussen juni 1793 en juli 1794 zijn er naar schatting achtduizend mensen mee onthoofd. In 1794 dreigde dr. Guillotin, die op verdenking van ‘schuldige gematigdheid’ gevangen was gezet, er zelf het slachtoffer van te worden, maar na de dood van Robespierre werd hij vrijgelaten.

guppy

Dr. Louis was woedend toen zijn vijanden ‘via de liederlijkste pers’, zoals hij het zelf noemde, probeerden het onthoofdinstoelstel *Louison* of *Louissette* te noemen. Maar, concludeerde hij, ‘zij zijn er niet in geslaagd dit in plaats van de naam guillotine te stellen’.

Op zijn beurt vond Guillotin het verschrikkelijk dat het werktuig dat hij had bedoeld om executies menselijker te maken, naar hem werd genoemd. Nadat hij op 28 maart 1814 was overleden, veranderden zijn nazaten de familienaam.

guppy, visje

In 1866 ontdekte Robert John Lechmere Guppy [1836-1916] in de Westindische wateren een onbekend visje: de vrouwtjes werden zo’n vijf centimeter groot en hadden een vale kleur. De mannetjes waren tweeënhalve tot drie centimeter groot en zwart, blauw of rood van kleur.

Guppy was predikant op Trinidad, een Brits eiland voor de kust van Zuid-Amerika. Hij was bovendien dierkundige en klom uiteindelijk op tot voorzitter van de *Scientific Association of Trinidad*.

Dominee Guppy stuurde het visje naar het British Museum in Londen, waar het datzelfde jaar in A. Günthers *Catalogue of Fishes in the British Museum* werd bijgeschreven onder de naam *Gerardinus guppyi*, in het spraakgebruik verkort tot *guppy*.

De *Lebistes reticulatus*, zoals de wetenschappelijke naam van dit levendbarende tandkarpertje luidt, staat behalve als *guppy* of *guppie* in het Nederlands ook bekend onder de namen *missionarisvis* en *miljoenvis*. Die laatste bijnaam dankt het visje aan zijn ongebreidelde voortplantingsdrift: guppyvrouwtjes werpen jaarlijks vele honderden jongen.

De *guppy* behoort tegenwoordig tot de bekendste en populairste aquariumvisjes. Het diertje eet het liefst mugge-eieren en is daarom in het verleden ingezet in de strijd tegen malariamuggen.

Komiek André van Duijn introduceerde eind jaren zeventig ‘guppie!’ en ‘achterlijke gup!’ in het vaderlandse scheldrepertoire. *Het Nederlands Scheldwoordenboek* (1989) geeft *gup*, *guppie* of *guppekop* voor ‘getikt, gek, geestelijk gestoord persoon’.

Vergelijk *jakob-evertsen*

H

hopje, koffie-ulevel

Men kan het de woordenboeken niet kwalijk nemen. Op één enkele uitzondering na vermeldden ze tot voor kort dat het *hopje* zo is genoemd naar baron Jacob Hop, gezant van de Oostenrijkse Nederlanden in Den Haag. Jacob Hop heeft weliswaar bestaan, maar het hopje is genoemd naar baron *Hendrik* Hop, die geen Belgische gezant was in Den Haag maar een Haagse gezant in België. Over deze Hendrik is in de loop der jaren echter zo veel onzin verkocht dat verwarring niet kon uitblijven.

Toch is er iemand die het allemaal precies heeft uitgezocht. Na zeven jaar onderzoek publiceerde de Haagse historicus Rolf van der Krogt in 1992 *Een baron in koffie* – een degelijke studie van 124 bladzijden over de wordingsgeschiedenis van de koffie-ulevel en haar naamgever.

Baron Hendrik Hop werd op 27 oktober 1723 in Breda geboren. Hij verbleef een tijd in Engeland, studeerde vervolgens rechten in Leiden en werd op 5 december 1748 secretaris van het hof van Holland, Zeeland en West-Friesland.

Van 1773 tot 9 juli 1794 was hij ‘minister-plenipotentiaris’ van de Staten van Holland bij het Gouvernement der Oostenrijkse Nederlanden in Brussel. Mei 1788 benoemde Willem v hem bovendien tot lid van de vroedschap van Alkmaar. Hoewel Hop slechts eenmaal een vergadering bijwoonde, stond hij jarenlang op de nominatie om burgemeester van Alkmaar te worden.

Tijdens zijn gezantschap in Brussel reisde de baron regelmatig naar Den Haag voor diplomatiek overleg. Hij verbleef dan in het Herenlogement op het Voorhout. Tegenover dit logement was de suikerbakkerij van Theodorus van Haaren gevestigd, die later met zijn schoonzoon Pieter Nieuwerkerk naar de Lange Voorhout 92 verhuisde, een adres dat inmiddels van een gedenkplaat is voorzien.

Het moet volgens Van der Krogt in 1792 zijn geweest dat Hop aan Van Haaren vroeg of hij een bonbon kon maken met een koffiesmaak. Koffie was toen nog maar net in Europa geïntroduceerd. Het was peperduur en net als **nicotine** (z.a.) werd het aan-geprezen vanwege zijn medicinale werking. Uit doktersrekeningen blijkt dat Hop aan jicht leed en het is goed mogelijk dat zijn voorliefde voor koffie een medische oorzaak had.

Voor Van Haaren leverde het verzoek van Hop geen probleem

hortensia

op. Hij zette eerst koffie zoals de baron het dronk, met veel suiker en melk, liet het extract indikken en sneed er vierkante pillen van. In zijn receptenboek schreef de suikerbakker dat de 'Swarte Oostervogtbrokken', zoals hij ze noemde, moesten worden bereid van '5 ons suiker, een achtste maatje room, 10 lood koffie en 2 lood boter. Behandelen als ulevelen, iets kleiner en dikker gesneden.'

Baron Hop stierf op 29 april 1808 in Den Haag. Tot aan zijn dood maakte de bakkerij de koffie-ulevelen alleen voor hem. Daarna kon iedereen ze kopen. De snoepjes heetten eerst 'Bonbons van Baron Hop' en vanaf ongeveer 1880 *Haagse hopjes*. Van Haaren & Nieuwerkerk hadden rijk kunnen worden met de buitengewoon populaire hopjes, maar omdat juridische bescherming niet mogelijk was, kwam er al snel een groot aantal concurrenten op de markt. Omstreeks 1910 waren er in binnen- en buitenland zelfs zo'n tweehonderd verschillende hopjesfabrikanten!

In Nederland leidde dit tot talloze rechtszaken over de aanduiding 'de enige echte'. In april 1989 besliste de reclamecodecommissie, na een klacht van historicus Van der Krogt, dat hopjesfabrikant Rademakers die leus in ieder geval niet langer mocht voeren. Suikerbakkerij Van Haaren & Nieuwerkerk was toen al ruim veertig jaar gesloten.

Vergelijk ulevel

hortensia, sierheester

Was de Franse botanicus Commerson verliefd op Hortense? Hij moet haar in ieder geval erg aardig hebben gevonden, anders had hij de bekende sierheester nooit naar haar *hortensia* genoemd. Tussen 1766 en 1768 begeleidde Philibert Commerson [1727-1773] de beroemde ontdekkingsreiziger Bougainville op zijn expeditie naar China. Tijdens de expeditie verzamelde Commerson 150 onbekende plantensoorten en één daarvan noemde hij naar Hortense.

Naar welke Hortense is een vraag die taalkundigen al tijden bezighoudt. Volgens sommigen gaat om Hortense Baret of Barré, die hem verkleed als bediende op zijn reis begeleidde. Anderen houden het op Hortense Lapeaute, de echtgenote van de horlogemaker en astronoom die eveneens aan de expeditie deelnam. Zekerheid over de herkomst is niet te verkrijgen, maar dat er bij de vernoeming liefde in het spel was, dat kan bijna niet missen.

I

izabel, *kleur tussen geel en wit*

Het beleg van Oostende duurde van juli 1601 tot 22 september 1604. Drie jaar, drie maanden en dertien dagen hielden de Engelse en Staatse troepen stand tegen de legers van aartshertog Albrecht van Oostenrijk.

De vrouw van Albrecht, Isabella van Oostenrijk [1566-1633], vorstin van de Zuidelijke Nederlanden, had waarschijnlijk op een *Blitzkrieg* gerekend toen zij bij het begin van het beleg plechtig zwoer niet meer van onderkleding te zullen wisselen voordat de opstandige stad was gevallen. Haar witte hemd veranderde langzaam van kleur en uit bewondering voor haar standvastigheid noemden haar onderdanen de 'kleur die bestaat uit een mengeling van geel en wit, doch waarin geel de overhand heeft' voortaan *izabel* of *izabella*.

Althans, zo gaat de overlevering. Maar dat het onmogelijk om Isabella van Oostenrijk kan gaan, bewijst een Engelse kledinglijst uit juli 1600. Precies een jaar voor het beleg van Oostende vermeldde deze lijst 'one rounde gowne of Isabellacoulour cotton'.

De izabel(le)kleur is om die reden wel in verband gebracht met een eerdere Isabella, te weten Isabella de Katholieke, koningin van Castilië [1474-1504]. Twee belegerde steden worden genoemd: Granada, dat op 27 januari 1492 op de Moren werd veroverd, negen maanden nadat de vrome Isabella voor het laatst haar onderkleding had verschoond, en Gibraltar.

In 1851 schreef een Nederlander dat hij Isabella's verkleurde hemd had gezien in het klooster Anunciados te Algeciras. Het werd in een cederhouten doos met zilveren beslag bewaard en het viel hem op 'dat een Dameshemd [...] er *ongelukkig geel* gaat uitzien na zulk een langdurig gebruik, al is dit ook herkomstig van eene Koningin'.

Of de kleur izabel werkelijk is vernoemd naar Isabella de Katholieke is niet bekend. Wel kreeg het begrip in de loop der tijd steeds meer betekenissen. Een geelachtig paard met witte of geelwitte staart en manen wordt een izabel genoemd en in het Engels kan het inmiddels een duif, een druif en een perzik betekenen.

Andere kleuren die naar een persoon zijn genoemd: *bismarck*, lichtbruin, de modekleur van 1870, naar de in die dagen geruchtmakende Duitse kanselier Otto von Bismarck [1815-1898]; *caca du Dauphin*, bruin, modekleur uit de

jaren 1765-1774, toen de latere koning Lodewijk XVI [1754-1793] dauphin (troonopvolger) was. *Caca* betekent poep in de Franse kindertaal, en Bilderdijk omschreef de kleur als 'd'afgang van Frankrijks Dauphijn'; *fuchsine*, rode kleurstof uit aniline 'waarmede men wijn eene fraaie kleur weet te geven', aldus Van Dale in 1898. Net als de *fuchsia* is deze kleur zo genoemd naar de grote Duitse plantkundige Leonhard Fuchs [1501-1566]; *mazarine*, donkerblauw, volgens sommigen de modekleur tijdens het bewind van de Franse staatsman Jules Mazarin [1601-1661], volgens anderen in de mode gebracht door de Franse hertogin de Mazarin [†1699]; en *titiaan*, licht kastanjebruin, een kleur die veel voorkomt in de portretten van de Italiaanse schilder Tiziano Vecellio [1490?-1576].

J

jaeger, *grof wollen weefsel voor onderkleding*

In 1955 schreef A. Marja in het gedicht *Jeuk*:

Het leven besluipt ons doordat
een man die wij later vader
zullen noemen, als wij hem kennen,
er last van heeft en het kwijt moet.
Was hij een predikant
met alle papieren in orde
die na het avondgebed
zo uit zijn jaegerbroek
een duldende schoot indook?

De vader van de uitvinder van de *jaegerbroek* was predikant en ook de op 23 juni 1832 in Bürg in Duitsland geboren Gustav Jäger was voorbestemd voor de kansel. Maar Jäger junior hield het seminarium al snel voor gezien en ging geneeskunde en natuurwetenschappen studeren in Tübingen.

Gustav bleek een vlotte leerling. Hij promoveerde op zijn 24ste en werd kort daarna docent in de zoölogie en anatomie aan de universiteit van Wenen. In 1866 werd hij directeur van de door hem opgerichte 'dierentuin met aquarium', maar toen deze na een paar jaar moest sluiten werd hij hoogleraar in Stuttgart. Op zijn 52ste ruilde hij zijn toga alsnog in voor een doktersjas en begon een huisartsenpraktijk.

Jäger had toen al een flink aantal boeken op zijn naam staan. Zijn belangrijkste werk had met de ziel te maken en niet met

wollen ondergoed, hoewel er volgens hem wel een verband bestond.

In 1878 stelde Jäger in *Die Entdeckung der Seele* dat de menselijke ziel zit opgesloten in een stof in het eiwit. Iedere eiwitverbinding in het lichaam bevat deze ‘hoogst vluchtige en oplosbare stof’. Als het eiwit wordt afgebroken stroomt de ziel uit het lichaam en werkt op dat moment rechtstreeks op de zenuwen. Een kleine hoeveelheid ‘zielstof’ geeft een aangenaam gevoel, maar een grotere portie zorgde volgens Jäger voor een onaangename sensatie.

Dit alles had grote gevolgen. Men moest goed eten om het eiwit van de juiste bouwstoffen te voorzien, en teneinde de uitstoot van schadelijke stoffen uit het lichaam te bevorderen diende men verantwoorde kleding te dragen.

Jäger werkte dit laatste nader uit in zijn in 1880 verschenen boek *Die Normalkleidung als Gesundheitsschutz*. De Duitse hygiënist wees hierin linnen en alle andere plantenvezels af. Om zich gezond te voelen moest een mens kleding dragen van dierlijke haren, het liefst van wol. Bleekmiddelen en kleurstoffen waren hierbij uit den boze, want op een gevoelige huid kon dat voor allergie zorgen.

Er werd smakelijk om Jägers theorieën gelachen, maar hij kreeg ook veel aanhangers. De Londense accountant Lewis Tomalin vertaalde Jägers boek over ‘normaalkleding’ in het Engels en opende in februari 1884 in Fore Street in Londen de eerste winkel voor jaeger-produkten. Op het bordje boven de deur stond: *Dr. Jaeger's Sanitary Woolen System*.

Ook in Nederland nam de belangstelling toe. Omstreeks 1900 schreef een naslagwerk: ‘Jäger is de laatste tijd algemeen bekend geworden door het naar hem genoemde “wolrégime”.’ In 1924 vermeldde Van Dale de samenstellingen *jägerbroek*, *jägerflanel*, *jägerhemd*, *jägerondergoed* en *jägerstof*. De spelling *jaeger* kreeg pas later de overhand, onder invloed van het Engels.

Gustav Jäger stierf op 13 mei 1917 in Stuttgart. Het vaste recept voor zijn ‘normaalkleding’ – ongebleekte witte wol, gemengd met ongeveer twee procent ongeverfde bruine of zwarte wol – werd pas in 1950 losgelaten. Toen verschenen de eerste *jaegertjes* van halfwol en zelfs van katoen.

jakobakannetje, *smalle, hoge kruik of kan van grauw, ongeglazuurd steengoed met draairingen*

Wat vond men in de gracht van slot Teylingen? Een aanzienlijke hoeveelheid ongeglazuurde kannetjes. Slot Teylingen (bij Sas-

senheim) werd van 1433 tot 1436 bewoond door Jacoba van Beieren [1401-1436] en om die reden werden de kruikjes *jakobakannetjes* genoemd.

In de loop der tijd zijn voor een en ander drie verschillende verklaringen gegeven: 1. Jacoba had de gewoonte uit zulke kannetjes te drinken; 2. zij wierp ze daarna over haar hoofd de gracht in; 3. zij hield zich op slot Teylingen onledig met het maken van jakobakannetjes. Deze nogal flauwe verklaringen worden door het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* in volle ernst opgesomd, maar vervolgens wel verworpen.

Zeker is dat de kannetjes in feite uit het Rijnland komen en dat ze al vanaf de 14de eeuw naar Holland en Vlaanderen werden geëxporteerd. Het is ook mogelijk dat *jakobakannetje* een vertaling is van het Noordfranse *jacqueline*, dat 'buikig aarden kruikje' betekent.

Jacobica mag het weten.

Vergelijk *Bellarmijnkruik*

jakob-evertsen, 1. *zaagbaars*; 2. *iemand met uitpuilende ogen*

Admiraal Jacob Evertsen moet heel erg lelijk zijn geweest. Hij leefde in het begin van de 17de eeuw en leidde een van de eerste Nederlandse vloten naar Oost-Indië. Bontius beschrijft hem in 1694 als 'een man van kleine en gedrongen gestalte en taankleurige huid, met zwartachtige vlekken in het aangezicht'. Een ander spreekt van 'het gevlekte en puistige gezicht' van de schipper. Jacob Evertsen zal het dan ook niet als een compliment hebben beschouwd toen zijn matrozen een vis naar hem noemden. De vis werd gevangen ter hoogte van het eiland Mauritius, de vaste aanloophaven voor Indiëvaarders. Het dier had de omvang van een flinke baars en een gele huid met zwarte vlekken. Een ander exemplaar van de *Serranus variolosus*, zoals de Latijnse benaming luidt, was 'donker-graew en over 't gansche lijf met Hemels-blaauwe bollekens bezaeid'.

In Indië stond deze zaagbaars bekend onder zijn inlandse naam *Ikan* (vis) *kerapu*. Door de Europeanen werd de 'zeer lekkere en geagte Zee-Visch' voortaan echter *jakob-evertsen* genoemd (tegenwoordig *jakob*). Later ging deze naam over op een vogelsoort met grote ogen en sindsdien is de tweede betekenis van *jakob-evertsen* 'iemand met grote uitpuilende ogen'. Van iemand met schelvisogen kun je zeggen dat hij 'jakob-evertsen-ogen' heeft.

Vergelijk *guppy*

jonashaai, *haaiensoort (Carcharias lamia) die mensen aanvalt*

Je hoeft niet bijbelvast te zijn om te weten dat Jona (in de Latijnse tekst *Jonas*) drie dagen en drie nachten in de buik van een walvis verbleef. Vanwaar dan de *jonashaai*?

Dat zit zo. In de Griekse bijbeltekst is sprake van een ‘groot zeedier’. In de Statenvertaling (1637) is hier bij Matth. 12:40 echter *walvisch* van gemaakt. Dit laatste heeft voor verwarring gezorgd onder diegenen die de bijbel zien als een op feiten gebaseerde historie.

Zo schrijft M. Houttuyn in 1764, in zijn vertaling van de *Systema Naturae* van Linnaeus, getiteld *Natuurlyke Historie* (I, 6, p. 514): ‘De *Canis Carcharias* der Ouden, wordt hedendaags *Lamie* in Vrankryk en van de Engelschen *white Shark*, dat is de witte Haay, geheten. [...] Wy noemen hem *Jonas-Haay*, om dat men het waarschyndlyk plagt te stellen, dat de Profeet Jonas door zulk een Zee-monster ingeslokt ware.’ In een voetnoot tekende Houttuyn aan: ‘Men stelde zulks te gereeder vast, om dat de Keel der Walvisschen te naauw bevonden wordt, tot het inslokken van een Mensch’.

Ook Zeeman (1877) is van mening dat Jonas moet zijn opgeslokt door ‘een reusachtigen haai’.

De kwestie werd tot in onze eeuw als een probleem ervaren. Zo schreef de *Christelijke Encyclopaedie* in 1925: ‘De vertaling “walvisch” in Matth. 12:40 wordt door het Grieksche woord niet vereischt, en zal de bedoeling wel niet weergeven, daar de walvisch in de Middellandsche zee bijna niet voorkomt; eerder is te denken aan een grooten haai, die daar veelvuldig wordt aangetroffen, en gemakkelijk een geheelen mensch kan inslokken.’

In de Nieuwe Vertaling (1951) van het Nederlands Bijbelgenootschap heeft men dit vertaalprobleem opgelost door bij Matth. 12:40 ‘walvis’ te vervangen door ‘het zeemonster’. De uitdrukking ‘hij zit (net) te kijken als Jonas in de walvis’, voor bedrukt, bang of benauwd kijken, is daarmee natuurlijk wel op losse schroeven komen te staan.

Zie verder bij *jonassen*

jonassen, *iemand horizontaal vasthouden en omhooggooien*

Volgens de bijbel kreeg de profeet Jona (in de Latijnse tekst *Jonas*) van God opdracht de zondige bewoners van Ninevé te waarschuwen dat hun stad binnen veertig dagen zou worden verwoest. Om zich aan deze opdracht te onttrekken vluchtte hij

per schip in de tegenovergestelde richting. Toen daarop een enorme storm losbrak, trokken de zeelieden loten om te onderzoeken aan wie dit te wijten was. Het lot viel op Jona, die aanbod zich in zee te laten werpen. 'En zij namen Jona op, en wierpen hem in de zee. Toen stond de zee *stil* van hare verbolgenheid', aldus Jona 1:15.

Aan deze bijbelpassage is het werkwoord *jonassen* ontleend, dat het WNT omschrijft als 'Iemand bij 't hoofd en de voeten nemen, hem in een deken leggen, en hem vervolgens, herhaaldelijk, beurtelings omhoog wippen en weer opvangen; eene spelende mishandeling – b.v. van nieuwelingen – onder matrozen, soldaten, enz.; ook wordt, onder kinderen, het bij 't hoofd en de voeten nemen en heen en weer slingeren van een kameraadje zoo genoemd.'

Volgens Ter Gouw (1870) noemden de Romeinse soldaten dit 'jongensspel', zoals het in verschillende bronnen wordt gekarakteriseerd, *sagatio*, naar het *sagum* of de soldatenmantel die erbij werd gebruikt. Onder Franse soldaten stond het bekend als *le bernement*, in het Antwerps sprak men van *op-sinjoorken*. In het Nederlands werd ook wel gezegd 'jonas met iemand spelen'. Volgens Ter Gouw was het jonassen hier vooral populair op bruiloftspartijen. 'Het lot om Jonas te zijn', schrijft hij, 'viel gemeenlijk aan een Stijven Steven, bij voorkeur aan een ouden vrijer ten deel.'

Bij het *jonassen* wordt het volgende versje gezongen:

Toen Jonas in de wallevis zat

Toen was hij verzopen en toch [of: nog] niet nat

Van je een, twee, drie!

In 1877 wees dominee C.F. Zeeman erop dat de volgorde in dit liedje niet juist is: Jona wordt eerst overboord geworpen en komt dan pas in de walvis terecht. 'De walvisch', schrijft hij in zijn woordenboek, 'komt dan wel wat te vroeg, maar werd zeker om zijne merkwaardige grootte in den zang gebracht.'

De belevenissen van Jona hebben aanleiding gegeven tot een opmerkelijk groot aantal uitdrukkingen en zegswijzen, waaronder 'Het is een rechte Jonas', voor iemand die op reis altijd slecht weer treft; 'Het lot valt (altijd) op Jonas', d.i. een pechvogel heeft altijd ongeluk; 'Hij speelt voor Jonas', d.i. hij zit altijd te morren en te klagen; en 'Zij maken hem Jonas'. In 1858 verklaart Harrebomée dit laatste spreekwoord als volgt: 'Men zegt dit, wanneer iemand op eene plaats, waar hij niet behoort, lang vertoeft, en past het vooral toe op den drinkebroër in de herberg.' In het Frans en Duits komt het woord *jonassen* niet voor. Het spelletje

uiteraard wel. In het Engels heeft *to Jonah* de betekenis ‘ongeluk brengen’.

Zie ook *Jonashaai*

juli, zevende maand

Op 1 januari 45 v.Chr. trad de zogeheten *Juliaanse kalender* in werking. De oude Romeinse kalender liep op dat moment drie maanden achter op de werkelijkheid.

Een jaar eerder had Julius Caesar de Alexandrijnse sterrenkundige Sosigenes gevraagd een oplossing voor dit probleem te bedenken. Hij stelde voor bij wet te regelen dat de jaren voortaan 365 dagen zouden tellen met om de vier jaar een schrikkeljaar van 366 dagen. Om de achterstand in te halen werd het jaar 45 v.Chr. opgerekt tot 445 dagen.

De invoering van de Juliaanse kalender was van groot belang. Dat vonden ook de tijdgenoten van Caesar en ter ere van de Romeinse staatsman werd de maand waarin hij was geboren in 44 v. Chr. omgedoopt tot *Julius*. De oude naam luidde *Quintilis*, ‘de vijfde’, aangezien het Romeinse jaar ooit in maart begon. In de middeleeuwen verdrong juli de oude Nederlandse naam, *hooimaand*, die was ingevoerd door Karel de Grote.

Gaius Julius Caesar werd op 12 of 13 juli 100 v.Chr. geboren. Er bestaat geen enkel bewijs voor het door Plinius in omloop gebrachte verhaal dat hij werd gehaald met behulp van de ingreep die zijn naam draagt: de *sectio caesarea* ofwel de *keizersnede*. Die ingreep, in het Nederlands eerst bekend als *keizerlijke snede*, heet in feite zo naar de *Lex Caesarea*, de onder Julius uitgevaardigde wet die bepaalde dat na de dood van een zwangere vrouw de vrucht door een buiksnede moest worden verwijderd voor zij mocht worden begraven.

Behalve een groot strateeg en een sluw politicus die tientallen miljoenen aan steekpenningen uitgaf, was Julius Caesar een zeer begaafd stilist. Hij schreef een taaltheoretisch werk waarin hij pleitte voor een streng rationeel taalgebruik, zonder ongebruikelijke en dichterlijke woorden. Zijn eigen koele, scherpe, sobere stijl geldt sinds eeuwen als voorbeeld van het klassieke ‘zuivere’ Latijn. Ook zijn bondigheid is beroemd: ooit kalmeerde hij een groep muitende soldaten die burgerrecht eisten met een toespraak van één woord: ‘*Quirites*’, dat wil zeggen: ‘Romeinse burgers’.

Caesar werd op 15 maart 44 v.Chr. vermoord. De naam *caesar* werd door zijn opvolgers, te beginnen met Augustus, als een eretitel overgenomen en zou uiteindelijk als *keizer* in het Neder-

lands terechtkomen, als *Kaiser* in het Duits en als *tsar* in het Slavisch.

Dat **Augustus** (z.a.) de maand die naar hem werd genoemd met een dag verlengde om er niet minder te hebben dan juli, is een fabeltje. Dat geldt ook voor de bewering dat *juni* zo is genoemd naar Lucius Junius Brutus, de eerste consul van Rome.

Wel probeerden nog twee andere 'Caesars' de maandnamen te veranderen: tijdens het korte bewind van Caligula [37-41] heette september naar diens vader *Germanicus*. Keizer Domitianus [51-96] verordende dat oktober voortaan naar hem *Domitianus* moest worden genoemd. Maar na de dood van deze keizers keerden de oude maandnamen terug.

In 1582 werd de Juliaanse kalender bijgesteld. Door een kleine rekenfout was er een achterstand van elf dagen ontstaan, zodat paus Gregorius XIII [1572-1585] besloot de kalender in dat jaar van 2 naar 14 september te laten springen. Sindsdien leeft het Westen volgens de *gregoriaanse kalender*. Er zijn echter nog altijd landen waar orthodoxe christenen de Juliaanse kalender gebruiken.

jumbo, *olifant, een groot exemplaar van iets*

Met jumbo is iets speciaals aan de hand. Er zijn verschillende dieren naar mensen genoemd, maar bij jumbo is het andersom: personen en zaken worden juist naar dit dier genoemd.

De Afrikaanse bosolifant *Jumbo* was van 1865 tot 1882 te zien in de dierentuin in Londen. Zijn naam is waarschijnlijk een verkorting van *mumbo-jumbo*, dat in de Afrikaanse taal Mandingo onder meer 'voorwerp van vrees' betekent.

Zelfs onder zijn soortgenoten was Jumbo een gigant. Hij woog ruim zes ton bij een schouderhoogte van 3,27 meter. Zijn eetlust was minstens even indrukwekkend: dagelijks verstouwde hij negentig kilo hooi en vijf emmers water vermengd met een kwart liter whisky.

Jumbo was buitengewoon geliefd. Honderdduizenden Britse kinderen reden op zijn rug en er brak dan ook een storm van protest los toen *The London Royal Zoological Society* aankondigde wegens geldzorgen Jumbo aan het Amerikaanse circus Barnum & Bailey te zullen verkopen. Zelfs koningin Victoria (z.a.) klom in de pen.

Het mocht niet baten. Februari 1882 werd Jumbo naar de Verenigde Staten verscheept. De overtocht duurde vijftien dagen en Jumbo, zo gaat het verhaal, werd in leven gehouden door hem enorme hoeveelheden bier te laten drinken.

In de Verenigde Staten kwam Jumbo in Barnums *Greatest Show on Earth* terecht. Een poster uit die tijd kondigt de ‘All-famous and Gigantic Jumbo’ aan als ‘The Mighty Lord of all Beasts/ Alone the show of shows/ The Largest Living Quadruped on Earth/ A historic Mammoth/ A towering Monster’.

In het Engels betekende jumbo toen al een ‘groot onhandig persoon, dier of ding’. In het Nederlands kreeg jumbo de betekenis ‘kolossus’ en ‘benaming voor de olifant’. Bovendien kan het woord naar Engels voorbeeld in samenstellingen worden gebruikt ‘als naam voor een zeer groot exemplaar van het genoemde’. Bijvoorbeeld *jumbo(jet)* voor de kolossale Boeing 747. Jumbo kreeg hiermee dus dezelfde betekenis als het voorvoegsel *barnum!* (Zie bij *tompouce*.)

Jumbo leefde nog drieënhalf jaar in de Verenigde Staten en iemand heeft berekend dat hij in die tijd ongeveer één miljoen kinderen op zijn rug droeg. In 1885 werd de olifant aangereden door een vrachttrein en gedood. Barnum zelf mocht graag vertellen dat het grootste beest op aarde voor de trein was gestapt om generaal Tom Thumb, de kleinste man ter wereld, te redden. In feite stierf Tom Thumb twee jaar voor Jumbo, maar het verhaal sloeg aan en wordt in menig naslagwerk als waar opgedist. Jumbo werd opgezet en kreeg een plaats in de Barnum Hall. Nadat die in 1975 door brand was verwoest werden Jumbo’s beenderen naar het Smithsonian Institute in Washington overgebracht, waar ze nog steeds te zien zijn. Onderzoek van de beenderen toonde overigens aan dat Jumbo bij zijn overlijden nog altijd niet volgroeid was.

Enkele dieren die naar een persoon zijn genoemd: *antoniusvarken*, naar de heilige Antonius de Kluizenaar [251-356], patroon van de zwijnenhoeders; *dobermannpin(s)cher*, naar de Duitse hondenfokker Karl Friedrich Louis Dobermann [1834-1894]; het Vlaamse *karlijn* (van het Frans *carlin*) een klein mopshondje met een zwarte snoet, naar de Italiaan Carlo ‘Carlin’ Bertinazzi, die bekendheid verwierf in Parijs in zijn rol van harlekijn met een zwart masker; *labrador*, indirect naar João Fernandes Lavrador, een 16de-eeuwse Portugese zeevaarder; en het *przewalskipaard*, naar de Russische militair en ontdekkingsreiziger Nikolaj Michajlovitsj Przjevski [1839-1888].

K

ka, een bazige vrouw

De Kaat van *ka* was een tijdgenoot van de Kees van *kezen* (z.a.). Cornelis de Gijselaar was een overtuigd patriot en Catharina Mulder, beter bekend als *Kaat Mossel*, een fel aanhangster van het huis van Oranje.

Kaat Mulder – ook te vinden als Muller en zelfs Vermeulen – dankte haar bijnaam aan haar beroep: zij was mosselventster en vanaf 1758 ‘keurvrouw der mosselen’ van de stad Rotterdam. Kaat werd op 25 maart 1723 geboren in Rotterdam en wilde al vroeg niet deugen. Op haar vijftiende was zij niet meer ‘eerbaar’ en met haar onafscheidelijke vriendin Cornelia Swenke, alias Ruige Keet, zette zij regelmatig de stad op stelten. Argeloze mannen die hun pad kruisten, zo heet het ergens, kleedden zij letterlijk en figuurlijk uit.

Toen in 1783-1784 de machtsstrijd ontbrandde tussen stadhouder Willem v en de patriottische regenten, braken er voor Kaat gouden tijden aan. Als ‘Vurig Oranjeklante’, schrijft haar biograaf, ‘kon er in deze dagen geen opstootje van politieke aard zijn, of Kaat had er de hand in. Haar opruiende woorden [...] maakten haar gevreesd en gehaat bij de patriotten’. De demonstraties gingen soms gepaard met bloedige botsingen, plundering en brandstichting, maar dit kon niet verhinderen dat de inmiddels 61-jarige mosselkeurster in juni 1784 in ’s-Gravenhage aan de prins werd voorgesteld.

Op 31 augustus 1784 grijpen de patriottische bestuurders van Rotterdam in. Kaat wordt gearresteerd en in de gijzelkamers onder het stadhuis gevangengezet. Daar haalt zij op 28 november 1784 een stunt uit. Het is de verjaardag van een dochter van de prins en in haar donkere, vochtige cel viert Kaat dit feit demonstratief met een ‘feestgelag’ bij kaarslicht: brandewijn, saucijzebroodjes en suikermuisjes, dit alles naar binnen gesmokkeld door de vrouwen die van buitenaf met haar op de prinses toosten.

In september 1785 hoort Kaat een zware straf tegen zich eisen: geseling, brandmerking, tien jaar tuchthuis en levenslange verbanning uit Rotterdam en Schieland. De verdediging wordt ter hand genomen door mr. Willem Bilderdijk. Bilderdijk noemt Kaat ‘een ruw, gemeen wijf’ maar hij brengt haar zaak in de publiciteit en weet gedaan te krijgen dat zij in juli 1786 naar een

betere gevangenis in Den Haag wordt overgebracht. Er verschenen gedichten, afbeeldingen en een toneelstuk over haar en uiteindelijk zou Kaat als *ka* het woordenboek halen met als betekenis ‘bazige vrouw’, ‘haaibaai’.

Na de inval van de Pruisen wordt een algehele amnestie afgekondigd. Maar Kaat en haar advocaat zijn pas tevreden als zij wordt vrijgesproken. Na drie jaar voorarrest volgt in oktober 1787 uiteindelijk haar vrijlating en door toedoen van Bilderdijk wordt Kaat ‘met een eerewacht van de Voorpoort gehaald en begeleid tot aan de Heul te Rotterdam’.

Kaat bleef ook na die tijd ‘een bekende vriendin’ van het Oranjestraatje. De gevangenschap had haar krachten ondermijnd en in 1795 nam ze ontslag als mosselkeurster. Daarna leefde ze in grote armoede. Haar laatste jaren scharrelde Kaat op krukken door Rotterdam tot zij op 29 juni 1798 overleed, 75 jaar oud.

Vergelijk *kenau* en *xantippe*

kaasjager, politieagent

Het had voor de hand gelegen als het woord *kaasjager*, Bargoens voor politieagent, zou zijn afgeleid van H.A.J.G. Kaasjager [1891-1966], voormalig hoofdcommissaris van politie te Amsterdam. Kaasjager lanceerde op 20 oktober 1954 het plan een fors deel van de Amsterdamse grachten, waaronder het Singel, de Eglantiersgracht en de Raamgracht, te dempen om zo voor eens en voor altijd van het parkeerprobleem af te zijn.

Een storm van protest brak los en Kaasjager verwierf in één klap nationale bekendheid. Orgeldraaier Willem Parel, alias Wim Sonneveld, nam Kaasjager op de radio meerdere keren op de hak en zelfs in buitenlandse kranten werd aandacht besteed aan het infame plan van de hoofdcommissaris. Begrijpelijk dus dat het rijke assortiment scheldwoorden voor politieagent in de dieventaal voortaan met *kaasjager* werd uitgebreid.

Zo had het kunnen gaan, maar chronologisch gezien is dit onmogelijk. In de betekenis van politieagent is kaasjager al in 1937 in een woordenboek te vinden – dus ruim zeventien jaar voordat hoofdcommissaris Kaasjager bekendheid kreeg met een plan dat overigens al na twee weken definitief van tafel werd geveegd. Wie was Kaasjager dan wel? Het antwoord is te vinden in het in 1986 verschenen boekje *De terugkeer van Opoe Herfst. Over de woordenschat van Rotterdam* van Jan Oudenaarden. Oudenaarden noemt geen schriftelijke bronnen, het politiearchief bleef voor hem gesloten en een onderzoek in het gemeentearchief leverde niets op, maar bij zijn informanten bestond geen

kenau

twijfel: op 21 februari 1909 werd in Rotterdam de rijwielbrigade opgericht en Kaasjager was hiervan de baas. Hij was dus 'de eerste agent op een fiets, gemeenzaam ook wel *kaassie* genoemd'.

Meer over deze verre achterneef van de Engelse *bobby* – zo genoemd naar de hervormer van de Britse politie, Sir Robert Peel [1788-1850] – is helaas niet bekend.

Vergelijk *poppesnor*

kenau, manwijf

Met kokende olie, brandende pekhoepels, spiets, bus en rapier wist Kenau Simonsdochter Hasselaar eind januari 1573 de Spanjaarden van Haarlems stukgeschoten wallen te weren. Kapitein Kenau stond aan het hoofd van een compagnie van driehonderd Haarlemse vrouwen, met Diewerte Claessen als luitenant, de freule van Berkenrode als vaandrig en burgemeestersvrouwen onder de manschappen. De Spanjaarden waren diep onder de indruk en riepen: 'Hoe, zijn de vrouwen hier mannen geworden?'

Dit is hoe het verhaal van Kenau sinds het eind van 16de eeuw is overgeleverd in talloze boeken, toneelstukken, gedichten en geuzenliederen.

Pas in 1872 zette de Haarlemse historicus C. Ekama er voor het eerst vraagtekens bij. De speurtocht die daarna volgde liet weinig heel van de legende en is in 1956 tot in details beschreven door de Haarlemse archivaris Gerda H. Kurtz in haar boek *Kenu Symonsdochter van Haerlem*.

Kenu, zoals ze in archiefbescheiden wordt genoemd, werd in 1526 in Haarlem geboren. Ze trouwde met scheepsbouwer Nanning Gerbrandszoon Borst en kreeg vier kinderen. Nadat haar man in 1562 was overleden zette Kenau, zoals we haar verder zullen noemen, de scheepswerf en houthandel met grote voortvarendheid voort.

Kenau liet niet over zich lopen. 'Bijkans haar gehele leven sedert haar weduwschap is vervuld met procederen', schrijft Kurtz. De meeste processen werden door de stoere Haarlemse gewonnen. Kenaus optreden tijdens het beleg van Haarlem, dat duurde van december 1572 tot 13 juli 1573, werd al in 1573 voor het eerst beschreven en wel in een werkje getiteld *Historie ende een waerachtich verhael van al die dinghen die gheschiet sijn, van dach tot dach, in [...] Haerlem, in dien tijt als die van den Hertoge van Alba beleghert was*.

Schrijver Johannes Arcerius Frisius was zelf bij het beleg aan-

wezig en beschrijft met bewondering de vrouwen en meisjes die hielpen bij het herstellen van de wallen. ‘Bysonder was daer een seer manlycke vrou, die met recht een mannine gheuoemt mocht worden, met name Kenu, nu al een vrou zijnde op haer daghen, welcke met oncosten [...], met arbeyt, wapenen ende geweer het ghemeene welvaren voorstonde, ende met spijt en schempe, daer sy die vyanden sonder ophouden mede quelt ende tercht, heeft altoos boven alle ander een manlick hart int lijf ghehad.’

Een *mannine* die de vijand met schelden en vloeken kwelde en tergde – het verhaal maakte diepe indruk en werd in de loop der tijd aangedikt tot de legende waarbij ‘kapitein’ Kenau driehonderd vrouwen aanvoerde. Dat Kenau als houtleverancier waarschijnlijk goed aan de herstelwerkzaamheden van de wallen heeft verdiend, kon niet verhinderen dat zij door latere generaties werd gezien als ‘een sprekend voorbeeld van heldenmoed in de zwakkere kunne’. Al in de 17de eeuw kreeg haar naam de betekenis van ‘moedige, doortastende, onafhankelijke, zelfstandige, ongemakkelijke vrouw’, of kortweg ‘virago, manwif’.

Kenau stierf in 1588. Zij was met haar schip naar Noorwegen onderweg en werd waarschijnlijk door zeerovers vermoord.

In de categorie spreekwoorden kreeg zij gezelschap van enkele andere doortastende dames. ‘Als de Hollanders van Kenau pochen, dan pochen de Friezen van Bauck’ herinnert aan Bauck Hemmema-Popma [†1501] die in 1496 op manmoedige wijze *Hemmama State* te Berlicum tegen de Groningers verdedigde. ‘Het is eene rechte Trijn van Limpen’ betekent zoveel als ‘het is een kenau van een meid’ en herdenkt het feit dat Trijn van Limpen in 1577 als eerste begon met de sloop van het op de Spanjaarden veroverde kasteel Vredenburg in Utrecht.

Twee vergelijkbare begrippen die teruggaan op een persoon: een *mansfelder*, een ‘manwif, mannetjesputter, grofgespiede, bazige vrouw’, naar Peter Ernst Graf von Mansfeld [1580-1626], een condottiere in de 30-jarige oorlog, die door de Staten-Generaal wegens plunderingen werd ontslagen. Zijn soldaten hadden een zeer slechte reputatie; en een *messalina*, ‘een schaamteloze, wulpse vrouw’, naar de prachtige Valeria Messalina [25-48 n.Chr.], de gewetenloze vrouw van de Romeinse keizer Claudius. Zij onderhield met talrijke mannen intieme betrekkingen en werd ter dood gebracht nadat zij zich in afwezigheid van Claudius ‘openlijk met haren gunsteling in den echt begeven had’, zoals De Beer en Laurillard het in 1899 formuleerden.

Vergelijk **xantippe** en **ka**

kezen, patriottische sympathieën hebben

Bij het woord *kezen* denkt menigeen in eerste instantie aan 'met eene vrouw lijfgemeenschap hebben', zoals Van Dale het in 1924 omschreef. Maar in feite is de oudste betekenis van dit woord 'aan de politiek der Kezen meedoen' of 'patriottische sympathieën hebben'.

Bij 'Kees' is het niet anders. De betekenis 'vrouwelijk geslachtsdeel' is pas in zwang gekomen nadat het woord eerst, vanaf ongeveer 1780, een scheldnaam was geweest voor de patriotten of tegenstanders van stadhouder Willem v.

Over de oorsprong van *kezen* in de zin van neuken bestaan weinig twijfels: kees betekent ook 'tabakspruim' en dus ontstond *kezen* uit 'de associatie met enerzijds pruim (kut), anderzijds met het harige van de pruimtabak', aldus Van Veen (1989). De herkomst van het patriottische *kezen* is minder zeker. J.H. van Dale schreef in 1872 in de eerste druk van zijn woordenboek: 'Zoo men wil, naar Cornelis de Gijzelaar, pensionaris van Dordrecht.'

Postuum werd de schoolmeester uit Sluis hiervoor op de vingers getikt. De Beer en Laurillard schrijven in 1899: 'De oorsprong van den spotnaam Kees ligt in het duister. Zeker moet niet aan Corn. de Gijzelaar gedacht worden. Ook andere Cornelissen of Keezen zijn er met de haren bijgesleept.' Mogelijk ontstond het woord in Delft, vervolgen De Beer en Laurillard, 'waar aan het hoofd van het exercitiegenootschap een kapitein stond, wiens hoofd bijzonder op den kop van een *keeshond* moet geleken hebben'.

Wie had er gelijk? Het WNT stelt dat er noch voor de-man-met-een-kop-als-een-keeshond noch voor de verschillende andere Cornelissen of Kezen 'aannemelijke getuigenissen of bewijzen' zijn. De verwijzing naar Cornelis de Gijzelaar verdween dan ook uit latere drukken van Van Dale. Daar staat tegenover dat in het enkele jaren geleden verschenen *Etymologisch woordenboek* van Van Dale de Dordtse patriot zonder een spoor van twijfel als naamgever wordt aangewezen.

Cornelis de Gijzelaar zelf zal dit alles natuurlijk een zorg zijn geweest. Hij werd op 19 februari 1751 geboren als oudste zoon van de burgemeester van Gorinchem en promoveerde in 1774 in Leiden tot doctor in de rechten. Als tweede pensionaris in zijn geboortestad viel hij op door zijn fel anti-Engelse houding en dit bezorgde hem in 1778 het pensionarisschap in Dordrecht. In september 1782 riep De Gijzelaar – inmiddels een onverbloemd tegenstander van Willem v – de patriottenpartij in het leven, een

partij die streefde naar meer invloed van de burgerij in regeringszaken.

Tegen die tijd stonden de patriotten al als *kezen* bekend en werden ze op spotprenten afgebeeld als keeshonden. Cornelis en de zijnen reageerden zoals de geuzen eerder hadden gedaan: ze maakten de schimpnaam tot erenaam. De keeshond verscheen op erepenningen met opschriften als: 'Ik bijt op mijn tijd'.

Die tijd kwam voor Cornelis de Gijselaar op 17 maart 1786, toen hij met een symbolische daad de vorstelijke macht van de stadhouder afschafte. Hij reed hiertoe onder de stadhouderspoort door, tot dan toe een privilege van de stadhouder.

September 1787 was het afgelopen. Pruisische troepen vielen Nederland binnen, De Gijselaar werd uit zijn ambt 'geremo-veerd' en vluchtte naar Brussel. Als de stadhouder uiteindelijk in 1795 door Franse troepen wordt verdreven, vragen oude vrienden De Gijselaar 'om meede een hand aan het roer van Staat te komen houden'. Hij slaat het aanbod af: 'Mijne bekwaamheden zijn geringer, dan gij denkt [...] bovendien ben ik door heimelijke inblazers en door openlijke schreeuwers in mijnen goede naam gekrenkt, en daardoor onnuttig voor het publiq gemaakt.' Cornelis de Gijselaar zou zich niet meer openlijk met de Nederlandse politiek bemoeien en overleed 'als ambteloos burger' in Leiden op 29 mei 1815, 64 jaar oud.

Vergelijk ka

kiekje, gelegenheidsfoto

De almanakredactie van het Leidse studentencorps maakte op zaterdag 22 januari 1876 een uitstapje. 'We maakten van de gelegenheid gebruik', notuleerde een van de studenten, 'om even naar den photograaf Kiek over te wippen, die echter in de stad [...] zijn verblijf scheen te houden. Daar reden we heen en ofschoon we niet zijne scrupules [met ons] mee te rijden, mochten overwinnen, want het was Sabbath en Kiek is een Israëliet, lachte de negotie hem te sterk toe, dan dat hij ons zijne diensten zou weigeren. Hij rende ons naar zijn laboratorium vooruit, en spoedig waren wij gegroeped, als groep genomen en vertoonde ons het negatief een deftige almanakredactie.'

Natuurlijk is *kiekje* meermalen door taalkundigen in verband gebracht met *kijken*, maar al sinds het einde van de vorige eeuw weet men het zeker: Kiek was 'oorspronkelijk de naam van een photograaf uit Leiden'.

Israël David Kiek werd eind april 1811 in Groningen geboren als zoon van een horlogemaker. Hij werkte eerst als kistenmaker,

later als schrijnwerker, vleeshouwer en loterijcollectant. Nadat hij in Gouda en Amsterdam had gewoond, vestigde Kiek zich in 1855 met zijn vrouw en negen kinderen in Leiden. Op zijn 47ste begon hij daar een nieuw beroep: in 1858 vermeldt het Adresboekje van Leiden hem voor het eerst als 'portraitteur', een jaar later als 'photograaph'.

Kiek had zijn atelier even buiten de Rijnsburgerpoort, een strategische plek tussen de studentensociëteit en het station. 'Photographie des Maandags en Donderdags', adverteerde hij in het *Leidsch Dagblad*, 'drie album-portretten à eene gulden'.

De studenten waren zijn beste klanten. Niet dat zijn foto's nu zo goed waren. Ingeborg Th. Leijerzapf spreekt in haar gezaghebbende artikel 'Israël Kiek & Zonen', in 1984 gepubliceerd in *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in essays en monografieën*, van 'zeer onacademisch gecomponeerde groepsportretten'.

De studenten hadden hier zelf de hand in. Het werd gewoonte om, na de hele nacht te zijn doorgezakt, zeer vroeg in de ochtend bij Kiek aan te kloppen. 'Om gefotografeerd te kunnen worden', memoreerde een oud-student in 1947 in een kranteartikel, 'moest eerst Kiek door groot lawaai uit de slaap worden gewekt: bonzen op zijn deur en schreeuwen, vaak met onheuse uitdrukkingen en scheldwoorden. [...] Dan verscheen de grote man, op gebloemde pantoffels en gekleed in een sjamberloek en nam hij, al pruttelend en zachtjes terugscheldend, het gezelschap mee naar het plaatsje achter zijn huis. [...] Hij peilde de duisternis en deelde mee, hoeveel tellen de opname zou duren. Waren het honderd tellen, dan liet soms een grappenmaker zich kijken met twee hoofden: vijftig tellen het hoofd op de rechterschouder, vijftig tellen op de linker [...] Als Kiek soms, wegens het grote rumoer, niet kon beginnen, uitte hij de klassiek geworden wanhoopskreet: "Heren, heren, de kunst moet voortgang hebben." Dit gebeurde niet één keer, maar duizenden keren, want volgens Leijerzapf dienden de rommelige en onscherpe *kiekjes*, zoals ze al spoedig werden genoemd, 'voor de studenten als bewijs "er bij te horen".'

Kiek hield het lang vol. Hij liet de gebeurtenissen lijdzaam over zich heen komen en stond zelfs toe dat studenten voor een kiekje op het dak van zijn atelier klommen. Toen hij 85 was hield hij het voor gezien. Zijn vrouw was inmiddels overleden en Kiek verhuisde naar een van zijn dochters in Arnhem. Twee jaar later keerde hij terug naar Leiden, waar zijn zoon Lion de zaak had overgenomen.

Kiek stierf op 14 mei 1899. Twee jaar eerder schreven De Beer en Laurillard: '*kiekie*, schertsende benaming, eerst voor een slechte, daarna voor elke photographie; naar Kiek, een kermis-photograaf.'

Vergelijk daguerreotypie

koksiaan, *iemand die veel eet*

Iedereen met een achternaam weet het: woordspelingen op je achternaam zijn uit den boze. Want na de eerste keer voorspelbaar en niet leuk meer.

In het verleden zijn meerdere theologen in ons land het slachtoffer geworden van deze humor. Men vond de woordspelingen blijkbaar zo leuk dat ze een plaatsje kregen in het woordenboek. Bij dominee Hendrik de Cock [1801-1842] uit het Groningse Ulrum begon het bij zijn aanhangers. Die werden uitgescholden voor *koksiaan*. In Noord-Holland werd *koksiaan* vervolgens schertsend gebruikt voor 'iemand die veel eet' ofwel 'een aanhanger van de kok, iemand die de kok eer aandoet'. De Westfriezen noemden daarop een aardappel naar deze leider van de christelijk-gereformeerden.

Ook de naam Gijsbert Voet vroeg om een woordspeling. Gisbertus Voetius [1588-1676] begon zijn carrière als predikant in Vlijmen en eindigde als hoogleraar in de theologie in Utrecht. Oude woordenboeken geven soms als tweede betekenis bij *Voetiaan*: 'ironisch voor voetganger'.

Voetius was een fel tegenstander van de uit Bremen afkomstige Johannes Coccejus [1603-1669]. Coccejus werkte als hoogleraar in Franeker en Leiden en was voorstander van een meer vrijzinnige richting in de gereformeerde staatskerk. Hij was een beroemd theoloog en oriëntalist, maar in onze taal werd zijn naam om onbekende redenen in verband gebracht met alcohol: een *coccejaans bittertje* staat voor jenever met stroop.

Waarom een bepaald rond koekje of beschuitje in Amsterdam een *knipperdolletje* (vroeger ook knipperdollinkje) werd genoemd is evenmin duidelijk. Wel gaat het hoogstwaarschijnlijk terug op Bernhard Knipperdolling [†1536], de Duitse hervormer die samen met Jan Beukelszoon, beter bekend als *Jantje van Leiden* [1509-1536], het bekende wederdopersoproer in Munster leidde.

De doopsgezinde leidsman Menno Simonsz [1496-1561] uit het Friese Witmarsum trok in mei 1535 fel van leer tegen 'de grouwelijcke en de grootste blasphemie' van Jantje van Leiden. Vervolgens kreeg hij zelf een recordaantal vernoemingen aan zijn

broek. Hierin wordt veelal gezinspeeld op het gebrek aan openhartigheid en oprechtheid van de *menisten*. Zo staat *menistenleugen* voor 'een halve waarheid, een leugentje om bestwil' en *menistenstreek* voor een achterbakse streek.

Vergelijk *ariaan* en *labadist*

kolos, kolossaal, kolossus; reusachtig menselijk lichaam; een zaak van zeer grote afmetingen

Kolos is al een oud woord. Men veronderstelt dat het een voor-Grieks, Westaziatisch woord is dat 'beeld' of 'beeldje' betekende. Het kwam als *kolossos* in het Grieks terecht en vervolgens als *colossus* in het Latijn. De betekenis die wij nu aan dit woord toekennen houdt echter direct verband met de Kolossos van Rhodos, een 33 meter hoog standbeeld dat tussen 304 en 292 v. Chr. werd gebouwd door de Griekse beeldhouwer Chares van Lindos. Al in de oudheid werd het tot de zeven wereldwonderen gerekend.

Over het standbeeld is weinig met zekerheid bekend. Bij de oude schrijvers wordt het zestien keer genoemd. De voornaamste bronnen zijn Strabo, Plinius de Oudere en Philo van Byzantium. Vanaf de 15de eeuw hebben velen zich over het standbeeld uitgelaten. De opvattingen van al deze schrijvers zijn geanalyseerd door de Franse oudheidkundige A. Gabriel, die er in 1932 een gezaghebbend artikel over schreef. Samen met latere literatuur wordt dit artikel door Reynold Higgins samengevat in *The Seven Wonders of the World* (Londen 1988).

De Kolossos van Rhodos werd in de buurt van de haven opgericht uit dankbaarheid voor de bevrijding van een langdurig beleg door Demetrius Poliorcetes in 305 v. Chr. Demetrius liet al zijn oorlogstuig achter en uit de opbrengst daarvan werd het beeld bekostigd.

Volgens Plinius werkte men twaalf jaar aan het standbeeld. Het werd opgetrokken uit brons en ijzer en was gevuld met stenen. Het stelde Helios voor, de beschermgod van Rhodos. Volgens de Griekse werktuigbouwkundige Philo van Byzantium werd het vanaf de voeten opgebouwd. Het beeld werd omgeven met een enorme berg aarde, waarna het volgende deel erop werd gegoten.

Hoe het beeld er precies uit heeft gezien is niet bekend. De Italiaanse pelgrim De Martoni, die Rhodos in 1394-1395 bezocht, verkondigde als eerste dat het beeld volgens de overlevering wijdsbeens over de haven van Rhodos had gestaan. In die pose is de Kolossos talloze malen afgebeeld, in de 16de eeuw door on-

der anderen Maerten van Heemskerck.

De Franse historicus Gabriel toonde echter aan dat de benen van het standbeeld in dat geval 400 meter uit elkaar moeten hebben gestaan. Volgens hem stond het beeld gewoon rechtop, met een speer naast zich en een fakkel in de geheven rechterhand. Het hoofd van Helios – de zonnegod – zou zijn omgeven door zonnestralen.

De Kolossos van Rhodos was het grootste standbeeld van zijn tijd. Het was waarschijnlijk geïnspireerd door de enorme Egyptische beeldhouwwerken, die door Herodotus (ca. 485-ca. 425 v.Chr.) voor het eerst werden aangeduid als kolossen. Op zijn beurt liet de Franse beeldhouwer Frédéric Auguste Bartholdi zich door de Kolossos van Rhodos inspireren toen hij in 1885 uit brons het 46 meter hoge Amerikaanse vrijheidsbeeld maakte. Na een jaar of zestig te hebben gestaan, viel de Kolossos van Rhodos in 224 v.Chr. ten prooi aan een aardbeving. Volgens Strabo brak hij ter hoogte van de knieën af. Ptolemeus III van Egypte bood onmiddellijk aan hem te laten herstellen, maar volgens de Rhodiërs was dit hun door het orakel van Delphi verboden. Het beeld bleef bijna 900 jaar liggen totdat Rhodos in 654 n.Chr. door Arabieren werd geplunderd. Volgens de overlevering hadden zij 900 kamelen nodig om de brokstukken van de Kolossos te vervoeren.

In het Frans is het woord kolos voor het eerst geboekstaafd in 1495, in het Engels in 1561, in het Duits in 1583 en in het Nederlands in 1597. De afleiding *kolossaal* is aan het Frans (*colossal*) ontleend en duikt pas in de 19de eeuw in het Nederlands op; na de Tweede Wereldoorlog was dit een tijdlang een modewoord. In juli 1987 meldde het Griekse ministerie van koopvaardij vol trots dat duikers uit de haven van Rhodos naar alle waarschijnlijkheid de vuist van de Kolossos hadden opgevist: een ruig brok steen met drie gebroken vingers. Het standbeeld was ‘langs telepathische weg’ gelokaliseerd door Anna Dankbaar, een medium van Nederlandse afkomst uit Australië. Twee dagen later bleken de sporen in de steen te zijn veroorzaakt door een baggerwerktuig.

krates, een misvormd mens

Zonder Jacob Cats zou Krates van Thebe waarschijnlijk in vergetelheid zijn geraakt. Nu is hij taalkundig gezien de lelijkste van het stel. Lelijker dan de gedrongen Jakob Evertsen (z.a.), met zijn zwartgeklepte puistenkop. Lelijker ook dan Socrates met zijn uitpuilende ogen en knollige wipneus. En zeker lelijker dan Bi-

nette, de arme pruikenmaker van Lodewijk XIV. Volgens oude Nederlandse woordenboeken betekende *binette* eerst gewoon pruik, maar later 'tronie' of 'raar gezicht', en zo gebruiken de Fransen het nog steeds.

Krates van Thebe werd omstreeks 365 v.Chr. geboren. Volgens oudheidkundigen had hij een bult en 'mismaakte ledematen'. Krates kwam uit een rijk gezin. Hij gaf echter al zijn bezittingen weg en werd in Athene leerling van de bekende cynicus Diogenes van Synope. Uiteindelijk werd Krates zelf een voornaam cynisch wijsgeer. Hij reisde door het land om zijn filosofie van onthechting te verkondigen en was zo geliefd bij het volk dat hij de bijnaam 'deurontsluiter' kreeg.

De hogere klassen waren minder ingenomen met Krates' boodschap. Er ontstonden veel kwaadaardige anekdotes over de wijsgeer en dan vooral over zijn huwelijk met Hipparchia. De schone en rijke Hipparchia had zelf op dit huwelijk aangedrongen. Ook zij gaf al haar bezittingen weg om samen met de milde en vriendelijke Krates de filosofie van het cynisme te kunnen prediken.

De roddels stelden alles minder mooi voor: de heerszuchtige Krates zou er een 'walgelijke levenswijs en overdreven cynische gevoelens' op nahouden. Hij was 'morsig en slordig gekleed' en 'ruw en plomp in zijne uitdrukkingen'. Over zijn huwelijksleven wilde een 19de-eeuws naslagwerk niet meer kwijt dan dat er 'onwelvegligke, aanstootelijke en schandalige' verhalen bekend waren.

Krates stierf omstreeks 285 v.Chr., met op zijn lippen een vers vol zelfspot.

In 1637 schreef Jacob Cats *Het verhael van het ongelijck Houwelick van Crates en Hipparchia*. De schone en rijke Hipparchia wijst hierin alle huwelijkskandidaten af. Zij heeft haar hart verpand aan Krates, want die is weliswaar 'onaerdig in de leden, Maer geestig in verstant, en deftig in de reden'. Sterker nog: 'hij is oock gebult; Geheel dat groot gezwel is met verstant gevult'.

De ouders van Hipparchia zijn fel tegen. Krates blaft een ieder toe, zeggen zij, hij veracht geld en drinkt geen wijn. Maar Hipparchia blijkt niet te vermurwen.

Nu probeert ook Krates zelf het lieflijke meisje op andere gedachten te brengen. Hij ontkleedt zich voor haar om al zijn heimelijke gebreken te tonen, door een kier gadeslagen door Hipparchia's vader. De nobele toespraak van Krates maakt indruk en als Hipparchia voet bij stuk houdt gaan de ouders overstag. Eind goed, al goed, want 'Cupido quam'er by, en schoot [Krates]

in den bult,/ Tot dat sijn koude borst met vlammen is vervult'. Sinds Cats is het Nederlands de enige taal waarin 'een mismaakt persoon' of 'een kleine bultenaar' een *krates* wordt genoemd. Dat dit woord later ook is gebruikt voor 'een ietwat koddig, eigenaardig of komiek persoon, maar niet mismaakt', zal Krates noch Cats goed hebben gedaan.

kwassie, boom, koortswerend middel

Quassie werd in 1692 in Guinea geboren. Het moet op een zondag zijn geweest, want dat is de betekenis van zijn naam in het Ewe, de taal van de Ashanti.

Quassie – ook te vinden als Quashee, Coassi en zelfs *Kwasje* – werd op jonge leeftijd door slavenhandelaars gevangengenomen en naar Suriname verscheept. Daar ontwikkelde hij een gedegen kennis van geneeskrachtige kruiden. Zieken vroegen hem om raad en ook bij diefstallen werd de hulp van de gezaghebbende slaaf ingeroepen. Nadat Quassie de 'fiscaal' had geholpen de daders van enkele vergiftigingszaken op te sporen, hield de bevolking hem voor een *loekoeman*, een tovenaar.

In 1730 deed Quassie dienst als gids bij expedities tegen opstandige bosnegers. Hij maakte zich hierbij zo verdienstelijk dat het hoofd van de politie hem een gouden borstplaat gaf met als opschrift: 'Quassie trouw aan de blanken'.

Op een van deze tochten ontdekte Quassie dat het helgele hout van een kleine boom met gevingerde bladeren en opvallende rode bloemen, koorts onderdrukte. 'De inboorlingen', schrijft een woordenboek, 'gebruikten het middel tegen venijnige slangenbeten' en al spoedig was het in de gehele kolonie bekend.

De Zweedse kolonist C.G. Dahlberg zorgde dat het hout bij zijn beroemde landgenoot Linnaeus terecht kwam, die er in 1761 een verhandeling over schreef. Linnaeus noemde het bitterhout *quassia* en zo noemen de Engelsen en Fransen het nog steeds. In Nederland werd het nieuwe geneesmiddel *kwassie* of *kwassiehout* genoemd en in 1766 arriveerde de eerste scheepslading in Amsterdam.

Met Quassie ging het toen al voorspoedig. Hij had twee jaar voor de *Geoctroyeerde Surinaamse mineraalcompagnie* gewerkt en was in 1744 door de gouverneur-generaal vrijgekocht. Quassie onderrichtte de jongste zoon van de landvoogd in het Negerengels, het Caraïbisch en het Arrowaaks. De volgende gouverneur-generaal stelde hem zelfs in de gelegenheid naar Nederland te reizen, waar Quassie van stadhouder Willem v een fraaie, met goud geborduurde rok kreeg.

In Nederland was de vraag naar het hout van de *Quassia amara* groot. 'In de Geneeskunde', schreef een arts, 'pryst men het Kwassie-Hout aan, tegens allerley soort van hardnekkige en ongeregelde koortsen.' Er kwam zelfs een *quassie-beker* op de markt: wijn die er lang genoeg in bleef staan, kreeg vanzelf de bitterheid en geneeskracht van het kwassiehout. Later werd het bitterhout gebruikt als middel om de eetlust op te wekken en nog later kwam het als gif in vliegenpapier terecht.

Quassie maakte dit niet meer mee, hoe oud hij ook werd. Hij stierf in Paramaribo op 11 mei 1787, 95 jaar oud.

L

labadist, *polsmouwtje*

Jean de Labadie [1610-1674] was een lastpak. Hij was ijdel, heerszuchtig en eigenwijs. Zijn biograaf noemt hem 'in gemoeidelijkheid meer Voetiaan, in zijne vrije bijbeluitlegging meer Coccejaan.' De uit Frankrijk afkomstige de Labadie stelde de innerlijke ingeving boven de kerk en de bijbel. In 1666 werd hij predikant bij de Waalse gemeente in Middelburg. Voetius was eerst zeer met hem ingenomen maar kreeg het later met de ijdele en heerszuchtige mysticus aan de stok.

De Labadie bleef vier jaar in Nederland. Hij trok van Middelburg naar Veere en vervolgens naar Amsterdam maar werd steeds uitgewezen, ondanks zijn grote aanhang. Hij zou zijn hele leven heibel blijven trappen en uiteindelijk werd er zelfs met zijn lijk gesold. Geen gemeente wilde zijn ketterse lichaam op de begraafplaats hebben. Tenslotte werd het midden in de nacht in het geniep ergens in een tuin begraven.

Tegen die tijd noemden boerinnen op Walcheren een polsmouwtje een *labadist*, volgens sommigen omdat dominee de Labadie die mouwen had bedacht tegen tocht op de preekstoel.

leporelloalbum, *boekje in harmonikavorm*

Op 29 oktober 1787 ging in het Nationaal Theater in Praag de opera *Don Giovanni* van Mozart in première. In het eerste bedrijf, tweede toneel, ontmoet de onverbeterlijke vrouwenverleider Don Giovanni (vgl. **Don Juan**) in een herberg een vrouw die door haar beminde is verlaten. Te laat ontdekt hij dat het Donna Elvira is, die hij zelf in de steek heeft gelaten.

Don Giovanni zegt dat hij goede redenen had voor zijn haastige vertrek, maar laat het aan zijn knecht Leporello over dit toe te lichten. Deze doet dat in de zogenoemde 'register-aria'. Hij haalt het register tevoorschijn dat hij heeft aangelegd van alle veroveringen van zijn meester. Het blijkt om 2065 vrouwen te gaan: 640 Italiaanse, 231 Duitse, 100 Franse, 91 Turkse en 1003 Spaanse. Elvira gaat hierop verontwaardigd de herberg in.

Of het boek dat Leporello tijdens de première van *Don Giovanni* te voorschijn haalde al de vorm had van wat wij nu een *leporelloalbum* of *-boek* noemen, is niet bekend. Mogelijk is het een vondst van een latere dramaturg. Het moet in ieder geval indruk hebben gemaakt.

Zeker is dat het woord *leporelloalbum* pas in het begin van deze eeuw in onze woordenboeken en encyclopedieën opduikt. Voor zover bekend wordt het voor het eerst vermeld in *Vivat's Geïllustreerde Encyclopedie* (z.j., voltooid in 1906), met als definitie 'een in boekformaat opvouwbaar reeks van afbeeldingen (stadsgezichten, kunstwerken enz.)'. Later ontstaat de samenstelling *leporelloboek*, voor een 'boek waarvan de bladen bestaan uit één lange strook papier, in harmonikavorm opgevouwen; harmonikaboek'.

Deze boekvorm komt veel voor in Oost-Azië, omdat het papier daar in het algemeen te dun en te doorschijnend is om het aan twee zijden te bedrukken. De samenstellingen met *leporello*-zijn waarschijnlijk overgenomen uit het Duits, waar ze ten minste sinds 1894 voorkomen. In het Frans en Engels kent men deze woorden niet. Mogelijk maakte knecht Leporello daar minder indruk.

lolita, *zeer jong wellustig meisje*

Wat is precies een Lolita? Op basis van onze woordenboeken kom je daar niet uit. Zo is zij volgens de Grote Van Dale tussen de 10 en 14 jaar oud; volgens Kramers is een Lolita tussen de 12 en 16. In de eerste druk van *Van Dale Hedendaags Nederlands* (1984) heet een Lolita een 'zeer jong wellustig meisje', in de tweede druk (1991) een 'jong wellustig meisje'.

Hoe het ook zij, dit type meisjes, dat voornamelijk voorkomt in de fantasie van mannen, is natuurlijk zo genoemd naar Lolita, hoofdpersoon in de gelijknamige roman van de Russisch-Amerikaanse schrijver Vladimir Nabokov [1899-1977]. Haar eigenlijke naam in het boek luidt Dolores Haze, maar zij luistert naar de koosnaampjes Dolly, Lo, Lola en Lolita.

Het boek verhaalt van een 37-jarige docent, Humbert Humbert, die verliefd wordt op de twaalfjarige Lolita. Om dicht bij haar te zijn trouwt hij met haar moeder, die kort daarop overlijdt. Humbert en Lolita leven als man en vrouw maar geven zich uit voor vader en dochter. Na twee jaar neemt Lolita de benen. Humbert spoort haar op, vermoordt de man die hen uit elkaar heeft gedreven en sterft in de gevangenis, nog voor hij kan worden berecht. Lolita overlijdt kort na de geboorte van haar eerste kind. Nabokov schreef verschillende versies van dit verhaal, de eerste in 1939, de laatste in 1954. Hij was toen hoogleraar in de Russische literatuur aan de Cornell-universiteit.

Nabokov beschouwde *Lolita* zelf als zijn meesterwerk. Zoals bekend had hij echter de grootste moeite het aan de man brengen. Uiteindelijk verscheen het in 1955 in het Engels bij Olympia Press in Parijs, een uitgever van onder andere een soort 'edelpornografie'. Toen op 18 augustus 1958 de Amerikaanse editie alsnog op de markt kwam, werden er binnen een maand 100 000 exemplaren van verkocht. Nabokov nam daarop ontslag als hoogleraar om zich verder aan zijn literaire werk te kunnen wijden.

De eerste vertaalde uitgave ter wereld verscheen in 1958 bij de Nederlandse uitgeverij Oisterwijk. Nabokov was zeer te spreken over het omslag, dat hij 'precies en hartveroverend raak' noemde. Vertaler M.S. Coutinho bedacht voor het door Nabokov veelvuldig gebruikte 'nymphet' het woord *nimfijn*, dat in 1984 als 'neologisme' een plaatsje kreeg in de Grote Van Dale. Het kreeg als omschrijving: 'jong, nog niet geslachtsrijp meisje dat het voorwerp is van seksuele begeerte van (oudere) mannen, al dan niet door daar op uit te zijn'.

In augustus 1959 publiceerde Simone de Beauvoir in *Esquire* een spraakmakend essay getiteld 'Brigitte Bardot and the Lolita-syndrome'. In 1961 werd *Lolita* verfilmd door Stanley Kubrick, met Sue Lyon in de rol van Dolores 'Lolita' Haze. In haar boek *Hollywood Lollitas. The Nymphet Syndrome in the Movies* (New York 1988) toont Marianne Sinclair aan dat Lyons vertolking van het 'sensuele kindvrouwtje' aansluit bij een lange traditie. Overigens was Sue Lyons wereldfaam van korte duur: hoewel zij ambieerde 'a cross between Brigitte Bardot and Marilyn Monroe' te worden, verdiende zij uiteindelijk haar brood als kelnerin.

In de bundel *Ondersteboven* (1993) geeft Umberto Eco een pastiche op *Lolita*, getiteld 'Nonita'. Hoofdpersoon Umberto Umberto, alter ego van de Amerikaanse Humbert Humbert, valt in

dit verhaal alleen op oude vrouwen, een fantasie die waarschijnlijk voornamelijk voorkomt bij oude vrouwen.

lynchen, zonder berechting doden

Er is een jarenlange strijd gevoerd om uit te maken welke persoon zijn naam gaf aan het woord lynchen. De eerste kandidaat was James Lynch Fitz-Stephens, burgemeester van het Ierse dorpje Galway. Deze Lynch kreeg in 1793 een Spaanse jongeman te logeren die prompt verliefd werd op de verloofde van zijn zoon. Uit blinde jaloezie bracht laatstgenoemde de Spanjaard om, waarop Lynch zich voor de taak gesteld zag zijn zoon te berechten. Hij veroordeelde hem ter dood en hing hem daarna zelf op, volgens sommigen uit het raam van zijn eigen huis. Lynch trok zich vervolgens terug en stierf in eenzaamheid.

De tweede kandidaat was Charles Lynch [1736-1796] uit Bedford County in Virginia. Charles, een man van gewicht in zijn gemeente, werd in 1766 benoemd tot politierechter. Belangrijke zaken werden afgehandeld in het tweehonderd kilometer verderop gelegen Williamsburg. Tijdens de vrijheidsoorlog besloot Charles na ampele overweging echter om aanhangers van de Engelsen voortaan zelf te berechten. Vervoer naar Williamsburg bracht het risico met zich mee dat ze onderweg door de tegenstander werden bevrijd.

Lynch sprak recht aan de lopende band. Werd iemand schuldig verklaard, aldus De Beer en Laurillard in 1899, 'dan bond hij hem aan een notenboom, die, naar men zegt, nog bestaat, deed hem 39 zweepslagen toedienen en liet hem eerst lopen, nadat hij: "Leve de vrijheid!" had geroepen.'

In 1782 werd Lynch' optreden door een commissie onderzocht. Het was allemaal niet volgens het boekje verlopen, oordeelde men, maar het dreigende gevaar rechtvaardigde de toepassing van de *Lynch Law* en de politierechter ging vrijuit.

De mogelijkheid van een verband tussen het woord *lynchen* en de Ierse burgemeester James Lynch Fitz-Stephens werd al snel verworpen, maar Charles Lynch wordt nog steeds in talloze naslagwerken, inclusief de *Dictionary of American Biography*, als naamgever aangewezen.

De publikatie in 1908 van de dagboeken van de Amerikaanse ingenieur en sterrenkundige Andrew Ellicot [1754-1820] bracht volgens onder meer de *Oxford English Dictionary* het definitieve bewijs dat lynchen in werkelijkheid zo heet naar de man die sinds een eeuw als andere serieuze kandidaat wordt ge-

noemd: kapitein William Lynch [1742-1820] uit Pittsylvania County in Virginia.

Deze kapitein maakte in 1776 met zijn burens de afspraak schurken die door de autoriteiten niet werden aangepakt, zelf een lesje te leren. De *lynchwet* betekende in de praktijk dat zo'n 'schurk' net zo veel zweepslagen kreeg als Lynch en zijn mannen in overeenstemming achtten met de gepleegde misdaad.

William werd in 1788 lid van het parlement van Virginia en verhuisde tien jaar later naar South Carolina. Daar kreeg hij in 1811 bezoek van ingenieur Ellicot, die vervolgens in zijn dagboek schreef: 'William Lynch was de maker van de bekende *Lynch Law* die tot een paar jaar geleden zo vaak in praktijk werd gebracht in de zuidelijke staten. [...] Mr. Lynch vertelde me dat hij nooit, in geen enkele zaak, de opdracht had gegeven tot de doodstraf. Sommigen, zo moest hij toegeven, waren in de praktijk opgehangen maar dan niet op de gewone manier. [...] Degene die dood moest werd met zijn handen vastgebonden op zijn rug op een paard gezet. Het touw om zijn nek werd aan een boomtak boven zijn hoofd gebonden. Het slachtoffer werd vervolgens zo achtergelaten.'

Het was dus kapitein William Lynch die het *lynch-gerecht* uitvond, maar zeker is ook dat politierechter Charles Lynch bijdroeg aan de snelle verbreiding van het woord, dat al in 1872 voorkomt in Van Dale.

Andere woorden met betrekking tot het recht die teruggaan op een persoon: een *brocard*, een korte leerspreuk of rechtsregel, zo genoemd naar Burchard [965-1025], bisschop van Worms van 1000 tot 1025 en samensteller van een twintigdelig verzamelwerk van canonieke rechtsvoorschriften, het *Collectarium*, later *Brocardus* genaamd; *draconisch*, zeer streng, naar de Atheense wetgever Draco, die omstreeks 624 v.Chr. het Atheense strafrecht codificeerde. Dat Draco de doodstraf eiste voor winkeldiefstal en urineren in het openbaar is een fabeltje, maar hij was buitengewoon streng en een eeuw later herriep Solon bijna al zijn 'met bloed geschreven' wetten; een *Pitaval*, een verzameling eigenaardige rechtszaken, naar de Franse rechtsgeleerde François Gayot de Pitaval [1673-1743] uit Lyon, die in 1734 begon met een twintigdelige serie *Causes célèbres et intéressantes*, de eerste verzameling in z'n soort en een voorloper van de detectiveroman; de Engelsen kenden vroeger het werkwoord *to dewitt* voor 'iemand lynchen', naar de beruchtste lynchpartij uit de Nederlandse geschiedenis: het aan stukken rijten van raadpensionaris Johan de Witt [geboren 1625] en zijn broer Cornelis [1623] op 20 augustus 1672 in Den Haag.

Vergelijk *watrinade*

M

macadam, wegverharding

Omdat 'vele insektensoorten door gras en bomen worden aangetrokken', bepleitte Multatuli in de *Max Havelaar* de grasvelden te *macadamiseren*. De Engelse schrijver Thomas Bailey ging nog een stap verder: 'I should like to Macadamize the world/ The Road to Hell wants mending.'

De op 21 september 1756 in Ayr in Schotland geboren John Loudon McAdam bouwde al wegen toen hij nog op de lagere school zat. Niet alleen miniatuurweggetjes in de tuin van zijn ouders, maar ook een stuk straatweg tussen Maybole en Kirkoswald, het traject dat hij dagelijks naar school aflegde.

Nadat zijn vader was overleden, vertrok McAdam op veertienjarige leeftijd naar een oom in New York. Toen hij op zijn 27ste terugkeerde, was hij een bemiddeld man. Zijn belangstelling voor wegenbouw bloeide weer op en hij werd inspecteur der straatwegen.

Aan de wegen in Groot-Brittannië viel in die dagen veel te inspecteren. McAdam beschreef ze als 'onvast, ruw, kwetsbaar, vermoeiend en gevaarlijk om op te reizen, en erg kostbaar om te repareren'.

Om hierin verandering te brengen begon hij op eigen kosten te experimenteren. Hij kwam tot de conclusie dat wegen moesten worden verhard met behulp van verschillende lagen grof en fijn steenslag op een onderlaag van keien en breuksteen. Elke laag moest eerst door het verkeer worden 'vastgereden', voordat een nieuwe laag werd gestort. Bovendien was het noodzakelijk dat de weg iets hoger lag dan het omringende land en aan beide zijden van een afvoer werd voorzien.

McAdam verkondigde zijn ideeën met veel vuur. Zijn biografie omschrijft hem als 'iemand met een Keltisch temperament, die geen blad voor de mond nam waar terughoudendheid vereist was, maar tegelijk warm en vriendelijk.'

In 1815 kreeg hij de kans om zijn opvattingen in praktijk te brengen. Hij werd belast met de zorg voor de wegen rond Bristol en legde een proefweg aan van 150 mijl. De resultaten beschreef hij in 1819 in *A Practical Essay on the Scientific Repair and Preservation of Roads*, een publikatie die hem landelijke bekendheid gaf.

Daarna ging het snel. Het Lagerhuis stelde een commissie in om

madeleine

McAdams werk te onderzoeken en tegen 1824 was zijn systeem van wegebouw in Engeland algemeen geaccepteerd. Hij kreeg zonder moeite van het parlement wat **Shrapnel** (zie **shrapnel**) omstreeks diezelfde tijd hardnekkig werd onthouden: een flinke vergoeding en het aanbod voor een adellijke titel. Dat laatste sloeg hij overigens af.

Nederland was al snel van de ‘Mac-Adamsche of Schotsche straatwegen’ op de hoogte, maar een naslagwerk uit 1838 beoordeelde ze als te kostbaar en ‘nogtans weinig boven goede grindwegen te schatten, en bij onze klinkerwegen ver achterstaande’.

Elders in de wereld zag men dat anders en McAdam maakte nog mee dat *macadamiseren* in alle moderne talen een begrip werd. Hij stierf op 26 november 1836 in Moffat in Schotland, 81 jaar oud.

Een ongelukje in 1903 bij een ijzerfabriek in Derbyshire was aanleiding voor een belangrijke verbetering van zijn systeem. Een vat teer viel op een macadamweg en in plaats van het op te ruimen, mengden arbeiders de teer met gruis en smeerden het uit. Dit bracht opzichter E. Purnell Hooley op een idee dat leidde tot de firma die eerst *TarMacadam* heette en sinds 1905 *Tarmac*, een woord dat Van Dale haalde in de betekenis ‘wegdek van gewalst en geteerd steenslag’. Omstreeks diezelfde tijd ontdekte de Nederlander Van Westrum het *westrumiet*, een teeremulsie die sindsdien wordt gebruikt om wegen stofvrij te maken.

madeleine, *zacht koekje of gebakje*

Naar alle waarschijnlijkheid is de *madeleine* genoemd naar Madeleine Paulmier. Paulmier was, toen zij omstreeks 1840 een gebakje uitvond, als kokkin in dienst van een zekere Madame Perrotin de Barmond. Volgens Dansel (1979) komen nog twee andere Madeleines in aanmerking: de kokkin van Stanislas Leszczyński, hertog van Lotharingen en in naam koning van Polen, en de kokkin van Talleyrand. C. Guillemard noemt in *Les mots de la cuisine et de la table* (1990) zelfs nog vier andere Madeleines, maar de meest gezaghebbende Franse etymologische woordenboeken beperken zich tot Madeleine Paulmier.

Volgens Dansel hield de familie Perrotin het recept van Paulmier aanvankelijk diep geheim, totdat ze het voor veel geld kon verkopen aan fabrikanten uit Commercy. Sindsdien worden de *madeleines* daar op grote schaal geproduceerd.

Het deeg van bloem, suiker, boter, eieren en citroensap werd oorspronkelijk in de vorm van een sint-jakobsschelp gebakken.

In het Frans duikt het woord voor het eerst op in 1845, in de *Dictionnaire universel de la langue française* van L.N. Bescherelle. Volgens de *Oxford English Dictionary* (1992) is het al een jaar later, in 1846, in een Engels kookboek te vinden. In het Nederlands geniet dit woord geen grote bekendheid. Voor zover bekend vermelden de gebroeders Baale het in 1908 als eerste in hun *Handboek voor vreemde woorden*; het ontbreekt echter in de meeste verklarende handwoordenboeken.

Desondanks is de madeleine het beroemdste koekje uit de wereldliteratuur. Dat komt omdat de smaak van dit koekje, gedoopt in lindebloesemthee, bij de ikfiguur van *A la recherche du temps perdu* van Marcel Proust al zijn jeugdherinneringen oproept. ‘[Op een winterdag] stelde mijn moeder, die zag dat ik het koud had, mij voor om, tegen mijn gewoonte in, een kopje thee te drinken’, aldus Proust in het eerste gedeelte van *Du côté de chez Swann* (1913), het eerste boek van de *Recherche*. ‘Ze liet zo’n compact, bolronde koekje brengen dat “kleine Madeleine” wordt genoemd [...]. Al gauw bracht ik [...] zonder nadenken een lepeltje thee, waarin ik een brokje madeleine had laten weken, naar mijn mond. Maar zodra het met kruimels vermengde teugje mijn verhemelte raakte, beving mij een huivering en werd ik een en al aandacht voor iets buitengewoons dat zich in mij voltrok. [...] Plotseling kwam de herinnering in mij op. Die smaak, dat was de smaak van het stukje madeleine dat op zondagochtend in Combray (omdat ik die dag niet vóór de mis de deur uitging) mijn tante Léonie, wanneer ik haar in haar slaapkamer goedemorgen ging wensen, mij aanbood, nadat ze het in haar kopje kruiden- of lindebloesemthee had gedoopt.’

Aansluitend bij Proust wordt madeleine in het Engels soms figuurlijk gebruikt. In Nederland beperkt men zich tot de consumptie van madeleines.

Mae West, reddingsvest

Mae West dankt haar faam aan twee zaken: haar grote mond en haar grote borsten.

Die grote mond had ze het eerst. Mae West werd op 17 augustus 1892 in Brooklyn geboren. Op vijfjarige leeftijd stond ze al op het toneel.

Vervolgens trad ze jarenlang met veel succes op in vaudeville-shows en toneelstukken die zij voornamelijk zelf schreef. Haar toneelstuk *Sextette* maakte haar op slag beroemd. Mae speelde daarin de rol van prostituée tot de politie van New York ingreep. De actrice moest terechtstaan, werd beschuldigd van ‘het beder-

ven van de goede zeden van de jeugd' en verdween voor tien dagen in de gevangenis. Een betere reclame had zij zich niet kunnen wensen: na haar vrijlating trok ze in heel Amerika volle zalen.

In 1932, 39 jaar oud, maakte West haar debuut in Hollywood. In totaal zou ze elf films maken. De dialogen schreef ze merendeels zelf, wat haar op voet van oorlog bracht met de censuur. 'Haar unieke rechttoe-rechtaan-stijl en haar zakelijke voordracht van gewaagde toespelingen', schrijft een naslagwerk, 'maakte haar een legendarisch seks-symbool.' Een ander roemt 'haar talent om prettig vulgair, dubbelzinnig te insinueren'.

De typische Mae West-pose: een hand op de heup, de andere achter het kapsel. En dan met hese stem een *one-liner* debiteren als: 'When I'm good, I'm very, very good, but when I'm bad, I'm better', zoals in de film *I'm no Angel* (1933).

Off-stage was West nog beter op dreef. Tegen een argeloze heer: 'Is that a gun in your pocket, or are you just glad to see me?' En tegen een jongen die vertelde dat hij vijf *feet* en negen *inches* lang was: 'Never mind about the five feet; let's talk about the nine inches.'

Dat piloten van de Britse RAF in 1939 hun opblaasbare zwemvest naar Mae West noemden, kwam dus niet geheel uit de lucht vallen. *The Reader's Digest* gaf in februari 1941 als verklaring 'because it bulges in the right places'.

Halverwege 1943 werd *Mae West*, in eerste instantie een *slangwoord*, de officiële naam van het zwemvest en eind 1943 was het voor het eerst in een woordenboek te vinden. De reactie van Mae West was typerend: 'I've been in *Who's Who*, and I know what's what, but it'll be the first time I ever made the dictionary', schreef zij aan de RAF.

In 1970 maakte Mae West haar laatste film. Vanaf 1975 werd haar verschijning nagebootst door Miss Piggy, de muppet van Jim Henson. Mae West stierf op 22 november 1980 in haar woning in Hollywood, 87 jaar oud.

Taalkundig heeft ze slechts één concurrent: niet Brigitte Bardot, niet Vanessa, Dolly Parton of Bette Middler, maar koningin Wilhelmina [1880-1962]. Volgens Van Dale betekent *Wilhelmina Vooruit* in de volkstaal 'vrouw met grote boezem'. Oorspronkelijk was dit de naam van een vooroorlogse Amsterdamse voetbalclub, die ongetwijfeld om geheel andere redenen naar de vorstin werd genoemd.

maggi, *vloeibaar soeparoma*

Iedere fabrikant heeft wel eens een nachtmerrie over Maggi. Dat wil zeggen: maggi is van oorsprong een merknaam, maar inmiddels zo bekend dat het een soortnaam is geworden. Het gevolg is dat de fabrikant van maggi bijna geen reclame voor zichzelf kan maken zonder de concurrent te bevoordelen. Eenzelfde lot ondergingen ooit onder meer aspirine, bakeliet, butagas, celluloid, grammofoon, hagelslag, linoleum, lysol, primus, ranja, tl, vaseline en waxine.

Spa doet z'n best om het tij te keren, maar wie tegenwoordig een *spaatje* besteld, krijgt in sommige gelegenheden zonder blikken of blozen een *Sourcy* of iets dergelijks.

Keren wij terug naar maggi. Julius Maggi was een inventieve man. Hij werd op 9 oktober 1846 in Frauenfeld in Zwitserland geboren als zoon van een uit Italië gevluchte molenaar. Samen met zijn halfbroer maakte hij het molenbedrijf van zijn vader tot het grootste in Oost-Zwitserland. Vervolgens legde hij zich toe op de voedingsmiddelenindustrie. Maggi voorzag dat door de toename van vrouwenarbeid een behoefte zou ontstaan aan snel bereidbaar, voorgekookt voedsel. Dit zou ook de fabrieksarbeiders, die gebrekkig en eenzijdig aten, ten goede kunnen komen.

Samen met de arts en fabrieksinspecteur F. Schuler werkte Maggi aan een oplossing. Bij zijn molen in Kempittal bouwde hij een machine om erwten, bonen en linzen tot meel te vermalen. Dit peulvruchtenmeel vormde de basis van de eerste *Maggisoep*, die Julius na veel vallen en opstaan in 1886 op de markt bracht. Het hoge eiwitgehalte maakte deze snel te bereiden soep een goed alternatief voor vlees.

Omstreeks 1893 werd het eerste vloeibare aroma geïntroduceerd. De bouillonblokjes volgden in 1900. Kenmerkend bestanddeel van alle maggiprodukten is lavas, inmiddels beter bekend als *maggikruid*.

In 1890 verkeerde het voedingsmiddelenbedrijf J. Maggi & Co in grote moeilijkheden. Maggi verloor de helft van het startkapitaal van anderhalf miljoen Zwitserse franken. Hij trok daarop Frank Wedekind, later een bekend toneelschrijver, aan om reclameteksten te schrijven.

Ook de vormgeving van de produkten werd herzien. Het soeparomaflesje ('Een paar druppels Maggi Aroma geven Uw gerechten naar Eigen Voorkeur meer Pit en Smaak') kreeg zijn vaste hoekige vorm, en geel en rood werden de huiskleuren. Julius pompte grote bedragen in nieuwe marketingstrategieën met als

magirusladder

gevolg dat de verkoop van zijn samengeperste groente- en vlees-extracten gestadig toenam. Op den duur lukte het de Zwitserse industrieel nieuwe fabrieken op te zetten in de Verenigde Staten, Italië, Frankrijk en Duitsland.

Tot aan het eind van de Tweede Wereldoorlog beheerste J. Maggi & Co de markt. In 1947 bleek een fusie met het Zwitserse bedrijf van Henri Nestlé – de man van de *nescafé* – noodzakelijk. Julius Maggi maakte dit niet meer mee. Hij stierf op 19 oktober 1912 in Zürich.

magirusladder, uitschuifbare ladder

Conrad Dietrich Magirus was opmerkelijk onzakelijk. Hij werd op 26 september 1824 in Ulm in Duitsland geboren als enige zoon van een koopman. In 1850 zette hij de zaak van zijn vader voort, maar toen hij een jaar later trouwde liet hij de commerciële beslommeringen zo snel mogelijk aan zijn vrouw over. ‘Magirus’, zo schrijft zijn biograaf, ‘was meer denker en uitvinder dan koopman.’

In 1847 werd Magirus lid van een plaatselijke gymnastiekvereniging die ook dienst deed als vrijwillige brandweer. Dit moet iets in hem wakker hebben gemaakt. Binnen korte tijd richtte hij twee omvangrijke ‘spuitgastcompagnieën’ op. Kort daarop werd hij commandant van het Ulmer brandweerkorps en dat zou hij ruim dertig jaar blijven.

Magirus stortte zich met veel enthousiasme op zijn vrijwilligerswerk: in 1863 stond hij aan de wieg van de eerste nationale brandweervereniging. Alleen al door zijn toedoen, zo rekent een naslagwerk ons voor, steeg het aantal vrijwillige spuitgasten in Württemberg binnen een jaar van tien naar 125!

Voor Magirus was dit niet genoeg. Hij stelde zich ten doel brandweermaterieel te ontwikkelen dat niet alleen technisch zeer betrouwbaar was, maar ook betaalbaar – zodat ook de kleinste korpsen het konden aanschaffen. Vooral de ladder had zijn warme belangstelling.

Op zijn 23ste bouwde hij zijn eerste verbeterde haakladder en na een paar jaar ploeteren liet hij plaatselijke ambachtslieden een draagbare schuifladder produceren. De schuifladder werd telkens verbeterd en in 1872 bracht Magirus de zogeheten *Ulmer ladder* op de markt, een vrijstaande draagbare schuifladder die door een geoefend man met de hand tot veertien meter hoogte kon worden opgekrikt. In 1875 liet Magirus deze ladder op een paardewagen monteren en daarmee was het prototype van de moderne brandweerwagen geboren.

Magirus was toen al eigenaar van een kleine 'Feuerwehr-Requisiten-Fabrik' en vanaf 1867 verschenen er ladders op de markt die zijn naam droegen. Overigens zou het begrip *magirusladder* in de loop der jaren flink verwateren: van aanduiding voor een speciale ladder voor de brandweer van het merk Magirus tot een grote uitschuifbare ladder in het algemeen ('onder andere in gebruik bij glazenwassers' meldt één woordenboek). Opmerkelijk genoeg komt het woord in het Duits helemaal niet voor: daar spreekt men van *Drehleiter*: draailadder.

In 1885 bouwde Magirus aan de rand van Ulm een ladderfabriek die bijna honderd jaar zou bestaan. Hij bekommerde zich echter nauwelijks om de zakelijke kanten en een jaar later droeg hij het beheer over aan zijn drie zoons. Zelf bleef hij ladders bouwen en toen hij op 26 juni 1895 in het harnas stierf, waren onder zijn handen in totaal 600 *magirusladders* ontstaan.

Martha, bedrijvige, zorgvolle drukke huisbestierster

In het westen van het land noemen ze een dienstmeisje wel een *maarte*. Deze benaming gaat terug op de Martha die voortleeft in de zegswijze *een bedrijvige Martha*. Overigens wisselt het bijvoeglijk naamwoord: men zegt ook wel 'een rechte Martha', 'een zorgvuldige Martha' of 'een dienende Martha'.

Deze bedrijvige, rechte, zorgvuldige en dienende vrouw is volgens het bijbelverhaal de zuster van Maria van Betanië en Lazarus. Toen Jezus hun huis bezocht ging Maria aan zijn voeten zitten.

'Martha echter werd in beslag genomen door het vele bedienen. En zij ging bij Hem staan en zeide: Here, trekt Gij het U niet aan, dat mijn zuster mij alleen laat dienen? Zeg haar dan, dat zij mij komt helpen.'

Maar Jezus antwoordde: 'Martha, Martha, gij maakt u bezorgd en druk om vele dingen, maar weinige zijn nodig of slechts één; want Maria heeft het goede deel uitgekozen, dat van haar niet zal worden weggenomen', aldus Lukas 10:40.

'Zoo werd zij de type van alle bedrijvige vrouwen, van alle drukke en zorgvuldige huismoeders', schrijft dominee Zeeman in 1877. Vijf jaar later richtte C. Geel de Martha-Stichting op, een opvoedingsinrichting voor kinderen die thuis niet verzorgd kunnen worden.

In het Duits leeft Martha voort in de uitdrukking *eine geschäftige Martha*. De Engelsen zeggen: *to be a busy Martha*.

Vergelijk *abigail*

masochisme, *het ondergaan van vernedering voor seksuele be-
vrediging*

In 1886 inventariseerde de Duitse psychiater Richard von Krafft-Ebing in zijn beroemde boek *Psychopathia Sexualis* de zielsziekten van het geslachtsleven. Voor de 'manie, daarin bestaande, dat men zich tot slaaf eener vrouw maakt en bereid is, voor en van haar alle vernederingen te dulden', zoals De Beer en Laurillard het in 1899 omschrijven, bedacht Krafft-Ebing de term *masochisme*. In een voetnoot lichtte hij toe: 'Zo genoemd naar de schrijver Sacher-Masoch, op grond van het feit, dat diens romans en novellen de eerste beschrijving van deze perverse siteit inhouden, die mij tot onderzoekingen op haar gebied stimuleerden.'

De woede hierover van de op 27 januari 1836 in Lemberg in Oostenrijk geboren Leopold von Sacher-Masoch was enigszins hypocriet: hij sloeg al jaren munt uit zijn voorkeur voor lust door leed. Zelfs zijn briefpapier had hij aangepast: op één versie ervan zwaaide een in bont gehulde Russische dame met een gesel met vijf staarten; een andere toonde een gevulde dame met rijzweep, naakt onder een achteloos bijeengehouden bontmantel.

Sacher-Masoch, zoon van een 'politiedirecteur', had zijn reputatie gevestigd met zijn in 1870 verschenen *Venus im Pelz*. Deze roman verhaalt van de opzienbarende liefdesrelatie tussen de landgoedbezitter Severin en de roodharige weduwe Wanda von Dunajew. Bij hun eerste gesprek legt Severin meteen uit wat hij wil: 'Wanneer ik het geluk van de liefde niet vol en totaal kan genieten, dan wil ik tot op de laatste druppel genieten van haar smarten, haar pijnen; dan wil ik door de vrouw die ik liefheb mishandeld, verraden worden en hoe wreder hoe beter.'

Na enig aarzelen krijgt Severin zijn zin: Wanda wordt zijn duivel, hij haar slaaf. De overeenkomst wordt vastgelegd in een contract, waarin Wanda belooft steeds in bont te verschijnen als zij haar slaaf mishandelt, wat doorlopend gebeurt. De relatie eindigt met de ultieme vernedering: Wanda gaat ervandoor met een ander, die eerst nog de aan een zuil vastgebonden Severin met een hondenzweep afranselt. Zelfs dit schenkt Severin heimelijk genot, maar als Wanda hem jaren later benadert, zegt hij geheel van zijn 'fantasieën' te zijn genezen.

Sacher-Masoch probeerde zijn roman af te schilderen als een vorm van maatschappijkritiek, maar daar trapte niemand in. Zijn biografen identificeerden Wanda later als een zekere Fanny Pistor, die op 6 december 1869 het contract tekende dat Leopold voor zes maanden tot haar slaaf maakte. Er bestaat zelfs een foto

van de twee, Fanny met bontmantel en zweep, Leopold aan haar voeten.

Het boek had intussen grote invloed: tussen de advertenties in Duitse kranten waarin volwassen mannen om een strenge gouvernante vroegen, verschenen kernachtige oproepen als ‘Severin sucht seine Wanda!’

Net zoals Casanova (z.a.) had ook Sacher-Masoch meer kwaliteiten. Hij was hoogleraar Duitse geschiedenis in Graz, gaf vanaf 1882 een internationaal tijdschrift uit en was een geliefd en beroemd schrijver die in totaal zo’n tachtig boeken publiceerde. Maar na *Venus im Pelz* kwam het masochisme hierin zo vaak terug dat iemand schreef: ‘Als Victoriaans pornograaf toonde hij de fantasie van een haperende grammofoonplaat.’

Sacher-Masoch stierf op 9 maart 1895 in Lindheim, 59 jaar oud. Het verhaal dat hij de laatste tien jaar doorbracht in een krankzinnigengesticht nadat hij zijn tweede vrouw had proberen te wurgen, is onjuist. Hij stierf te midden van zijn jonge gezin, zonder pijn en met als laatste woorden: ‘Aimez-moi.’

Vergelijk sadisme

mausoleum, praalgraf

In 1494 besloten de johannierridders dat het kruisvaarderskasteel in Bodrum, een plaatsje aan de Turkse kust, moest worden verstevigd. Voor bouw materiaal hoefden zij niet ver te zoeken. Tegenover het kasteel, aan de andere kant van de baai, lag het Mausoleum.

Dit monumentale praalgraf was in de vierde eeuw v.Chr. gebouwd voor koning Mausolos. Mausolos was van 377 tot 353 v.Chr. satraap van Carië, een koninkrijkje in Klein-Azië dat deel uitmaakte van het machtige Perzische rijk. Hij was getrouwd met zijn zuster Artemisia en vanuit Halicarnassus, de hoofdstad van zijn rijk, breidde Mausolos gestadig zijn macht uit tot hij in 353 overleed.

Artemisia was de wanhoop nabij. Na de lijkverbranding verzamelde zij de as van haar geliefde, zo wil het verhaal, en mengde hiervan dagelijks een portie door haar drinken tot zij in 351 van verdriet stierf.

Na de dood van Mausolos gaf Artemisia leiding aan de bouw van het praalgraf dat zij naar hem *Mausoleum* noemde. Overigens werd volgens Plinius het citroenkruid *artemisia* weer naar haar vernoemd, maar dit is door latere taalkundigen bestreden. Het is onduidelijk wanneer met de bouw van het praalgraf werd begonnen en wanneer het werd voltooid. Sommigen menen dat

Mausolos zelf omstreeks 370 het initiatief nam en dat het kort na de dood van Artemisia klaar was. Anderen menen dat Artemisia de opdracht gaf en dat het praalgraf omstreeks 330 werd voltooid.

Hoe het ook zij, het Mausoleum was van een adembenemende schoonheid. Er zijn slechts een paar onvolledige beschrijvingen van bewaard gebleven, reden waarom oudheidkundigen elkaar over de details in de haren vliegen. Maar zeker is dat de grafkamer werd aangelegd op een getrapte onderbouw van ongeveer 33 bij 39 meter. Daarop stond een vierkant gebouw, omringd door 36 Ionische zuilen, met op het piramidevormige dak een gebeeldhouwd vierspan. Het geheel was ongeveer 50 meter hoog en voorzien van talloze schitterende beeldhouwwerken.

Het graf werd al in de oudheid tot een van de zeven wereldwonderen uitgeroepen en vanaf de eerste eeuw n.Chr. kreeg *mausoleum* de betekenis die het nog steeds heeft, namelijk: 'prachtig grafteken', 'praalgraf', 'tempelgraf' of 'graftombe'.

Op de johannieters maakte het Mausoleum minder indruk. Bij een aardbeving in de 13de eeuw was het dak ingestort, maar er stond nog meer dan genoeg overeind om als bouw materiaal te dienen. Liefst 28 jaar hadden de ridders nodig om alle marmeren beelden en friezen, gemaakt door bekende Griekse beeldhouwers, in kleine stukken te slaan en tot mortel te malen. Van de groene vulkanische steenblokken die de kern van het Mausoleum hadden gevormd, werden muren gebouwd waarin sporadisch een deel van een fries werd gemetseld.

In 1522 werd de onderaardse grafkamer ontdekt: de fijnbewerkte marmeren platen aan de muur werden lachend aan stukken geslagen maar voor het openen van de wit-albasten sarcofaag was geen tijd meer.

Toen de ridders de volgende dag terugkwamen bleek de doodkist geopend. De goudschat was door piraten meegenomen en is nooit teruggevonden.

maxim, machinegeweer

De vader van Hiram Stevens Maxim was een arme boer. Om die reden moest Hiram, geboren op 5 februari 1840 in Maine in de Verenigde Staten, op zijn veertiende in de leer bij een wagenmaker. 'Ik werkte 's morgens acht uur en 's middags acht uur', schreef de uitvinder van het eerste volautomatische snelvuurgeweer in zijn autobiografie, 'tegen een salaris van vier dollar per maand.'

Dit stimuleerde hem snel naar een andere betrekking om te zien.

Na allerlei baantjes kwam Maxim in 1864 terecht bij de machinefabriek van zijn oom. Hier verdiepte hij zich in de techniek, wat twee jaar later leidde tot zijn eerste patent: op een ijzeren haarkrultang.

In 1878 was Maxim opgeklommen tot hoofdingenieur van het eerste elektriciteitsbedrijf in de Verenigde Staten. Hij deed verschillende belangwekkende ontdekkingen op het gebied van de elektriciteit, die hij op internationale tentoonstellingen in Europa presenteerde. 'In 1882 bevond hij zich in Wenen', schreef Rudy Kousbroek in 1986, 'en het schijnt dat hij daar een landgenoot tegen het lijf liep die hem aanraadde de scheikunde en de elektriciteit er aan te geven, en in plaats daarvan iets uit te vinden dat de Europeanen in staat zou stellen elkaar efficiënter uit te roeien.'

Maxim vestigde zich daarop in Londen en begon te werken aan een machinegeweer. Hij was niet de eerste die probeerde een wapen te ontwikkelen dat in korte tijd zoveel mogelijk schoten kon lossen. In de Tower in Londen is een machinegeweer uit 1718 te zien dat is ontworpen door de Engelsman James Puckle. De Amerikaan Richard Jordan Gatling [1818-1903] ontwierp een machinegeweer dat in 1862 werd ingezet tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog, maar dit *gatlinggeweer* moest als een soort koffiemolen worden aangezwengeld om de zes tot tien lopen te laten vuren.

In 1884 kwam Maxim met een volautomatisch machinegeweer met één loop. Het was een watergekoelde terugstootlader die zo'n zeshonderd (later meer dan duizend) schoten per minuut kon lossen. De Engelse legerleiding was onmiddellijk enthousiast en de prins van Wales kwam het wapen persoonlijk uitproberen.

Maxim richtte de *Maxim Gun Company* op – later overgenomen door Vickers – en mocht in 1889 het Engelse leger van machinegeweren voorzien. In de jaren daarna bewapenden alle moderne legers zich met maxims en tijdens de Eerste Wereldoorlog werd duidelijk welke verwoestende kracht dit wapen had. In het Engels ontstond zelfs het werkwoord *to maxim*.

Maxim deed nog talloze andere uitvindingen. Tegen het eind van zijn leven had hij vele honderden patenten op zijn naam staan, voor uiteenlopende zaken als rookloos kruit, een muizeval, een watersproeier en een vliegtuig met stoommotor.

In 1901 nam Maxim de Britse nationaliteit aan. Nog datzelfde jaar mocht hij zich 'Sir' noemen. Hij stierf op 24 november 1916 in Engeland, 76 jaar oud. Zijn wapen deed dienst tot 1968, zon-

der dat er noemenswaardige aanpassingen in het ontwerp nodig waren.

Van de talloze andere wapens die naar een persoon zijn genoemd is het, net als bij de *maxim*, lang niet altijd duidelijk of ze als soortnaam of als merknaam moeten worden opgevat. Deze wapens kregen in ieder geval vanaf het begin van de 19de eeuw een plaatsje in Nederlandse woordenboeken: het *Beaumontgeweer*, uitgevonden door de Maastrichtse wapenfabrikant Eduard de Beaumont en in 1871 in het Nederlandse leger in gebruik genomen; *dikke Bertha*, mortier van het grootste kaliber van de Kruppfabrieken in de Eerste Wereldoorlog, naar de korte, gedrongen Bertha Krupp von Bohlen und Halbach [1886-1957]; de *browning*, automatisch pistool met een magazijn in de kolf, in 1897 uitgevonden door de Amerikaan John Moses Browning [1854-1926]; *browning* wordt veelal gebruikt als verzamelnaam voor alle semi-automatische pistolen; het *chassepotgeweer*, achterlaadgeweer dat van 1866 tot 1874 in het Franse leger werd gebruikt, uitgevonden door Antoine-Alphonse Chassepot [1833-1905]; de *colt*, een bepaald type revolver, door de Amerikaan Samuel Colt [1814-1862] op zijn zestiende voor het eerst in hout gesneden; de *derringer*, een groot-kaliberpistool met korte loop, naar de Amerikaanse uitvinder Henry Deringer jr. [1786-1868]; de *flobert*, een licht 'tuingeweer', in 1845 uitgevonden door de Fransman Louis-Nicolas-Auguste Flobert [1818-1897] en bedoeld om schadelijke vogels uit boomgaarden te verdrijven; het *garandgeweer*, basiswapen voor de Amerikaanse soldaten tijdens WO II en Korea, naar John Cantius Garand [1888-1974] die als staatsemployé nooit enige royalty voor zijn uitvinding ontving; de *kalasjnikov*, een Russische mitrailleur, naar de uitvinder Michail Timofejevitsj Kalasjnikov [geb. 1919]; het *lebelgeweer*, een klein kaliber repeteregeweer, in 1886 uitgevonden door de Franse officier Lebel; het *lugerpistool*, naar de Duitse uitvinder Georg Luger [geb. 1900]; de *mauser*, een snelvuurgeweer dat in de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers werd gebruikt, in 1869 uitgevonden door de gebroeders Peter Paul [1838-1914] en Wilhelm Mauser [1834-1882]; het *Miniégeweer*, een getrokken voorlader, in 1849 uitgevonden door de Franse officier Claude Etienne Minié [1814-1879]; de *sten*, een pistoolmitrailleur, afgeleid van de namen R.V. Sheppard en H.J. Turpin, de constructeurs, en van de Engelse staatswapenfabriek Enfield; het *Thompson-machinepistool*, in 1920 uitgevonden door de Amerikaanse kolonel John Taliaferro Thompson [1860-1940]; de *uzi*, een machinepistool, omstreeks 1950 uitgevonden door de Israëliische majoor Uziel Gal; het *vetterli-geweer*, een repeteregeweer, naar de Zwitserse fabrikant Friedrich Vetterli [1822-1882]; de *walther*, sinds 1929 een bekend politiepistool, naar de Duitse fabrikant Karl Walther; en de *winchester*, favoriet repeteregeweer van de Amerikaanse pioniers, naar de fabrikant, Oliver Fisher Winchester [1810-1880].

mecen^{as}, *begunstiger van geleerden en kunstenaars*

‘Zonder enige twijfel’, schrijft een naslagwerk, ‘dankt Maecenas zijn onsterfelijkheid voor alles aan Horatius en Vergilius.’ Horatius en Vergilius behoren tot de bekendste gunstelingen van Maecenas.

Deze Romeinse dichters droegen het grootste gedeelte van hun werk aan hem op en zorgden daarmee dat zijn naam al in de oudheid tot een begrip werd voor ‘begunstiger van geleerden en kunstenaars’ of kortweg ‘kunstbeschermer’.

Gaius Cilnius Maecenas werd op 13 april tussen 74 en 70 v. Chr. in Arretium (thans Arezzo) geboren in een zeer rijke Etruskische familie. Hij streefde geen politieke of militaire carrière na en vervulde nooit een officiële functie aan het hof. Toch klom hij op tot de voornaamste adviseur van keizer Augustus (z.a.) en boekte hij als diens onderhandelaar belangrijke successen. Tijdens de afwezigheid van de keizer trad Maecenas zelfs regelmatig op als diens plaatsvervanger.

Maecenas stond bekend als ‘een warm vriend van kunsten en wetenschappen’. Vanaf ongeveer 40 v. Chr. werd hij door Augustus – wiens naam voorheen ook werd gebruikt in de betekenis van ‘kunstbeschermer’ – belast met het toezicht op de culturele zaken in het Romeinse rijk. Maecenas verzamelde een gevarieerde groep jonge talenten om zich heen die hij materieel ondersteunde. Zo kreeg Horatius een landgoed van hem in de Sabijnse bergen en gaf hij Vergilius een flinke schadevergoeding toen deze zijn landgoed verloor.

Onder oudheidkundigen bestaat verschil van mening over de onafhankelijkheid van de begunstigde kunstenaars. Volgens sommigen dwong Maecenas de dichters hun poëzie in dienst te stellen van de politiek van Augustus. Anderen menen dat Maecenas hiermee onrecht wordt gedaan: uit zijn eigen werk blijkt zijn grote vrijheidszin en zo gemakkelijk lieten dichters als Horatius en Vergilius zich niet binden. Hoewel, juist deze twee schreven na donaties van Maecenas aantoonbaar meer over staatsaangelegenheden.

Maecenas was zeer geliefd. ‘De geschiedenis verwijt hem niets dan eene al te sterke zucht voor vermaken en eene bijna kinderachtige weelde’, schrijft een 19de-eeuws woordenboek. Dat is niet helemaal juist, want Seneca verweet hem bovendien verwijfdheid en ridiculiseerde zijn excentrieke kleding. Zelfs Augustus maakte grappen over ‘zijn onromeins en ongepast fatterig toilet’, waarin hij een voorkeur toonde voor waardevolle edelstenen. Ook zijn poëzie was het onderwerp van keizerlijke

spot: Maecenas schreef in wollige, gezochte stijl over zaken als wijn, vriendschap en de dood.

Ondanks zijn beroemde wijngaard, de vele schandknepen en zijn prachtige paleis met verwarmd zwembad, was Maecenas niet echt gelukkig. Zijn beeldschone vrouw Terentia begon een verhouding met keizer Augustus, wat hun vriendschap aanzienlijk deed bekoelen. Maecenas' gezondheid holde achteruit en de laatste drie jaar van zijn leven leed hij aan koortsen en ongeneeslijke slapeloosheid. Nadat de kinderloze kunstbeschermer keizer Augustus tot zijn enige erfgenaam had benoemd, stierf hij in 8 voor Christus.

mingo, uitstekend biljartspeler

Als Hildebrand en Pieter Stastok tijdens een wandeling uitkomen bij koffiehuis *De Noordstar*, besluiten ze een partijtje te biljarten, zo schreef Nicolaas Beets in 1839 in de *Camera Obscura*. Na een tijd willen andere heren meespelen en hiervoor moeten ballen uit een korf worden gegraaid.

'Pieter,' observeert Hildebrand, 'die ik ondertussen als geen grote Mingo had leren kennen, [stak] zijn hand almede manmoedig in de korf.' Maar Stastok blijkt een uiterst krakkemikkige speler en een paar bladzijden verder staat er: 'De een noemde hem een Mingo, de ander een blauwbaard, de derde een boa constrictor.' Het woord Mingo sloeg aan. In 1885 schreef J.G. Frederiks in het letterkundig tijdschrift *Noord en Zuid*: 'Nog geen mingo is eene vrij algemeene zegswijze onder de biljartspelers, die men hoort, wanneer er van de partij zijn, bij wie het spel nog geen ernst geworden is.' Omgekeerd noemde men 'een uitstekend biljartspeler' een mingo. Hildebrand, vervolgde Frederiks, verbreidde de term onder duizenden lezers en verzekerde daarmee 'zijne toekomst gedurende een heel langen tijd'.

Frederiks zat er flink naast. Mingo zou slechts in één 19de-eeuws woordenboek worden opgenomen en daarna in het niet verdwijnen, Hildebrand ten spijt. Ook de man aan wiens naam dit woord was ontleend, raakte geheel in de vergetelheid.

Die man heette niet Mingo maar François Mingaud en was op 4 januari 1774 in Le Cailar in Frankrijk geboren. In 1828 verscheen in Brussel zijn boekje *Noble jeu de Billard*, waarvan de ondertitel in vertaling luidt: 'Buitengewone en verrassende stoten die de bewondering oogstten van de meerderheid van de Europese vorsten'. Mingaud noemt zichzelf op het titelblad 'voormalig kapitein van de infanterie in het Franse leger' en volgens

Frederiks werd hij in het café graag 'Monsieur le Capitaine' genoemd.

Mingaud kwam op gevorderde leeftijd naar Nederland. Hij was van zijn eerste vrouw gescheiden en trouwde op 30 september 1835 in Rotterdam met Coosje Hegelmeyer, die toen net als hij 61 jaar was. Het echtpaar woonde op de Hoogstraat 305 in Rotterdam, waar Coosje een 'dameswinkel' had. 'Mingaud was daar de monsieur van; op de bovenachterkamer studeerde hij wetenschappelijk alle stooten, die hij onbedrevenen door toeval had zien maken.'

Mingaud stierf op 23 december 1847, 73 jaar oud. Tegen die tijd bestonden er al enkele kwalijke roddels over hem. 'Het werd hem nagegeven dat hij zijne kunst volmaakt had in eene staatsgevangenis, omdat hij als genie-officier onze regeering bedrogen had: voor zoover het Nederland aangaat, bestaan titel en misdrijf in de verbeelding der vertellers', aldus Frederiks.

Het artikel in *Noord en Zuid* wees Beets op de verkeerde spelling van Mingo en in latere drukken van de *Camera Obscura* werd deze dan ook aangepast.

mithridatiseren, *gewennen aan een vergif door er telkens grotere doses van toe te dienen of te gebruiken*

Koning Mithridates VI [132-63 v. Chr.] had een moeilijke jeugd. Toen hij twaalf was volgde hij zijn vader op als koning van Pontus. Maar zijn moeder en andere familieleden stonden hem naar het leven. Trouwe aanhangers namen hem daarop mee naar de bergen, waar hij grote ontberingen leed.

Na zeven jaar keerde hij terug naar huis. Voor zijn moeder en ontrouwe bloedverwanten was hij keihard. Volgens sommigen stierf zijn moeder door mishandelingen, volgens anderen door vergiftiging. Zij zou zeker niet het enige familielid zijn dat door Mithridates werd omgebracht. Mithridates vergiftigde in ieder geval zijn zuster en vermoordde later zijn zoon.

Mithridates was buitengewoon wreed. Hij haatte de Romeinen en bracht eens een Romeinse veldheer ter dood door hem kokend goud in zijn mond te gieten, als teken van de Romeinse hebzucht. Hij was ook verantwoordelijk voor wat wel de 'Aziatische Vespers' wordt genoemd. Onder zijn leiding werden in 88 v. Chr. in één dag ruim 80 000 Romeinse inwoners van Klein-Azië vermoord.

Door zijn wreedheid en willekeur slaagde Mithridates er nooit in zijn onderdanen aan zich te binden. Volgens de overlevering leefde hij in constante angst te worden vergiftigd. Om zijn bela-

gers voor te zijn, gewende hij zich aan allerlei vergiften door er steeds grotere doses van in te nemen. Toen hij zich uiteindelijk, na door Pompeius te zijn verslagen, met vergif van het leven wilde beroven, lukte dat niet, zo wil de overlevering. Volgens sommigen liet hij zich daarop door een soldaat doden; volgens anderen pleegde hij zelfmoord door zich op zijn zwaard te werpen. Mithridates verrijkte het Nederlands met twee woorden. Het oudste is *mithridaat*, ook te vinden als *mithridatus*, *mithridates*, *mithridatium* en *mithridatisme*. Koerbagh vermeldt dit in 1668 en geeft als omschrijving: 'vergifts tegengift, of tegengift. Dit is een geneesmengsel van verscheyde enkele geneeskruyden t'saamen gemengt, en is zeer goed tegens vergift, en tegen veel anderen kwaalen'. Aan het eind van de 19de eeuw werd dit woord verdrongen door het werkwoord *mithridatiseren*, dat in de Grote Van Dale (1992) wordt omschreven als 'gewinnen aan een vergif door er telkens grotere doses van toe te dienen of te gebruiken'.

In hun annotatie van Plinius' *Naturalis Historia* gaan Bostock en Riley (1856) er echter van uit dat Mithridates' immuniteit voor alle vergiften op een fabeltje berust.

Plinius is de voornaamste bron voor de samenstelling van het *mithridaat*. In dit werk, dat in 77 n. Chr. werd voltooid, komt dit tegengif vier maal ter sprake. Zo schrijft Plinius in boek XXIII, hoofdstuk 77: 'Nadat de machtige monarch Mithridates verslagen was, vond Gnaeus Pompeius in diens privé-vertrek een eigenhandig geschreven recept voor een tegengif; het kwam hier op neer: neem twee gedroogde walnoten, twee vijgen, en twintig bladen wijnruit, stamp die fijn onder toevoeging van wat korrels zout. Wie dit middel voor het eten inneemt, is voor die dag bestand tegen alle vergiften.' In boek XXIX, hoofdstuk 8, staat dat *mithridaat* is samengesteld uit 54 verschillende ingrediënten.

Hoewel het *Woordenboek der Zamenleving* in 1836 vermeldt dat 'in den laatsten tijd' het geloof in de werking van *mithridaat* aanzienlijk is verminderd, bericht Nieuwenhuis in 1859 dat er nog ijverig naar 'een algemeen werkend tegengif' wordt gezocht. 'Orfila prijst ons het eiwit als zoodanig aan', aldus Nieuwenhuis, 'en inderdaad, hij overdrijft niet'.

Koning Mithridates was niet alleen wreed, hij was ook buitengewoon intelligent. Volgens Plinius sprak hij de 22 talen van de door hem onderworpen volkeren. Om die reden gaven J.C. Adelung en J.S. Vater in 1806 een standaardwerk over de vergelijkende taalkunde de titel *Mithridates, oder allgemeine Sprachkunde*.

molière, *lage (heren)schoen met vetersluiting*

Jean-Baptiste Poquelin [1622-1673], beter bekend onder zijn pseudoniem Molière, heeft een enorme invloed gehad op de Franse taal. Verschillende van zijn toneelfiguren hebben ook in onze taal sporen nagelaten, in woorden als *tartufferie* (schijnheiligheid), *turlupinade* (flauwe aardigheid), *harpax* of *harpagon* (vrek) en *sosie* (dubbelganger).

De benaming *molière* voor lage veterschoen ontstond in de 19de eeuw. De Beer en Laurillard spreken in 1899 van *Molière-schoenen* en geven als verklaring: 'schoeisel, zoowel voor mannen als vrouwen, dat hoogstens tot aan de wreef reikt en van voren met een veter of lint wordt gesloten. Zoo genoemd, omdat schoenen, in hoofdzaak van hetzelfde model, ten tijde van Molière werden gedragen.'

De schoenen raakten in de mode tijdens het bewind van Lodewijk XIV [1643-1715]. De Franse vorst nam Molière in 1665 in dienst en benoemde hem tot directeur van het koninklijk toneelgezelschap.

In het Frans is de benaming *molière* overigens onbekend; de schoenen werden daar voorheen *richelieux* genoemd, een woord dat volgens één bron omstreeks 1900 ook in Nederland werd gebruikt. Welke Richelieu hierbij werd vernoemd is trouwens niet bekend. Het meest in aanmerking komen Armand Jean du Plessis, kardinaal de Richelieu [1585-1642], en maarschalk Richelieu [1696-1788]. Als hoveling was deze maarschalk Richelieu een galante figuur, steeds verwickeld in amoureuze avonturen, waardoor hij enkele keren in de Bastille belandde. Zeker is dat de Fransen aan hem de uitdrukking *faire son Richelieu* ontleenden, voor 'galant zijn met de vrouwen'.

molotowcocktail, *bom bestaande uit een fles benzine met een lont*

Vjatsjeslav Michajlovitsj Skrijabin was zestien jaar oud toen hij de schuilnaam *Molotov* aannam. De gymnasiast had meegedaan aan een bolsjevistische opstand en probeerde met zijn nieuwe naam, die hij zijn hele leven zou behouden, de politie op een dwaalspoor te brengen.

De op 9 maart 1890 in Koekarka geboren Skrijabin – neef van de componist – had zijn schuilnaam goed gekozen: *molot* betekent 'hamer' in het Russisch en Molotov ontwikkelde zich tot een hamerhard politicus. Zijn schuilnaam paste ook bij zijn uiterlijk: hij was kort, gedrongen en had een vierkant, wilskrachtig gezicht. Winston Churchill schreef over hem: 'Ik heb nooit een

menselijk wezen gezien dat meer overeenkomst vertoonde met het moderne beeld van een robot.’

In 1917 speelde Molotov een belangrijke rol bij het ontketenen van de oktober-revolutie. Hij werd de rechterhand van Stalin en leidde de grootscheepse zuiveringen in de jaren dertig. Van 1930 tot 1941 was hij premier en sinds mei 1939 tevens minister van buitenlandse zaken.

Het woord *molotowcocktail* – volgens Van Dale bij voorkeur met een *w* gespeld – ontstond in 1940 of 1941. Voor het ontstaan ervan bestaan twee verschillende verklaringen.

De meeste taalkundigen schrijven de vondst toe aan de Finnen. In december 1939, een paar maanden nadat Molotov en zijn Duitse collega von Ribbentrop hun beruchte niet-aanvalsverdrag hadden gesloten, vielen de Russen Finland binnen. De Finnen verdedigden zich als leeuwen en gaven zich ondanks de enorme overmacht pas in maart 1940 gewonnen – een gevoelig gezichtsverlies voor de Sovjet-Unie.

De grote verliezen aan Russische zijde werden onder meer veroorzaakt door een primitieve maar uiterst effectieve brandbom: een fles gevuld met benzine of petroleum, met een geïmpregneerde lap in de hals als lont. De bom bleek een geducht wapen tegen tanks: de flessen werden kapotgesmeten tegen de luchtroosters of tegen de spleten waardoor de chauffeur naar buiten keek.

‘Uit haat voor de bikkelharde minister Molotov’, schrijft een naslagwerk, ‘noemden de Finnen hun brandbom *molotowcocktail*.’

Anderen gaan ervan uit dat dit woord voor het eerst is gebruikt door de Duitsers. Die vielen op 22 juni 1941 de Sovjet-Unie binnen, ondanks het Molotov-von Ribbentrop-pact. De Duitse tanks werden op flessen met petroleum onthaald, die spoedig massaal werden aangemaakt – zelfs in limonadefabrieken. ‘Het ergerde de Russen’, schrijft een historicus, ‘dat de Duitsers de brandbommen *molotowcocktails* doopten. Het idee was niet van Molotov afkomstig, hoewel hij wel de order tot massaproductie van dit wapen ondertekende.’

Zeker is dat de Duitsers vaker wapens naar personen vernoemden. Het Russische machinepistool, dat om de hals werd gedragen, kreeg de bijnaam *Molotov-gitaar*. Ook het woord *Stalin-orgel* is een Duitse vondst; de Russen noemden deze gevreesde raketwerper *Katjoesja* of *Maria Iwanowa*. De Engelsen op hun beurt noemden een projectiel vol brandbommen *Molotov-breadbasket*.

Zeker is ook dat Russen of Finnen niet de uitvinders waren van de molotowcocktail. De brandbom werd al tijdens de Spaanse Burgeroorlog gebruikt. Na de oorlog werd de *mollie*, zoals hij tegenwoordig ook wel wordt genoemd, een geliefd wapen bij burgerlijke ongeregeldheden.

Vjatsjeslav Michajlovitsj Molotov werd in 1956 vanwege zijn oppositie tegen Chroesjtsjov afgezet. Hij verdween in 1961 van het politieke toneel en stierf op 8 november 1986, 96 jaar oud. De elfde druk van de Grote Van Dale (1984) gaf als oudste betekenis van molotowcocktail 'een met champagne en kaviaar bereide cocktail'; in de nieuwe druk is deze betekenis, die chronologisch natuurlijk op de verkeerde plaats stond, geheel komen te vervallen.

montgolfière, *luchtballon die door verwarmde lucht opstijgt*

Tot 19 september 1783 werd de hemel alleen bevolkt door vogels, goden en engelen. Maar omstreeks 13.00 uur die dag kwam daar opeens een schaap bij.

Eigenlijk hadden de gebroeders Montgolfier enkele gedetineerden met hun ballon mee naar boven willen sturen. Maar markies d'Arlandes en Jean François Pilâtre de Rozier waren tegen: bij succes zouden de verkeerden met de eer gaan strijken.

Het werd een succes – het schaap overleefde de hoogte zonder zichtbare gevolgen, net als medepassagiers eend en haan – zodat d'Arlandes en de Rozier het op 21 november 1783 zelf probeerden. Zij stegen op in de Jardin de la Muette in het Bois de Boulogne en daalden 23 minuten later neer in het tien mijl verder gelegen Gentilly. De eerste bemande ballontocht was een feit – heel Frankrijk stond op z'n kop.

Deze ballonvaart was de kroon op het werk van de gebroeders Joseph Michel [1740-1810] en Jacques Etienne Montgolfier [1745-1799], eigenaars van een grote papierfabriek in Annonay in Frankrijk. Nog maar een paar maanden eerder hadden de broers hun stadsgenoten verbaasd doen staan door vanaf het marktplein hun 'Globe Aérostatique' bijna anderhalve mijl door de lucht te laten zweven. De bolvormige zak was gemaakt van met papier verstevigd weefsel.

De *montgolfière*, zoals de 'luchtbal' sinds het eind van de 18de eeuw ging heten, werd gevuld met verwarmde lucht. Hoe het precies te verklaren was dat de ballon opsteeg wisten de broers niet, ze dachten dat het iets te maken had met het soort papier dat ze stookten. D'Arlandes en de Rozier hadden zich in ieder geval rot moeten werken om de ballon in de lucht te houden.

Nog datzelfde jaar bewees de Franse natuurkundige Jacques Alexandre César Charles [1746-1823] dat het ook anders kon. Zijn met waterstof gevulde ballon legde op 27 augustus 1783 onbemand vijftien mijl af. Boeren uit het dorpje Gonesse, die de uit de wolken neerdalende verschijning voor een monster aanzagen, gingen de ballon met zeisen en hooivorken te lijf, maar op 1 december steeg Charles op in een nieuwe *charlière*. Zonder zich verder te hoeven inspannen legde hij in twee uur zo'n 27 mijl af – een doorslaggevend bewijs van het voordeel van waterstofgas boven hete lucht, een bewijs dat tot de brand met de *Hindenburg* (zie bij **zeppelin**) onbetwist bleef.

Het succes van *charlière* en *montgolfière*, beide begin 19de eeuw in Nederlandse woordenboeken te vinden, leidde in Frankrijk tot een ware *globomanie* of *ballomanie*. De ballon groeide uit tot het symbool van de Franse revolutie en in 1791, bij het uitroepen van de grondwet, declameerden Lallemand en Saint Croix de rechten van de mens staande in een tot Franse haan getransformeerde ballon.

Nederland had toen zijn eerste ballonvaart al achter de rug. Deze vond plaats op 14 juli 1785 en de *Oprechte Haarlemsche Courant* schreef erover: 'Dezen avond omtrent acht uur is de heer Blanchard uit den tuin van het Oude Hof in 's Gravenhage in zyne luchtbal, met het allerbeste succes opgegaan. Zo lang men die heeren in 't schuitje kon zien, zwaaiden zij met hunne vlaggen en men kan met waarheid zeggen dat zy het groot aantal toezieners veel genoeg gegeven hebben.'

Twee dagen later was dit genoeg al flink bekoeld: met moeite kon de schout van Zevenhuizen voorkomen dat de ballon door woedende boeren aan stukken werd gereten. Het is daarom niet verwonderlijk dat Weiland in 1843 schreef: 'Aërostaat: montgolfière [...] figuurlijk: *windbuil*.'

mopsje, *zeer klein liedboekje*

De tijd dat vrouwen boekjes vol stichtelijke en amoureuze liederen met een kettinkje aan hun gordel hadden hangen, lijkt definitief voorbij. Dat lijkt ook het geval met de gewoonte tijdens deftige partijen dergelijke boekjes na de maaltijd aan te bieden op zilveren bladen, dan wel uit ebbehouten of baleinen mandjes. Toch was dit nog aan het begin van de 19de eeuw gebruik in Hoorn. Een dergelijk klein boekje werd een *mopsje* genoemd. De naam *mopsje* is afgeleid van de herder Mopsus, een personage dat voor het eerst voorkomt in de *Bucolica* (ca. 42 v. Chr.) van

Vergilius. De *Bucolica*, ook wel *Eclogae* genoemd, bevat een verzameling van tien gedichten. In ecloge 5 zingen Mopsus en Menalcas over de dood en de vergoddelijking van Daphnis, de leider en beschermheer van het herdersleven, die de aan de mens opgelegde beperkingen overwint. Sindsdien is Mopsus als naam voor een herder of minnaar gebruikt in talloze herderszangen die de sfeer van de klassieke oudheid proberen op te roepen.

In de 17de eeuw werd *mopsje* of *mopsie* in eerste instantie de benaming voor 't *Groot Hoorns, Enkhuyser, Alkmaarder en Purmerender Liede-Boek*. In dit liedboek, dat niet groter is dan een walkman, komt Mopsus meermalen voor.

Later werd *mopsje* gebruikt voor piepkleine liedboekjes in het algemeen. Deze boekjes werden veelal in segrijn, fluweel of schildpadleer gebonden en van slootjes voorzien. Ze zijn nu zeer gezocht, zij het niet door vrouwen die ze aan hun gordel willen hangen om er na de maaltijd uit te zingen.

N

nabal, een nors en onverstandig man

In 1785 schreven Betje Wolff en Aagje Deken in *Historie van den Heer Willem Leevend*: 'Jy, Gerrit, bent een ruwen Ezau, een regte Nabal uit den Bybel.' J. van Lennep gebruikte *nabal* een paar maal in *De lotgevallen van Klaasje Zevenster* (1866) en in bijbelvaste kringen wordt dit woord ook heden ten dage nog wel gebruikt.

Volgens het bijbels verhaal was Nabal (Hebreeuws voor 'godslasterlijke dwaas') de echtgenoot van **Abigail** (z.a.). Nabal was een rijke veebezitter uit Maon, die volgens 1 Sam. 25 drieduizend schapen en duizend geiten bezat. Desondanks weigerde hij koning David en zijn mannen water, brood en vlees. Toen David hem wilde doden, wist Abigail hem hiervan te weerhouden. Zij bracht David voedsel en zei onder meer: 'Mijn heer stelle toch zijn hart niet aan dezen Belials man, aan Nabal; want gelijk zijn naam, alzoo is hij; zijn naam is Nabal, en dwaasheid is bij hem', aldus 1 Sam. 25:25.

Zeeman schrijft in *Nederlandsche Spreekwoorden [...] aan den bijbel ontleend* (1877) over Nabal: 'Al wat van hem wordt medegedeeld geeft ons den indruk van een kloek,forsch, grofge-

spierd man, ruw in taal en karakter en liefhebber van overvloedig tafelgenot.’

Zeker is dat Nabal volgens het bijbelverhaal ‘zeer dronken’ was toen Abigail van haar bezoek aan David terugkeerde. Toen zij Nabal de volgende morgen vertelde aan welk gevaar hij was ontsnapt ‘bestierf zijn hart in het binnenste van hem, en hij werd als steen’. Tien dagen later overleed hij.

Van Dale (1992) spelt *nabal* met een kleine letter, Koenen (1986) met een hoofdletter.

negus, warme wijn met suiker en specerijen

Kort na de dood van Francis Negus verscheen in de *Ipswich Gazette* een gedicht dat begon met de woorden: ‘Is Negus gone? Ah! Ipswich, weep and mourn.’

Voor het Engelse stadje Ipswich was de dood van kolonel Francis Negus dan ook een gevoelig verlies. Vijftien jaar lang, van 1717 tot zijn dood op 9 september 1732, had Negus het graafschap Ipswich in het Engelse parlement vertegenwoordigd. Hij was dit blijven doen, ook nadat hij op 27 juni 1717 was benoemd tot opperstalmeester van koning George I. George II benoemde hem tien jaar later tot meester over zijn jachthonden.

Negus verkreeg ongewild onsterfelijkheid. De kolonel probeerde voornamelijk een vechtpartij te voorkomen toen hij tijdens een verhitte politieke discussie tussen enkele prominente Tories en Whigs plotseling van onderwerp veranderde. Er was veel te veel gedronken en Negus stelde voor de wijn aan te lengen met heet water en suiker. De rest van die avond discussieerden de politici over de vraag met welke ingrediënten wijn het beste kan worden vermengd. En in de kleine uurtjes, zo vervolgt dit onomstreden verhaal, dronk men een brouwsel dat naar de diplomatieke kolonel *negus* werd genoemd.

Eerst werd negus gemaakt met port of sherry, maar tegenwoordig staat het voor ‘warme wijn met suiker en specerijen’. Volgens een oud recept is nootmuskaat in een goede negus onmisbaar en dat verklaart ook de curieuze voorbeeldzin in Van Dale: ‘Is er negus voor de Yankee zonder de geur onzer Molukken?’

Volgens een artikel uit 1799 in het *Gentlemens Magazine* raakten drank en woord voor het eerst ingeburgerd bij de voormalige soldaten van de kolonel. En een tijdgenoot van Negus schreef al: ‘Na de ochtendwandeling schijnt een halve *pint* witte wijn, verwarmd en een beetje gezoet, veel goed te doen. Kolonel Negus, een *gentleman of taste*, adviseert het.’

Andere dranken die naar een persoon zijn genoemd: *Bloody Mary*, een bepaal-

de cocktail, naar de bijnaam van Mary Tudor, die van 1553 tot 1558 koningin van Engeland was. Zij dankte haar bijnaam aan de bloedige vervolging van protestanten; *campari*, naar de Italiaanse likeurstoker Caspare Campari [1828-1882], die deze drank in 1870 in zijn *Campari Café* in Milaan uitvond. Aanvankelijk noemde hij het overigens 'Bitter all'uso dell'Olanda' (bitter naar Nederlands gebruik); *Grand Marnier*, door de hotelier César Ritz zo genoemd naar de Franse industrieel Marnier Lapostolle, de uitvinder van dit drankje. Marnier was in feite klein van stuk, de toevoeging 'grand' was een grapje; *hi(p)-pocras*, op kruiden getrokken rode of witte wijn, als bruiloftsdrank gedronken, naar de beroemde Griekse arts Hippocrates [460 tot ca. 377 v.Chr.], de vader van de geneeskunde. Ook de *Hippocratische eed*, de ambtseed van geneeskundigen, is van zijn naam afgeleid, evenals het *Hippocratisch gezicht*, een gezicht waarop door verlamming van de gelaatsspieren de dood zich aftekent; *kir*, drank bestaande uit witte wijn met crème de cassis, naar kannunik Kir, kamerlid en burgemeester van Dijon [1876-1968]; *martini*, cocktail van gin en vermouth, naar de Italiaanse fabrikanten Martini en Rossi, die dit drankje aan het eind van 19de eeuw samenstelden; en *mom*, bier, waarschijnlijk naar de naam van de 15de-eeuwse brouwer, een zekere Chr. Mumme uit Brunswijk.

Bij de bereiding van wijn spreekt men van *petiotiseren* of *galliseren* als het ongegiste druivesap wordt aangelengd met water en suiker, uitvindingen van respectievelijk een zekere Petiot en Gall, en van *chaptaliseren* als het alcoholgehalte wordt verhoogd, een uitvinding van de Franse staatsman en scheikundige Jean Antoine Chaptal [1756-1832].

Vergelijk *grog*

nicotine, *vergif in de bladeren en de zaden van de tabak*

Nicotine is een zwaar vergif dat eerst werd gezien als een wonderbaarlijk geneesmiddel.

De eerste die het als zodanig propageerde was Jean Nicot. Nicot werd omstreeks 1530 in Nîmes in Frankrijk geboren. Zijn vader werkte bij een rechtbank en Jean was voorbestemd advocaat te worden. Hij studeerde eerst letteren in Nîmes en vervolgens rechten in Parijs.

Nicot wist al snel op te klimmen tot adviseur aan het hof, maar zijn hart lag bij de wetenschap. Hij legde een enorme bibliotheek aan en was een eind op streek met zijn *Historiae Francorum* toen de Franse koning hem vroeg ambassadeur in Lissabon te worden.

In mei 1559 vertrok de 29-jarige Nicot naar Lissabon. Hij was echter niet in de wieg gelegd voor de diplomatieke dienst en keerde in oktober 1561 alweer terug.

Nicot zou later verschillende boeken publiceren maar zijn levenswerk was de *Thresor de la langue Francoyse*. Een recente

heruitgave van dit invloedrijke woordenboek bevat een uitvoerige biografie van Nicot, geschreven door Frédéric Edelmann. Edelmann rekent hierin af met de legende dat Nicot de tabakspiant in 1560 als eerste in Frankrijk introduceerde. Een zekere André Thévet, een sterrenkundige in dienst van de Franse koning, zou de plant al in 1555 hebben meegenomen van een reis naar Amerika. Daar werden de bladeren sinds mensenheugenis gerookt, gesnoven en gepruimd. Columbus beschreef deze gewoonte al in 1492. Het duurde tot halverwege de 16de eeuw voordat Spaanse en Portugese matrozen de plant meenamen naar Europa.

Toen Nicot ambassadeur in Lissabon werd, was tabak of *petun* daar net in opmars. De overlevering wil dat Nicot de plant met een warme aanbeveling opstuurde aan Catharina de' Medici, de Franse koningin. Volgens Edelmann echter schreef Nicot in april 1560 aan de kardinaal van Lotharingen: 'Ik heb de hand weten te leggen op een kruid met wonderbaarlijke eigenschappen. Het helpt tegen schurft, tegen jammerlijke zweren die door artsen ongeneeslijk zijn verklaard en is een snelwerkend en buitengewoon medicijn tegen kwetsuren. Zodra ik het zaad heb zal ik dit opsturen aan uw tuinman in Marmoustiers. De plant zelf volgt in een ton met aanwijzingen hoe hij moet worden gekweekt en verzorgd.'

Hoe de plant vervolgens bij de Franse koningin terecht kwam is niet bekend. 'Men weet eigenlijk nauwelijks zeker of zij inderdaad tabak gebruikte om haar hoofdpijnen te genezen,' aldus Edelmann, 'maar zeker is dat kort na de brief van Nicot het gebruik van tabak zich aan het hof van Frankrijk verbreidde.'

In 1564 stelde de plantkundige Jean Liebault voor om de tabakspiant *Nicotiana* te noemen. Vanuit Frankrijk veroverden de plant, het roken, snuiven en pruimen daarna in razend tempo heel Europa. In 1686 raadde Cornelis Bontekoe de *herba Nicotiana* aan als een middel tegen duifheid, hoofdpijn, slaperigheid, kiespijn, bijziendheid, hardhorigheid, jicht, buikkrimp, schurft, puisten, vurigheid, magerheid, wormen en vetzucht!

Pas in het begin van de 19de eeuw werd duidelijk hoe giftig nicotine is. Van Dale geeft als voorbeeldzin: 'Een druppel nicotine is voldoende om een volwassen hond te doden.'

Jean Nicot stierf op 10 mei 1600. Zijn *Thresor* verscheen in 1606 en vermeldt op pagina 429: *Nicotiane* 'une espece d'herbe, de vertu admirable pour guarir toutes naurures'.

nimrod, *groot liefhebber van de jacht*

Tegenstanders van het jagen zullen er wellicht niet blij mee zijn, maar de eerste heerser op aarde na de zondvloed was een formidabel jager. Hij jaagde zo goed, dat het zelfs God opviel.

Nimrod (Hebreeuws voor ‘weerspannige’) was volgens het bijbels verhaal de kleinzoon van Cham. ‘Hij was een geweldig jager voor het aangezicht des Heeren’, aldus Genesis 10:9. ‘Daarom wordt gezegd: Gelijk Nimrod, een geweldig jager voor het aangezicht des Heeren.’ Nimrods naam werd al in oudtestamentische tijden spreekwoordelijk gebruikt.

De steden die volgens de bijbel tot Nimrods rijk behoorden liggen allemaal in het geografische of politieke gebied van Babylon. In Mesopotamië komen meerdere plaatsen voor waarin zijn naam in verschillende vormen bewaard is gebleven, zoals *Birs-Nimrud* en *Tell-Nimrud* – een bewijs voor zijn wijdverbreide roem.

‘Zij, die in vervolg van tijd zijn voetspoor drukten en zich bij jagttooneelen door heldenfeiten beroemd maakten’, aldus het *Bijbelsch Woordenboek* in 1855, ‘hoorden zich vaak met hem vergelijken.’

Sommigen zien in Nimrod de Babylonische god Ninurtha, de god van de jacht en van de oorlog. In vroeger tijden werd Nimrod ook gebruikt als aanduiding voor een geweldig vorst. Zo noemde Vondel Attila ‘Nimroths grooten neef’. Als Nederlandse voornaam wordt Nimrod volgens Van der Schaar (1984) gebruikt in Smalingerland. Het woord komt ook voor in het Frans, Duits en Engels.

O

obsidiaan, *zwart of grauw vulkanisch glas*

Het woord *obsidiaan* had eigenlijk niet moeten bestaan. Het dankt zijn leven aan een verschrijving in een van de vroege edities van de *Naturalis Historia* van Plinius de Oudere [23/24-79 n.Chr.].

De Romeinen kenden een bepaald soort glaswerk, *obsiana* geheten, schrijft Plinius in dit encyclopedische werk, dat zo was genoemd naar een steen, de *lapis obsianus*. ‘De steen is zeer donker van kleur en soms doorschijnend, maar heeft een troebeler voorkomen dan glas, zodat hij, wanneer hij wordt gebruikt als een

spiegel aan de muur, eerder schimmen weerspiegelt dan beeltenissen.' Deze steen, vervolgt Plinius, was 'gevonden door Obsius in Ethiopië'.

Over deze Obsius is verder niets bekend. Latere naslagwerken gaan ervan uit dat Obsius een Romeinse reiziger was. Dat zou best kunnen, maar ze beroepen zich hierbij steevast op Plinius en die schrijft over Obsius niets dan het bovenstaande.

Bij het overschrijven van deze zin in de vroege middeleeuwen veranderde de naam Obsius in Obsidius en het glaswerk daarvoor in *obsidianus*. De fout werd al vroeg opgemerkt en verbeterd, maar de foute spelling zou beklijven.

Obsidiaan was overigens al bekend ruim voordat Obsius er in Ethiopië op stuitte. Archeologen troffen het aan in Troje, Egypte en Perzië. Op het slagveld van Marathon zijn pijlpunten van obsidiaan gevonden. In alle tijden werden ook sieraden van obsidiaan gemaakt – van de steen of van het gelijknamige glas – en Plinius weet te melden dat keizer Augustus eens vier olifanten van obsidiaan aan een tempel schonk.

Overigens schrijft Plinius nog over een ander vulkanisch gesteente dat in Ethiopië werd gevonden, het *basanites*. Opmerkelijk genoeg verschreef een kopiïst zich ook bij dit woord. Daarom kennen wij deze steensoort nu als *basalt*.

oginoïsme, periodieke onthouding

'Tot voor kort gold het als bewezen', schreef een Nederlandse arts in 1952, 'dat de vrouw gedurende de gehele periode tussen twee menstruaties kon worden bevrucht. Men meende wel dat de kans op bevruchting niet op alle dagen even groot was, doch van een uitgesproken onvruchtbaar tijdperk, zoals dat bij vele huisdieren voorkomt, zou in het geslachtsleven van de vrouw geen sprake zijn.'

Tegenover dit misverstand staat een huiveringwekkende lijst van middelen die in de loop der tijden zijn beproefd om bevruchting te voorkomen. Casanova (z.a.) gebruikte een klein gouden balletje, dat in een alkalische oplossing moest worden gedompeld en vervolgens 'diep in de tempel der liefde' ingebracht. Anderen probeerden het met geïmpregneerde sponzen, stenen, wol, aangestampte vijgen, dierenstront of door het consumeren van menstruatiebloed, nieren, baarmoeder, testikels van een muilnier, kalfsmaag, hertehart of bijen!

Het was dus een hele vooruitgang toen de Japanse arts Kyusaku Ogino in 1924 goede bewijzen had voor de theorie dat de vrouw uitsluitend vruchtbaar is rondom de eisprong.

Ogino werd in 1882 in Aichi geboren en studeerde in 1909 af aan de universiteit van Tokio. Hij werkte in het Takeyame ziekenhuis in de Japanse hoofdstad en baseerde zijn theorie volgens een naslagwerk op 'directe observaties tijdens operaties bij vrouwen'.

Ogino was de eerste die over het verband tussen eisprong en vruchtbaarheid publiceerde. Volgens hem vond twaalf tot zestien dagen voor de volgende menstruatie de ovulatie plaats. Door zorgvuldig rekenen en 'periodieke onthouding' – toen een nieuw begrip – kon zwangerschap worden voorkomen.

Ogino's bevindingen werden in 1930 in Duitsland gepubliceerd en verdeelden de wetenschappelijke wereld in twee kampen: zij die meenden dat een nauwgezette naleving van het *oginoïsme* een ongewenste zwangerschap voor honderd procent uitsloot, en zij die zelfs maar de theoretische mogelijkheid van een periodieke onvruchtbaarheid van de vrouw afwezen.

De laatsten kregen al snel ongelijk. De Oostenrijkse arts Herman Knaus kwam in 1932 onafhankelijk van Ogino tot ongeveer dezelfde conclusies en in 1934 brachten zij gezamenlijk de methode Ogino-Knaus op de markt. Deze werd in Nederland verbeterd en gepropageerd door de rooms-katholieke arts J. Smulders. Smulders moet een klein fortuin hebben verdiend aan zijn bestseller *Periodieke onthouding in het huwelijk*.

Voor Kyusaku Ogino kwam de wetenschappelijke erkenning van zijn theorie op een slecht tijdstip. In 1936, het jaar dat hij werd benoemd tot directeur van het Takeyame ziekenhuis, werd de Japanse bevolking met leuzen als 'Laat het volk zwellen!' juist aangezet tot maximale reproductie. Een jaar later kwam er zelfs een verbod op iedere vorm van geboortenbeperking.

Toch maakte Ogino de bloei van zijn onthoudingssysteem nog mee. Toen hij in 1975 stierf, gebruikte ruim 23 procent van de Japanners zijn methode van 'bevruchtingsbehoeding'. De anderen gebruikten het **condoom** (z.a.); de 'pil' was en is in Japan nog altijd omstreden.

Het oginoïsme is de enige vorm van geboortenbeperking die door de rooms-katholieke kerk wordt goedgekeurd. Wetenschappelijk is de methode sinds de jaren zestig achterhaald.

oké, alles in orde

Okay behoort tot de klassieke etymologische probleemgevallen. Er zijn tientallen pagina's over volgeschreven. Anders dan bij **Uncle Sam** (z.a.) heeft het Amerikaanse Congres zich helaas

nooit over dit woord gebogen, zodat de strijd tot nu onbeslist is gebleven.

Oké is in verband gebracht met zeker een dozijn afkortingen. Daartussen zitten de initialen van twee personen: de spoorwegbeambte Obadiah Kelly, die op ieder pakket dat hij aanvaardde O.K. schreef, en de indianenhoofdman Old Keokuk, die met zijn initialen verdragen ondertekende. Beide theorieën zijn verworpen, hoewel ze veel overeenkomst vertonen met de door het Amerikaanse parlement bekrachtigde woordverklaring van Uncle Sam.

Van de tientallen andere theorieën zijn er slechts twee overeind gebleven. Volgens de ene school komt O.K. van *oll correct*, een humoristische verschrijving van *all correct*, voor het eerst te vinden in de *Boston Morning Post* van 23 maart 1839. Anderen leggen een verband met de in 1840 in New York opgerichte *Democratic O.K. Club*, een gezelschap dat president Martin van Buren tevergeefs voor de tweede ambtstermijn in het zadel probeerde te krijgen. De letters O.K. stonden hier voor *Old Kinderhook*, volgens Van Dale de naam van het geboortedorp van Van Buren maar volgens Amerikaanse naslagwerken de *bijnaam* van de democratische president.

Als dit laatste juist is, gaan O.K., o.k., okay, oké, okido en okidoki dus indirect toch terug op een persoon. Een klein beetje een Nederlander zelfs, want Martin 'Ouwe Kinderhoek' van Buren [1782-1862] werd uit Nederlandse ouders geboren in een plaats met een van oorsprong Nederlandse naam.

Overigens is okay niet het enige letterwoord dat in verband wordt gebracht met een persoonsnaam. In verscheidene 19de-eeuwse bronnen wordt het begrip *cabaal* (geheime verbintenis, intrige of kliek) afgeleid van de beginletters van de namen van de Engelse ministers Clifford, Ashley, Buckingham, Arlington en Lauderdale. Dit 'schandelijke kabinet' werd in 1667 door koning Karel II benoemd en verwierf zich een reputatie door intriges en samenzweringen die onder meer zouden leiden tot de derde oorlog tegen Holland.

Met het woord *cabal* hadden de ministers echter weinig te maken. Dit bestond al in de 16de eeuw en gaat terug op het Hebreeuwse *qabbala*, dat oorspronkelijk 'ontvangst' betekende, namelijk van de geheime joodse leer.

Resteert er één afkorting van twee letters die zeker teruggaat op een persoonsnaam en die bovendien even internationaal is als O.K. K.V. voor *Köchelverzeichnis*, de vrijwel universeel gebruikte aanduiding voor de indeling van Mozarts werken zoals

die in 1862 werd samengesteld door de Duitser Ludwig von Köchel [1800-1877]. Köchel rangschikte de honderden ongedateerde en ongenummerde composities van Mozart op basis van onder meer stilistische ontwikkelingen in het handschrift van de componist.

De afkorting *K.I.* voor 'Köchels Indeling', te vinden in tenminste één afkortingenwoordenboek, heeft in Nederland nooit voet aan de grond gekregen. Sinds lange tijd heeft deze afkorting een medische in plaats van een muzikale klank.

onaneren, zichzelf bevredigen

Vraag honderd mensen wat *onaneren* eigenlijk betekent en negentig van hen geven het verkeerde antwoord.

Volgens het bijbelverhaal was Onan de tweede zoon van Juda en Sua, een Kanaänitische vrouw. Toen de oudste zoon van Juda kinderloos was gestorven, kreeg Onan opdracht met de weduwe van zijn broer te trouwen. 'Maar Onan wist', aldus de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap (1951), 'dat het nakroost hem niet zou toebehoren, daarom, zo vaak hij tot de vrouw van zijn broeder kwam, verspilde hij het zaad op den grond, om aan zijn broeder geen nakroost te geven', aldus Genesis 38:9. In de Statenvertaling (1637) heet het nog dat Onan zijn zaad 'verdieft tegen de aarde'.

Hoewel onanie altijd wordt gebruikt in de betekenis zelfbevrediging, deed Onan in feite aan *coïtus interruptus*. Van Dale geeft dit dan ook als eerste betekenis, maar zegt erbij: weinig gebruikt. De handelwijze van Onan kon 'in de ogen des Heren' geen goedkeuring wegdragen en daarom werd Onan gedood.

Opmerkelijk genoeg ontbreekt *onaneren* in het wetenschappelijke *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, hoewel het al sinds lange tijd wordt gebruikt. Weiland vermeldt het in 1824 en Kramers geeft in 1847 de vormen *onanie* ('de zelfbevlekking, onnatuurlijke prikkeling der geslachtsdelen'), *onaneren* ('dat kwaad bedrijven') *onanist* en *onaniet*.

In *Brieven aan Wimie* (1980) tekent Gerard Reve voor de nieuwvorming *onaniem*. 'Als tobbende, anonieme (en onanieme) kamerbewoner kreeg ik geen jongens meer in bed.' Op 26.2.1993 verklaarde dichter Rob Schouten in *HP/De Tijd*: 'Onaneren is, net als poëzie, een verknoping van frustratie en vrijheidsdrang.'

orvietaan, voorheen een vermaard tegengif; middel tegen allerlei kwalen

In vrijwel alle etymologische woordenboeken wordt gezegd dat *orvietaan* zo heet omdat de uitvinder uit het Italiaanse stadje Orvieto kwam. Dat is juist, maar daarmee kom je niets meer te weten over die uitvinder. Alleen Vercoullie (1925) noemt hem 'den vermaarden Luppi', maar wie in de Italiaanse etymologische woordenboeken duikt, ontdekt dat dit onjuist is.

Het orvietaan is zo genoemd naar uitvinder Girolamo di Ferrante uit Orvieto, een stad in de provincie Umbrië in Italië. Dit blijkt uit het boek *Saggi linguistici* (Florence 1957) van Bruno Migliorini, een gerenommeerde Italiaanse taalgeleerde. Volgens Migliorini verkreeg Girolamo in 1609 een privilege voor de bereiding en de verkoop van orvietaan in Toscane. Hij zou zijn tegengif, dat hij volgens geheim recept bereidde, echter vooral in Frankrijk hebben verkocht.

'Zijn weduwe, die het geheim had geërfd', aldus Migliorini, 'sloot haar derde huwelijk met Cristoforo Contugi, die zich in de papieren waarmee hij in 1646 tot Fransman werd genaturaliseerd, "le véritable Orviétan" noemde. In 1647 verkreeg hij patent voor de verkoop van het tegengif en het exclusieve gebruik van de naam *orviétan*. Tot het einde van de 18de eeuw hebben de erven Contugi zich op dit privilege beroepen.'

In het Frans werd dit woord voor het eerst geboekstaafd in 1625, in het Engels in 1676. In 1733 schreef D. van Hoogstraaten in zijn *Groot Algemeen Woordenboek*, bij het trefwoord 'Orvieto': 'Alhier is zeker tegengif, *Orvietaan* genoemd, door een vermaard Chimycus uitgevonden, het welk men gebruikt wanneer men enige vergift bekomen heeft.'

Volgens Migliorini stelde Girolamo het orvietaan samen uit 54 ingrediënten. Niet toevallig komt dit precies overeen met het aantal ingrediënten waaruit volgens Plinius het **mithridaat** (z.a.) is samengesteld. Lachatre (1852) noemt als bestanddelen onder meer teriakel, gedroogde adder, schorseneren, driedistel, meesterwortel, engelwortel, addertong en rozemarijn.

Migliorini vermeldt dat Girolamo zijn tegengif in Frankrijk 'met het gebruikelijk spektakel van de charlatan' aan de man bracht. In het Frans kreeg *orviétan* of *marchand d'orviétan* dan ook mede als betekenis 'kwakzalver', 'wonderdoener', 'charlatan die op het marktplein wondermiddeltjes verkoopt'.

Voorals in de 17de eeuw was orvietaan zeer in zwang, zonder twijfel tot groot genoegen van de erven Contugi.

ottomane, lage sofa zonder leuning

‘In den foyer, op de ottomane gezeten, verhaalde Georges het verloop van de handeling der opera’, schreef Louis Couperus in 1889 in *Eline Vere*. Georges kan hierbij niet naar opzij hebben geleund, want een *ottomane* is ‘Eene met kussens bekleede zetel, gelijkende op eene sofa, doch zonder leuning en armen.’

De ottomane kwam in de tweede helft van de 18de eeuw in Frankrijk in de mode. De sofa was zo genoemd omdat je er in oosterse stijl op kon verpozen, zoals reizigers dat hadden gezien in het machtige Ottomaanse of Turkse rijk.

Allerlei spullen uit het Ottomaanse rijk kwamen in die dagen in de mode. Eerst in Frankrijk, waar het woord *ottomane* in 1780 opduikt, en later in de omringende landen. Men rookte Turkse tabak, speelde het Turkse *tric-trac* in Turkse koffiehuzen en liep in ‘Turquerie’ op Turkse tapijten. De *ottomane*, als woord vanuit het Frans geïntroduceerd in onder meer het Nederlands, Duits, Engels en Italiaans, maakte deel uit van deze Turkomanie.

Het Ottomaanse rijk, ook wel het Osmaanse of Osmanische rijk genoemd, was eeuwen daarvoor gesticht door Osman de eerste, bijgenaamd *Al Ghasi*, ‘strijder voor het geloof’. In het Arabisch schreef men *Uthmán*, maar de Turken spraken dit uit als Osman. Osman werd in 1259 in Soekoet in Bithynië geboren als zoon van de nomadenvorst Erthogroel. Hij volgde in 1288 zijn vader op, nam in 1299 de titel sultan aan en veroverde tijdens zijn 27 jaar durende regering een groot deel van Klein-Azië. Hij stierf in 1326.

Aan Osman dankt het Nederlands ook het woord *Osmaan* voor Turk en *ottoman* voor ‘wollen of zijden ribweefsel met dikke, dicht op elkaar staande dwarsribbels’. Taalkundig gezien hebben de Osmanen overigens grote invloed op onze manier van zitten, want ook *divan* en *sofa* zijn uit het Turks afkomstig. Hetzelfde geldt voor het *matras*, dat oorspronkelijk eveneens bedoeld was om op te zitten.

P

paskwil, smaadschrift

‘Uw neef is een Poëet’, dichtte Jacob Cats, ‘hy kan pasquillen maken, Die iemant aen het hert, ja dieper kunnen raken.’

Een *paskwil* of een *pasquinade* is een schotschrift, een smaadschrift in woord of beeld. In bredere zin staat het voor een grap, een parodie of zelfs voor een zonderling persoon.

Het Italiaanse 'pasquillo' is een verkleinvorm van de eigennaam Pasquino. De Pasquino waarom het hier gaat leefde aan het eind van de 15de eeuw in Rome. Over zijn beroep bestaat onduidelijkheid: hij staat te boek als schoenlapper, schoolmeester, klermaker en barbier. Eén naslagwerk weet te melden dat hij een bochel had.

Hoe het ook zij, Pasquino was, aldus een bron uit 1866, een 'snaaksche kwant'. Bij 'spotvogels, ledigloopers en splinterkijkers' stond hij bekend om zijn 'stekelige aanmerkingen, bijtende spotternijen en scherpe kwinkslagen'.

Na Pasquino's dood werd zijn huis afgebroken. Onder zijn werkplaats werd in 1501 een zwaar gehavend Grieks standbeeld gevonden dat pas aan het eind van de 19de eeuw werd herkend als Menelaus die de dode Patroclus uit de strijd wegsleept. 'Het gerucht verspreidde zich dat Pasquino was opgestaan', wil één versie van dit verhaal, maar volgens een andere was de hekelaar bij de opgraving nog in leven en werd het beeld in de buurt van zijn winkel gevonden.

Zeker is dat het beeld tegenover Pasquino's (voormalige) werkplaats werd geplaatst, op de hoek van wat toen paleis Carafa heette. Het kreeg de naam Pasquino en kardinaal Oliviero Carafa beschikte dat het beeld voortaan op 25 april, op het feest van San Marco, zou worden aangekleed als een mythologisch of historisch figuur. Net als in het oude Rome moesten er gedichten op worden aangeplakt. De mooiste verzen zouden worden gepubliceerd.

Eerst waren de gedichten nogal saai (Pasquino stond vlak bij de universiteit, verduidelijkt een historicus) maar toen de bevolking van Rome zich ermee ging bemoeien, kregen ze een ander karakter: kort, fel, satirisch en gericht tegen politiek, kerk en adel. De schimpdichten waren anoniem of ondertekend door Pasquino en kregen de naam *pasquillo* of *pasquinata*.

Op een gegeven moment onderhield Pasquino zelfs een uitvoerige dialoog met een ander beeld, *Marforio*, dat vragen stelde die Pasquino beantwoordde. 'Waarom wacht je niet tot morgen?' vroeg Marforio toen iemand op een zondag een nat hemd op Pasquino te drogen had gehangen. Paus Sixtus v had kort daarvoor een nieuwe belasting ingevoerd en dus antwoordde Pasquino: 'Omdat ik geen tijd mag verliezen want morgen zullen wij wellicht de zonnestralen moeten betalen.'

In West-Europa kreeg het woord paskwil bekendheid toen een Duitse humanist in 1518 het vlugschrift *Pasquillus exul* publiceerde. In 1574 werd het voor het eerst opgenomen in een Nederlands woordenboek.

pasteuriseren, door verhitting bacterievrij maken

Begin 1993 maakte de Amerikaanse historicus G.L. Geison bekend dat de grote Franse microbioloog Louis Pasteur zich met regelmaat schuldig had gemaakt aan wetenschappelijk onethische praktijken. Geison baseerde zich op de lang geheim gebleven laboratoriumjournaals van Pasteur. Volgens Geison eigende Pasteur zich resultaten van anderen toe, fraudeerde hij en experimenteerde hij op mensen zonder eerst de benodigde proefdierstudies te hebben gedaan.

In diverse landen brak tumult uit, maar in Frankrijk bleef het nagenoeg stil. Alleen de Franse socioloog Bruno Latour verklaarde na een paar dagen dat hij de conclusies van Geison onzin vond. Pasteur was iemand van de grote lijn, aldus Latour. Hij werkte snel en slordig, maar hij was een briljant strateeg. Volgens Latour was Geison teleurgesteld en verbitterd omdat Pasteur niet voldeed aan zijn traditionele, naïeve beeld van de wetenschapper.

Zeker is dat Louis Pasteur twee gezichten had. Hij was poeslief tegen de Franse keizer en tegen belangrijke geldschieters. Maar in kleinere kring kon hij buitengewoon onaangenaam zijn: hij was zeer achterdochtig, halstarrig, onbeschaamd ambitieus, opportunistisch, fel en belust op geld en kon geen kritiek verdragen. 'Combative and enormously self-assured', aldus een Engels naslagwerk, 'he could be devastating to the point of cruelty'.

Louis Pasteur werd op 27 december 1822 in Dôle in Frankrijk geboren als zoon van een leerlooier. Hij studeerde wiskunde, chemie en natuurkunde in Parijs en promoveerde op zijn 25ste. Een jaar later bekleedde hij zijn eerste hoogleraarspost. Later doceerde hij natuurkunde, scheikunde, geologie en fysica aan de belangrijkste Franse universiteiten.

Pasteur was de grondlegger van de biochemie en de bacteriologie. Door zijn op de praktijk gerichte onderzoek bespaarde hij de Franse economie veel geld. Zo ontdekte hij in 1866, bij een onderzoek naar de verzuring van wijn, dat gistingsprocessen worden veroorzaakt door micro-organismen. Door verhitting werden deze microben gedood, waarna de wijn veilig kon worden geëxporteerd.

pêche-melba

Pasteur publiceerde dit onderzoek in 1866 in *Etudes sur le vin*, een boek dat hij opdroeg aan de Franse keizer. Het door verhitting onschadelijk maken van bacteriën werd vrijwel onmiddellijk *pasteuriseren* genoemd, een woord dat in 1886 opduikt in de Winkler Prins. Overigens duurde het tot mei 1894 voordat het eerste *Pasteuriseer-apparaat* in Nederland werd geplaatst, en wel bij een boterfabriek in het Friese Oosterwolde. Pasteur deed belangwekkende ontdekkingen op het gebied van de produktie van bier en zijde, maar niets sprak het publiek zo aan als zijn ontdekking van een vaccin tegen hondsdolheid. Het vaccin was nog niet helemaal klaar toen Pasteur er op 6 juli 1885 het leven mee redde van de negenjarige Joseph Meister uit de Elzas, die door een dolle hond was gebeten in zijn handen, onderbenen en dijen.

De gevolgen waren enorm: in 1886 dienden zich bij Pasteur 2500 rabiës-patiënten aan uit alle delen van Europa. De donaties stroomden binnen en stelden de onderzoeker in staat om in 1888 het *Institut Pasteur* op te richten.

Pasteur werd er directeur maar kon steeds minder uitrichten. Sinds 1868 was hij halfzijdig verlamd. In 1887 kreeg hij een tweede hersenbloeding – nu kon hij nauwelijks meer spreken. Zijn werklust werd hierdoor overigens niet getemperd. ‘Ik zou het gevoel hebben dat ik aan het stelen was, als ik een enkele dag niet zou werken’, zei hij eens. De proefnemingen moesten nu echter door zijn assistenten worden gedaan.

Zijn slechte gezondheid had grote invloed op zijn manier van doen. ‘Zijn passie voor netheid en hygiëne balanceerde op het randje van excentriek’, schrijft zijn biograaf. ‘Uit angst voor besmetting schudde hij niet graag handen en voordat hij ging eten inspecteerde hij eerst uitgebreid het voedsel en bestek.’

Pasteur overleed op 28 september 1895, 72 jaar oud.

pêche-melba, *ijsgerecht met perzik*

De *pêche-melba* is ontstaan uit onenigheid tussen een wereldberoemde zangeres en een even beroemde kok.

De zangeres werd op 19 mei 1861 in een voorstad van Melbourne in Australië geboren. Helen Porter Mitchell had een vader die goed kon zingen en een moeder die goed piano, orgel en harp speelde.

Helen zelf wilde aanvankelijk pianiste worden. Ze nam haar eerste officiële zangles pas op haar 22ste, nadat iemand tegen haar had gezegd dat ze weliswaar verdienstelijk piano speelde,

maar dat ze beroemd zou worden als ze zich alleen op het zingen toelegde.

In Londen, waar haar vader een baan kreeg, maakte Helens stem aanvankelijk weinig indruk, maar in Parijs viel zanglerares Marchesi zowat van haar stoel. 'Zij rende de kamer uit', schrijft een naslagwerk, 'om haar echtgenoot te vertellen dat ze eindelijk een echte ster had ontdekt.'

In december 1886 gaf Helen een huisconcert bij haar nieuwe zanglerares. Ze trad op als *Madame Melba* (afgeleid van Melbourne), een naam die ze het grootste gedeelte van haar leven zou dragen. Vanaf 1918 mocht ze de Engelse titel 'Dame' voeren en stond ze bekend als Dame Nellie of Dame Melba.

Een volgend huisconcert trok de aandacht van de Parijse impresario Maurice Strakosch, die Melba voor een bescheiden honorarium tien jaar lang contracteerde. Toen vervolgens het Munttheater in Brussel Melba uitnodigde in *Rigoletto* te komen zingen, weigerde Strakosch hiervoor toestemming te geven. Melba en haar zanglerares waren de wanhoop nabij, maar drie dagen voor het optreden stierf Strakosch plotseling en op 13 oktober 1887 sloeg Madame Melba's debuut in als een bom.

In 1890, tijdens een van de talloze tournees die volgden, kreeg Melba het aan de stok met Georges-Auguste Escoffier, de beroemde Franse chefkok van hotel Ritz in Londen. De diva gaf een galasouper en wilde *pêches flambées* als dessert, maar Escoffier stond erop ijs te serveren.

Nu was Melba iemand om rekening mee te houden. Zij was klein van stuk, maar zeer wilskrachtig en fel. 'Ze kon het succes goed aan', schrijft haar biograaf, 'maar ze kon af en toe driftig zijn. Zoals vele artiesten had ze haar portie ijdelheid en ze had jaloerse trekjes.'

En dus eindigde het dispuut in een compromis: een nieuw gerecht van Escoffier dat bestond uit roomijs met perzik met frambozenpuree en slagroom. De prima donna was tevreden en voelde zich vereerd toen Escoffier het gerecht naar haar *pêche-melba* noemde.

Wie precies de *Melbatoost* heeft uitgevonden is niet duidelijk. Volgens de een weigerde Melba, tijdens een vermageringskuur, van Escoffiers vermaarde paté te eten als die op brood werd opgediend. Samen met mevrouw Ritz bedacht de Franse chefkok toen de knapperige, dunne stukjes *Melbatoost*. Anderen schrijven de uitvinding toe aan een kok van het Savoy-hotel in Londen.

Dame Melba stierf op 23 februari 1931 in Sydney, 69 jaar oud.

pietheinen

Een jaar later kocht Marjorie Weil de fabriek *Devon Bakeries* in New York. Zij ontdekte dat de sterk krullende en breekbare Melbatoostjes, tot dan een exclusief hapje in dure restaurants, plat uit de oven kwamen als je een strijkijzer op het deeg zette. Melbatoost wordt sindsdien op grote schaal geproduceerd en het woord komt in vrijwel ieder Engels woordenboek voor. Hoewel het van een merknaam een soortnaam is geworden, beperkt Van Dale zich tot het opnemen van *pêche-melba*.

Andere zoetigheid die naar een persoon is genoemd: de *sachertaart*, een met abrikozenmarmelade gevulde chocoladetaart, in 1832 uitgevonden door Franz Sacher [1816-1907], toen nog koksleerling in de hofhouding van staatskanselier Metternich. Het geheime recept werd overgedragen aan zoon Eduard Sacher, oprichter van het eerste *Sacherhotel* in Wenen; de *tarte Tatin*, een omgekeerde appeltaart met gebrande suiker, omstreeks 1850 bij toeval uitgevonden door Caroline Tatin, die samen met haar zuster Stéphanie in Lamotte-Beuvron in Frankrijk *Hotel Tatin* leidde. Het hotel serveert de taart nog altijd; het *snethlaagje*, een zeer dun beschuitje met suiker en anijszaad, waarschijnlijk uitgevonden door de Amsterdamse bakker Snethlage; en de *vanspeijkjes*, een soort kletsoppen, zo genoemd naar Jan Carel Josephus van Speijk uit Amsterdam [1802-1831], de held uit de Nederlands-Belgische oorlog. Op 5 februari 1831, tijdens het beleg van Antwerpen, redde marineofficier Van Speijk de eer van het vaderland door zijn door de Belgen veroverde kanonneerboot op te blazen – en daarmee ook zichzelf.

Zie ook bij *madeleine*

pietheinen, stelen

Holland stond op zijn kop toen bekend werd dat admiraal Piet Hein op 9 september 1628 bij de baai van Matanzas bij Cuba de Spaanse zilvervloot had gekaapt. ‘Kinderen van vier ofte vijf jaeren’, schreef een historicus, ‘wisten te spreeken van den generael Pieter Pietersz. Heyn en van hem te singhen, al wasser sijner name kleyn, dat nochtans sijne daden waren uytermate groot.’ Een lied dat Jan Pieter Heije in de 19de eeuw inspireerde tot het bekende *Heb je van de zilveren vloot wel gehoord*.

Hein zelf was een stuk minder onder de indruk van zijn verovering, die nagenoeg zonder slag of stoot tot stand kwam. Tegen een bewindhebber verklaarde hij: ‘Zie hoe het volk nu raast, om dat ik zulke schatten te huis breng, daar ik weinig voor gedaan heb; te voren, als ik er voor gevochten en veel grootere daden gedaan had dan deze, heeft men zich niet aan mij gekeerd.’

Pieter Pieterszoon Hein werd in 1578 in Delfshaven uit ‘geringe ouders’ geboren, zoals zijn biograaf schrijft. Hij was bezielde met ‘eene edele zucht tot roemwaardige bedrijven’. Tegen de zin van

zijn moeder koos hij 'de zee tot het toneel zijns levens'.

In het begin had hij niet veel geluk. Hij werd door de Spanjaarden gevangengenomen en bracht enkele jaren op de galeien door. In 1623 trad hij als vice-admiraal in dienst van de West-Indische Compagnie en na de heldhaftige verovering van St. Salvador – Hein als eerste op de vijandelijke muren – werd hij in 1626 aangesteld als admiraal. Twee jaar later veroverde hij de zilvervloot: kisten vol zilver, goud, parels, edelstenen, indigo, suiker, campêchehout en cochenille ter waarde van 11 509 524 gulden.

Hein kreeg een aanzienlijk deel van de buit en kocht in Delft een 'hem passende woning'. Daar wilde hij zijn oude dag doorbrengen, maar het vaderland deed een beroep op hem. Hij werd erop uitgestuurd om de Duinkerker piraten een lesje te leren.

Op 20 juni 1629, dicht bij de haven van Duinkerken, namen drie kaperschepen hem onder vuur. Hein werd door een kogel in zijn schouder getroffen 'zoodanig, dat hij dood ter nedervalt'.

Wanneer de naam van de zeevoogd voor het eerst werd gebruikt als een werkwoord met als betekenis 'roven, stelen, gappen' is niet bekend. Van Dale geeft in 1984 als voorbeeldzin: 'tientallen schrijvers hebben uit een boek gepietheind wat van hun gading was'.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog bedoelde men in het gijzelaarskamp St. Michielsgestel met *Piet Hein* 'een brief die men heimelijk naar buiten smokkelt'. De uitdrukking *Piet Heingezicht* voor 'een blij gelaat' werd voor het eerst aangetroffen in 1902. En de *Piet-Heins-boon*, volksnaam voor de pronkboon, dateert uit de dagen van Hein zelf. De vlootvoogd zou de boon eigenhandig, aldus een verklaring uit 1761, uit Amerika naar Europa hebben overgebracht.

Wellicht had Hein de boon gestolen.

pinsbek, goudkleurige legering van koper en zink

De Londense horlogemaker en speelgoedfabrikant Christopher Pinchbeck stierf op 18 november 1732. Negen dagen later, op 27 november 1732, plaatste zijn oudste zoon Edward een advertentie in de *Daily Post* waarin hij verklaarde dat het speelgoed gemaakt van 'curious metal van wijlen de ingenieuze Mr Pinchbeck' voortaan alleen nog bij hem te koop zou zijn.

Pinsbek is een mengsel van ongeveer vijf delen koper op een deel zink. De Engelsen noemen het *pinchbeck*, de Fransen *peinchebec*, de Duitsers *pinscheback* en in het Nederlands komt de variatie *spinsbek* voor. Het lijkt zo veel op goud dat volgens een

tijdschrift uit de vorige eeuw 'zelfs het meestgeoeffend oog het daarvan niet onderscheiden kan'.

Christopher Pinchbeck werd omstreeks 1670 geboren, waarschijnlijk in Clerkenwell, London. Zijn familie kwam oorspronkelijk uit het dorpje Pinchbeck in Lincolnshire. In 1721 vestigde hij zich met zijn winkel in Fleet Street in Londen. Hij verkocht allerhande horloges en klokken, onder meer de door hem uitgevonden 'Astronomico-Musical Clock'. Ook maakte hij 'muziekautomaten' en orgels.

Zijn werk raakte tot over de grens bekend. Zo zou hij een klok met speelwerk hebben gemaakt voor de Franse koning en een orgel voor de keizer van China.

Pinchbeck hield geheim hoe het pinsbek werd gemaakt. Dit zou kunnen verklaren waarom er tijdens zijn leven geen bron bestaat waarin de uitvinding aan hem wordt toegeschreven. Voor de etymologie van het woord leverde dit de nodige problemen op: men heeft het wel gerelateerd aan het dorpje Pinchbeck en Bilderdijk schreef in 1834: 'Pinsbek is pinsbak, dat is, *spelden-bak-sel* of *kooksel* waar men de spelden (*pins* in het Engelsch) blank mee maakt als door een soort van vertinning.'

De advertentie van zoon Edward laat echter geen ruimte voor twijfel. Pinchbeck senior was de uitvinder van het goudkleurige metaal dat door onbetrouwbare horlogemakers zó vaak als echt edelmetaal werd verkocht dat het woord tegen het midden van de 19de eeuw in het Engels de figuurlijke betekenis kreeg van 'onecht, vals, nagemaakt (spul)'.

De uitvinding van de Franse scheikundige Henri de Ruolz [1811-1887] onderging eenzelfde devaluatie. Ruolz vond in 1840 een procédé uit om metaal te vergulden of te verzilveren. Maar naast 'nieuwzilver' kreeg *ruolz* in de Franse volksmond al snel de betekenis 'vals goed' of 'misleiding', terwijl met een *prince de ruolz* een pseudo-prins werd bedoeld.

Een dergelijke naamsontwaarding bleef prins Ruprecht van de Palts [1619-1682] bespaard: het door hem uitgevonden *prinsmetaal* of *Prins-Ruprechtsmetaal* (ook *Prins-Robertsmetaal*) is nooit iets anders gaan betekenen dan een 'legering van koper en zink, die uiterlijk veel op goud lijkt'. Dat geldt overigens ook voor *talmigoud*, het namaakgoud dat door de Parijse uitvinder Tallois oorspronkelijk als *Tal-mi-or* op de markt werd gebracht, voor het 'nieuwzilver' *christoffelmetaal*, zo genoemd naar *Christofle*, een edelsmederij in Parijs, en voor het Berlijns zilver of *alfenide*, omstreeks 1850 uitgevonden door de Duitse scheikundige Halphen.

Toch werden ook deze legeringen, net als het pinsbek, veel voor goedkope opsmuk gebruikt.

Vergelijk stras

pompadoer, *bont bedrukte of geweven stof*

Zo dom als hertogin **Fontange** (z.a.) was, de maîtresse van Lodewijk XIV, zo geslepen was de beeldschone markiezin de Pompadour, de geliefde van Lodewijk XV.

Jeanne Antoinette Poisson, de latere markiezin de Pompadour, werd op 29 december 1721 in Parijs geboren. Ze was een buiten-echtelijk kind van een rijke belastingpachter en kreeg van hem, nadat haar armlastige stiefvader wegens zwendel het land had moeten ontvluchten, een uitstekende opvoeding. Ze leerde acteren, schilderen en musiceren. Ze bleek zeer intelligent en bovendien beeldschoon: ze had kastanjebruin haar, levendige ogen, een lichte huidskleur en een perfect figuur.

In maart 1741 werd ze uitgehuwelijkt aan Le Normant d'Etioles, een neef van de belastingpachter. Bij hem kreeg ze twee kinderen.

Er bestaat onenigheid over de vraag hoe ze koning Lodewijk XV voor het eerst ontmoette. Het buitenverblijf van d'Etioles grensde aan een woud waar de koning dikwijls jaagde en volgens een naslagwerk wist zij hem daar onder allerlei voorwendsels zo vaak tegen het lijf te lopen dat de koning verliefd op haar werd. Volgens een andere bron leerde de koning haar simpelweg kennen op een gemaskerd bal in Versailles.

Hoe het ook zij, dankzij haar 'berekende doortraptheid' wist Jeanne het contact om te zetten in een vaste verhouding. Zij scheidde van haar man, die uit Parijs werd 'verwijderd', trok bij de koning in en werd in september 1745 zijn officiële maîtresse. Datzelfde jaar kreeg zij de titel markiezin de Pompadour.

De Pompadour had een bijzondere gave: Lodewijk XV verveelde zich doorlopend maar zij wist hem altijd te vermaken. Zij deelde zijn manie voor tuinarchitectuur, introduceerde het amateurtooneel aan het hof en verzong steeds nieuwe 'amusements'. Toen na zes jaar van hartstocht het lichamelijke vermaak ten einde liep, 'voerde zij den koning andere minnaressen toe en stelde zich schadeloos door den beslissenden invloed, dien zij zich op regeeringszaken aanmatigde.'

Dat de Pompadour zo veel invloed had dat zij 'de onbepaalde heerscheres' van Frankrijk was, zoals vroeger werd gedacht, is niet juist. Maar zij had een flinke vinger in de pap en benoemde links en rechts ministers en generaals. Haar speelzucht was be-

rucht en zij verkwistte enorme bedragen. Anderzijds begunstigde zij geleerden en kunstenaars, en Voltaire [1694-1778] – naar wie in de 19de eeuw een fauteuil werd genoemd – dankte een belangrijke post aan zijn vriendschap met haar.

Geheel onbetwist is de invloed die madame de Pompadour had op de mode. Alles wat zij droeg werd gekopieerd en kreeg het etiket *à la Pompadour* opgeplakt: jurken, stoffen, kapsels enzovoorts. Wat stoffen betreft had de markiezin een sterke voorkeur voor bloemmotieven. In de 19de eeuw betekende *pompadour* in het Nederlands dan ook: ‘stoffen met een bepaalde soort van bloemenpatroon bedrukt, vaak voor vrouwenkleding’. Inmiddels schrijft men *pompadoer* en betekent het ‘bont bedrukte of bont geweven stof voor decoratie en bekleding’.

Pompadourwinkel voor ‘hoerhuis’ is uit de woordenboeken verdwenen, maar kunsthistorici spreken nog van de *style pompadour* voor een zekere gemaniëerde versiering.

Madame de Pompadour bleef ‘den afgeleefden koning’ tot aan haar dood vermaken. Na een slepende ziekte stierf zij te Versailles op 15 april 1764, 42 jaar oud.

Andere stoffen die naar een persoon zijn genoemd: *batist*, zeer fijn en zacht doek, naar de 13de-eeuwse wever Jean Baptiste uit Kamerijk; *bembergzijde*, bepaalde kunstzijde, in 1901 in productie genomen door de Duitser P.J. Bemberg; *Bérandine*, een op wol gelijkende vezelstof die bereid werd uit turf en gebruikt als vloerstof, uitgevonden door een zekere Bérand uit Maastricht; *bolivar*, fijn en soms gekeperd flanel, naar de Zuid Amerikaanse vrijheidsstrijder Simón Bolívar [1783-1830]; *georgette*, een dunne zijden stof voor dameskleden, naar de 19de-eeuwse Parijse kledingmaakster Madame Georgette de La Plant; *jumelkatoen*, Egyptische katoen, een uitvinding van de Franse ingenieur Louis-Alexis Jumel [1785-1823]; *messaline*, een zachte, lichte zijden stof met hoge glans, in de 19de eeuw genoemd naar Messalina [25-48], de decadente vrouw van keizer Claudius; en *zanella* of *sanella*, een zwarte voeringstof, naar de 19de-eeuwse Italiaan Antonio Zanelli, schrijver van een standaardwerk over stoffen. *Merceriseren*, stoffen glanzend maken zodat ze een zijdeachtig voorkomen krijgen, is een uitvinding van de Engelse drukker John Mercer [1791-1866], en *sanforiseren*, textiel krimpvrij maken, van Sanford Lockwood Cluett [1874-1968], directeur van een Amerikaanse hemdenfabriek.

poppesnor, overijverig speurder, onderzoekende geest

Eigenlijk had Hendrik Blonk rechercheur willen worden. Maar hij zakte voor het examen. ‘Ik ben er te zenuwachtig voor’, zou hij later verklaren, ‘ik kan niet studeren. Ik ben een man van de praktijk.’

Blonk, geboren in 1893, werd kaasjager (z.a.), ofwel politieagent. Hij werkte bij bureau Raampoort in Amsterdam en was buitengewoon ijverig. Te ijverig.

‘Blonk’, zo heet het ergens, ‘was een van de hardnekkigste dievenvangers die ooit in de straten van Amsterdam rondliep, een kerel, die dood noch duivel vreesde en maar één hartstocht kende: succes hebben. [...] Hij had de opvatting, dat elk middel hem dienstig was om zijn doel te bereiken. Hij deinsde voor niets terug.’

In Amsterdam was Blonk al snel bekend. Hij droeg een ‘daverende knevel’ en dit bezorgde hem de bijnaam *Pietje Poppesnor* of simpelweg *Poppesnor*. Uiteindelijk zou *poppesnor* in de dieventaal een begrip worden. Van Dale geeft als betekenis ‘overijverige speurder’; elders is daar ‘onderzoekende geest’ aan toegevoegd.

In 1935 werd ‘Snorrekop’, zoals hij ook wel werd genoemd, lid van de NSB. Hij was toen al een bekendheid. Blonk had een contact bij een krant en tijdenlang kon het publiek van zijn heldendaden meegenieten. ‘Iedere ochtend en iedere avond’, schrijft een bron, ‘las het publiek over Blonk’s daden. “De bekende rechercheur”, “de vermaarde dievenvanger”, “de kenner van de onderwereld” – het was Blonk voor en Blonk na. De man sloeg volkomen op hol en conspireerde met de halve onderwereld om de andere helft te vangen.’

Pas veel later zou uitkomen dat Blonk deze kranteberichten allemaal zelf schreef.

In december 1942 werd Blonk aangesteld als ‘Jodenhaler’ bij het bureau Joodse Zaken. Hij werkte er slechts drie maanden maar arresteerde in die periode 52 joden. Tenminste, dat aantal werd hem op 11 augustus 1947 voor het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam ten laste gelegd. Maar Blonk corrigeerde de officier van justitie: ‘Het waren er meer, minstens honderd.’

Tijdens de rechtszaak werd duidelijk hoe ingewikkeld Blonk in elkaar stak. Op 13 september 1947 probeerde een verslaggever van *Het Kompas* de zaak te verduidelijken. Onder de kop ‘De meest gehate Amsterdammer: Blonk’ volgde een uitvoerig psychologisch portret. Blonk was niet alleen overijverig, eerzuchtig en plichtsetrouw maar ook buitengewoon ijdel. Door zijn werk als ‘Jodenhaler’ verloor hij de waardering die hij zo nodig had en dus ging hij een dubbelspel spelen. Hij ontzag joden of hielp ze ontsnappen. Hij was voor een Groot-Duitsland, maar NSB-ers die zich misdroegen werden door hem opgepakt. Op een gegeven moment vocht hij zelfs ‘met een schietende SS-er, die chanta-

praline

ge pleegde en hij zette door, terwijl de kogels om z'n oren vlogen en een schampschot een stuk van z'n snor wegnam'.

Uiteindelijk werd Blonk in zijn eigen huis neergeknald. Hij keerde terug bij de politie met een kogel in z'n lever.

Dit alles zou hem ten goede komen. De eis van twintig jaar gevangenisstraf werd eerst omgezet in acht jaar, daarna in zeven jaar met aftrek. Uiteindelijk werd hij al in 1949 vrijgelaten.

Blonk kon nu gaan doen wat hij altijd al had gewild. Hij richtte het *Detectivebureau Blonk & Co* op, gevestigd aan de Admiraal de Ruyterweg 244 in Amsterdam. Maar Blonk bleef een leugenaar. Het Amsterdamse telefoonboek van 1953 vermeldt achter zijn naam: 'oud-rechercheur van politie'.

praline, bonbon

In 1630 vestigde de kok van maarschalk du Plessis-Praslin zich met zijn *Maison de la Prasline* in het Franse stadje Montargis. In 1987 gaven de Nederlanders, volgens de *Nederlandse Cacao- en Cacaoprodukten Vereniging*, ruim 51 miljoen gulden uit aan zo'n vijfduizend ton Belgische en Luxemburgse *pralines*.

Van het *Maison de la Prasline* is inmiddels een historische reconstructie gebouwd en over de naam van de kok bestaat onenigheid. Was het Clément Jaluzot of een zekere Lassagne, bijgenaamd 'La fleur'? Ook over de omstandigheden waaronder de eerste praline ter tafel kwam verschilt men van mening. Zeker is in ieder geval dat César, hertog van Choiseul en graaf van Plessis-Praslin, er een belangrijke rol in speelde.

César werd in 1598 in Parijs geboren en maakte een snelle militaire carrière. Hij onderscheidde zich in de strijd tegen de Engelsen, leidde campagnes in Italië en Spanje en krom op van generaal-majoor in 1635, via luitenant-generaal in 1642, tot maarschalk van Frankrijk in 1645.

Behalve van vechten hield graaf du Plessis-Praslin van vrouwen. Hij gaf graag grote ontvangsten en om zijn vrouwelijke bewonderaars te imponeren liet hij daarbij allerlei lekkere hapjes aanrukken. Volgens sommige geleerden werd bij zo'n feestmaal voor het eerst een nieuw dessert, de latere praline, geserveerd. Anderen plaatsen de ontstaansgeschiedenis tegen een meer serieuze achtergrond: onderhandelingen met het opstandige stadsbestuur van Bordeaux, waarbij graaf du Plessis-Praslin de tegenpartij letterlijk stroop om de mond wilde smeren met een lekkernij.

Welke versie ook juist is, het nieuwe dessert werd uitgevonden door de kok van de graaf. De overlevering wil dat de kok op het

idee kwam toen hij een koksjongen zag snoepen van amandelen en een stuk caramel. De *officier de bouche* fabriceerde daarop een gebrande amandel geglaceerd met suiker, die zo heerlijk was dat de gasten van de graaf zich afvroegen hoe deze zoetigheid heette. 'Ik laat aan u de plezierige zorg er een naam voor te bedenken', zou de graaf hebben geantwoord, waarop iemand riep: *Prasline!*

Maarschalk du Plessis-Praslin stierf in 1675 in Parijs. Het woord *prasline* verscheen in 1680 voor het eerst in een Frans woordenboek. Later werd dit tot *praline* en zo verscheen het al snel in het Nederlands. Van een in suiker gebrande amandel kreeg praline de betekenis van 'bonbon bestaande uit suikerbrij, amandelcrème en een likeur in een omhulsel van chocolade'.

Volgens het *Homo-erotisch woordenboek* (1988) kan het woord in het Vlaams bovendien 'opgemaakte, verwijfde homo' betekenen. Ook in het Frans kreeg het woord een seksuele betekenis, want in het *argot* betekent *poser sa praline*: zich terugtrekken.

Vergelijk flikje

pulsen, stelen, huizen leeghalen

'In het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam is vandaag', schreef het dagblad *Trouw* op 2 juni 1947, 'de oorsprong van één der meest onsympathieke woorden, die tijdens den oorlog zijn ontstaan, ontrafeld. Wie kende in den tijd der Jodenvervolgingen het woord "pulsen" niet? De kinderen riepen het elkaar op straat toe; werd ergens iets gestolen, dan was het "gepulst".'

Abraham Puls werd op 1 september 1902 geboren in Amsterdam. Van volksjongen wist hij op te klimmen tot eigenaar van een verhuis- en transportonderneming met veertien vrachtauto's en zestig man personeel.

Puls was een onaangenaam mens. 'Energie, ruwheid, hard egoïsme, brutaliteit – ziedaar Abraham Puls', heet het ergens. Zelf werd hij lid van de NSB, zijn drie kinderen gingen bij de Jeugdstorm.

Tijdens de oorlog werkte Puls voor de Duitsers. Zijn transportonderneming werd gebruikt om de huizen van gedeporteerde joden leeg te halen. Zeker 5400 woningen in Amsterdam-Oost en 1100 in 't Gooi werden door zijn bedrijf leeggeroofd. Naast 'stelen' kreeg puls en dan ook als betekenis 'huizen leeghalen'.

Hoewel de meeste spullen op binnenschepen naar Duitsland werden afgevoerd, bleef er voor Puls genoeg aan de strijkstok hangen. Toen hij op 7 mei 1945 werd gearresteerd, werd volgens

het arrestatierapport 'een vrachtauto vol met diverse huishoudelijke artikelen en geldswaarden medegenomen'. Nadere bestudering van zijn bankrekeningen leerde dat zijn vermogen van 35 000 gulden in 1942 was toegenomen tot ruim drie ton in 1945.

Op 4 juni 1947 hoorde Puls de doodstraf tegen zich eisen. Dit had niet alleen te maken met zijn bedenkelijke verhuispraktijken. Samen met motoragent J.M.W. Meyer was Puls er namelijk toe overgegaan zelf joden aan te houden en over te dragen aan de Sicherheitspolizei.

Tijdens het proces, waarbij als getuige à charge ook Pietje **Poppesnor** (z.a.) werd gehoord, schreef een krant in dit verband: 'Puls en Meyer – twee jagers op grof wild. Zij reden door de stad op een motor met zijspan en hadden dikke leren jassen aan. Hye-na's!'

Toch bracht Puls het er relatief goed af. In februari 1949 werd de doodstraf omgezet in levenslange gevangenisstraf. Deze werd, na een brief aan de koningin, op 25 mei 1959 omgezet in een straf van 24 jaar.

Iemand bij de Hoge Raad was het hier hartgrondig mee oneens. 'Ik zie geen reden', luidt een anonieme notitie in het dossier van Puls, 'een man als Puls, die zich zó zeer en op zó weerzinwekkende wijze vergrepen heeft aan zijn Joodsche Volksgenoten, na ontvangen gratie nu reeds op jaren te stellen'.

quinquet, *olielamp met dubbele luchtstroom*

Achter *quinquet* gaat een klein drama schuil. Een *quinquet* is namelijk een verbeterde *argand*.

Antoine Quinquet werd in 1745 in Soissons in Frankrijk geboren. Hij ging eerst in Parijs en later in Genève naar school. In 1779 werd hij toegelaten tot het gilde van apothekers en vanaf 1794 was hij verantwoordelijk voor de apotheek van het belangrijkste ziekenhuis van Parijs. Hij publiceerde geleerde werken over natuurkunde en meteorologie maar zou onsterfelijk worden door een kleine verbetering aan een lamp.

Die lamp was uitgevonden door de Zwitserse natuurkundige François Pierre Aimé Argand. Argand was in 1755 in Genève geboren. Omstreeks 1782 ontdekte hij bij toeval hoe hij met

behulp van een cilindervormige glazen buis de luchttoevoer van een olielamp kon regelen. Die lamp gaf daardoor tien keer meer licht dan een gewone olielamp. Bovendien was de vlam schoner. Het was niet zomaar een verbetering. Duizenden jaren was er nauwelijks iets aan het mechanisme van de olielamp veranderd. De uitvinding van Argand betekende de grootste vooruitgang in de geschiedenis van het kunstlicht tot dan toe.

Argand vroeg in 1784 in Londen patent aan op zijn lamp. De Parijse apotheker Quinquet hoorde er snel van. Hij kende Argand persoonlijk en had in Genève nog les van hem gehad.

In 1785 nam Quinquet de lamp in produktie. Hij bracht een kleine verbetering aan en verving het glazen buisje door een kristallen cilinder. De uitvinding van Argand was een lang leven beschoren. Vuurtorens zouden ruim honderd jaar lang met enorme Argand-lampen worden uitgevoerd, en er verscheen een Argand-gasbrander die invloed zou hebben op de *bunsenbrander*, in 1855 uitgevonden door de Duitse scheikundige Robert Wilhelm Bunsen [1811-1899], en de *teclubrander*, uitgevonden door de Roemeense chemicus N. Teclu [1839-1916].

Maar de gewone olielamp met een dubbele luchtstroom, in oude Nederlandse woordenboeken nog te vinden als de *Argentische lamp*, kreeg al snel de naam *quinquet*. Nog steeds wijzen veel woordenboeken de Parijse apotheker aan als de uitvinder van deze lamp.

Aimé Argand heeft deze tragische naamswijziging zelf nog mee moeten maken. Toen hij op 24 oktober 1803 overleed, gebruikte men in Frankrijk zelfs al de uitdrukking ‘avoir une jolie paire de quinquets’, voor ‘mooie ogen hebben’, en ‘allumer ses quinquets’ voor ‘aandachtig kijken’. In Nederland verbasterde men het woord soms tot *kinket* en Guido Gezelle signaleerde *quinquetwater* voor petroleum.

Andere lampen die naar een persoon zijn genoemd: de *aldislamp*, een bepaalde seinlamp, uitgevonden door Arthur Cyril Webb Aldis; een *brandaris*, een grote scheepslantaarn, genoemd naar de ‘Brandaris’, de vuurtoren op Terschelling, die op zijn beurt is vernoemd naar St. Brandaan, een Ierse abt uit de vijfde eeuw; de *Carcel-lamp*, een lamp ‘waarin de olie door twee perspompen tot bij de vlam wordt gebracht’, uitgevonden door de Franse horlogemaker Bertrand Guillaume Carcel [1750-1812]; de *daviaan* of *davylamp*, een veiligheidslamp voor mijnwerkers, in 1815 uitgevonden door de vooraanstaande Britse natuurkundige Sir Humphry Davy [1778-1829]; het *holmeslicht* tenslotte, het vlammen-signaal dat ontstaat wanneer een reddingsboei in zee wordt geworpen, is volgens De Beer en Laurillard (1899) genoemd naar de uitvinder Nathaniel Holmes, die zijn vondst in 1875 had bekendgemaakt.

quisling, verrader, collaborateur

Een paar maanden voor het einde van de Eerste Wereldoorlog werd Paul Bolo, een Franse avonturier die de kant van de Duitsers had gekozen, wegens landverraad doodgeschoten. *Bolo* werd een begrip voor verrader of collaborateur en *bolisme* voor propaganda maken voor de vijand, voor Duitsland. Beide begrippen stierven een snelle dood, hoewel ze nog steeds in enkele Engelse woordenboeken te vinden zijn.

De Tweede Wereldoorlog kreeg een eigen aanduiding voor verrader, een woord dat wél zou beklijven.

Vidkun Lauritz Abraham Quisling werd op 18 juli 1887 geboren te Fyresdal in Noorwegen. Hij werd majoor in het leger en op het moment dat Bolo werd geëxecuteerd was Quisling opgeklommen tot militair attaché in Rusland.

Quisling had al vroeg belangstelling voor de politiek. In 1922 werd hij secretaris van de beroemde ontdekkingsreiziger Fridtjof Nansen [1861-1930], leider van de Noorse delegatie bij de Volkenbond en bedenker van het zogeheten *Nansen-paspoort*, een pas voor personen zonder nationaliteit.

In 1928 verliet Quisling het leger. Zijn aanvankelijke sympathie voor links sloeg om in haat en toen hij in 1931 minister van defensie werd, trad hij keihard op tegen de communisten.

Nadat er een aanslag op hem was gepleegd, trad Quisling af als minister. In mei 1933 richtte hij de *Nasjonal Samling* op, een beweging die op Duits nationaal-socialistische leest was geschoeid. De verkiezingen leverden onvoldoende stemmen op voor een zetel in het parlement en nog datzelfde jaar zocht Quisling contact met de Duitse nazi's.

In 1939 trok Quisling de banden met de nazi's stevig aan. Hij vroeg de Duitsers steun voor een *Anschluss* van Noorwegen bij het Duitse rijk. Half december ontmoette hij Hitler maar liefst drie keer en in de nacht van 8 op 9 april 1940 vielen de Duitsers Noorwegen binnen.

Quisling had de zaak goed voorbereid. Hij voorzag de Duitsers van landkaarten en bezette tijdens de invasie zelf het radiostation in Oslo. De regering kondigde de algemene mobilisatie af, maar de voormalige minister van defensie trok deze order weer in en zorgde daarmee voor grote verwarring.

'Zijn landverraad werd zo ideaal-typisch geacht dat ook andere satellietregimes van de nazi's als *Quisling*-regeringen werden aangeduid', aldus een historicus.

Ook in Engeland maakte Quislings optreden indruk. Met ongeëvenaarde snelheid werd zijn naam tot een begrip voor 'ver-

rader'. Al op 11 mei 1940, een maand na de invasie, meldde de *Daily Express* de arrestatie van 'Two thousand Quislings'. In 1941 stond zijn naam al in een woordenboek en in het Nederlands kreeg *quisling* de betekenis 'iemand in een leidende politieke functie die in oorlogstijd met de vijand (met de bezetter) heult, hem zijn land uitlevert', of kortweg 'collaborateur'.

Als minister-president betrok Quisling een enorme villa op een eiland in de buurt van Oslo. Hij at van gouden borden maar was zo bang voor vergiftiging dat zijn eten altijd moest worden voorproefd. Zijn pogingen de Noorse jeugd voor het nationaal-socialisme te winnen liepen op niets uit, nog minder toen hij vooraanstaande vakbondsleiders liet liquideren.

Direct na de oorlog werd Quisling gearresteerd. Zijn proces werd door de Nederlandse kranten op de voet gevolgd. 'Quisling verzekerde op zeer pathetische wijze', schreef de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* op 23 augustus 1945, 'dat de vijf jaar lange bezetting van zijn land voor hem een nachtmerrie is geweest'.

Het mocht niet baten. Quisling werd schuldig bevonden aan landverraad en verantwoordelijk gehouden voor de dood van duizend joden. Op 24 oktober 1945 werd hij om 2.40 uur doodgeschoten in fort Akerhus in Oslo.

R

raglan, *kledingstuk met speciaal aangeknijpte mouwen*

De biografie van Lord Raglan vermeldt het met trots: 'In Waterloo, tegen het einde van de dag, terwijl hij naast de hertog van Wellington stond, werd [Raglan] vanaf het dak van de pachthoeve La Haye Saint door een kogel geraakt in de elleboog van zijn rechterarm. De arm moest worden geamputeerd. Hij doorstond de operatie zonder een woord te zeggen, maar toen het voorbij was riep hij naar de ordonnans: "Zeg, loop niet weg met die arm voordat ik mijn ring eraf heb gehaald" – een ring die hij van zijn vrouw had gekregen.'

Een ander naslagwerk maakt het nog bonter: al bij het *begin* van de slag werd Raglans *hele arm* eraf geschoten, maar 'hij verliet het slagveld niet en liet zich pas tegen de avond geneeskundig behandelen'. Zonder verdoving natuurlijk.

Lord Fitzroy James Henry Somerset, de latere baron van

Raglan, werd op 30 september 1788 in Badminton geboren. Op zijn zeventiende was hij al luitenant en vanaf zijn twintigste aide-de-camp van de hertog van Wellington (z.a.).

Wellington zou grote invloed hebben op het leven van zijn adjudant. Hij typeerde Raglan als 'een man die nog geen leugen zou verkondigen om zijn leven te redden'. Somerset trouwde met een nicht van Wellington en bleef ruim veertig jaar in dienst bij de hertog, in steeds hogere militaire functies. Op 12 oktober 1852, kort na de dood van de hertog, kreeg hij wegens zijn goede diensten de titel van eerste baron *Raglan of Raglan*.

Toen Engeland in maart 1854 Rusland de oorlog verklaarde, werd de 65-jarige Raglan aangewezen als opperbevelhebber. Hij stond bekend als onpartijdig, tactvol, sympathiek en zachtvaardig. Maar Raglan had nooit zelf troepen in het veld geleid en dit kwam hem duur te staan.

Op 25 oktober 1854, tijdens de beroemde slag om de havenstad Balaklava, droeg Raglan de lichte cavalerie op een charge uit te voeren. De opdracht was echter dubbelzinnig geformuleerd en onder leiding van James Thomas Brudenell, de zevende graaf van Cardigan [1797-1868], stormde de cavalerie recht op het verkeerde doel af: een batterij Russische kanonnen. Honderden Engelsen bleven dood op het slagveld maar Cardigan overleefde het. Zijn heldendaden werden bezongen door Tennyson, en het wollen vest waarmee de graaf eerder op eigen kosten zijn huzaaren had uitgerust kreeg vanaf 1855 de naam *cardigan*, een woord dat inmiddels in het Nederlands de betekenis 'gebreed damesjasje in herensnit' heeft gekregen.

Raglan zelf droeg sinds Waterloo aangepaste kleding. De mouwen van zijn jas waren niet op de gewone manier in het armsgat gezet, maar vormden één geheel met de rest van het kledingstuk. De jas kwam omstreeks 1855 in Engeland in de mode; de *raglanmouw* bij andere kledingstukken in het begin van deze eeuw. Aan het eind van de 19de eeuw verschijnt het woord voor het eerst in Nederlandse woordenboeken.

Overigens had Raglan niet veel geleerd van zijn verwonding bij Waterloo. Volgens zijn officieren lag hij liever wel dan niet onder vuur en nadat een officier direct naast hem was doodgeschoten kreeg Raglan van de minister van oorlog een standje voor het nemen van onnodige persoonlijke risico's.

Met de oorlog ging het intussen heel slecht. Tijdens de uitputtende winterveldtocht verloor het Engelse leger door koude en honger en door de cholera de helft van zijn soldaten – ondanks de inspanningen van Florence Nightingale. Raglan kreeg steeds

meer kritiek te verduren en verouderde zienderogen. Hij stierf op 28 juni 1855 bij Sebastopol aan dysenterie, kort nadat de Engelsen een zware nederlaag hadden geleden.

Vergelijk spencer

reine-claude, soort pruim

Koningin Claude was niet erg mooi, maar wel heel aardig. Ze liep mank en staat te boek als mild, vroom en zachtmoedig. Claude werd in 1499 in Romorantin geboren als dochter van Lodewijk XII en Anna van Bretagne. Al op haar vijftiende werd zij uitgehuwelijkt aan de man die op 1 januari 1515 als Frans I zijn schoonvader zou opvolgen op de Franse troon.

Haar schoonmoeder, Louise van Savoye, had een hekel aan haar en veel politieke invloed zou de jeugdige koningin Claude nooit krijgen. 'Zij stelde zich er tevreden mee', schrijft haar biograaf, 'de koning in tien jaar tijd zeven kinderen te schenken.' Verder hield zij zich onledig met het beheer van de koninklijke domeinen in het gebied rond Blois, waar in die tijd pruimen werden gekweekt.

Koningin Claude was door haar goedhartigheid bij het volk erg geliefd en haar bijnaam luidde 'la bonne reine'. De tuinders van Blois deden hier een schepje bovenop en noemden een zoete, sappige, groengele pruim naar hun vorstin. Anderen beweren dat *reine Claude* de pruimeboom naar Frankrijk haalde, maar dat is niet juist.

Frans I wordt ergens omschreven als 'een vriend der wetenschappen, der kunsten en der vrouwen', maar om zijn eigen vrouw bekommerde hij zich niet. Claude leidde een teruggetrokken leven, was vaak ziek en stierf in 1525, 25 jaar oud.

Het volk vergat haar niet en de *Prunus Italica*, zoals de wetenschappelijke naam luidt, dook in 1628 voor het eerst in een woordenboek op als 'prune de la reine Claude'. Antoine Furetière stelde in 1690 de spelling vast op *reine-claude*.

Het woord reisde vervolgens door heel Europa en is als *Reneklo-de* in het Duits te vinden, als *reina claudia* in het Spaans en als *regina claudia* in het Italiaans. In de Nederlandse dialecten komen uitzonderlijk veel spellingvarianten voor, tot en met het zwaar verbasterde *ringelot*.

De Britten maakten het nog bonter. Nadat Sir William Gage uit Suffolk omstreeks 1725 de pruimeboom naar Engeland had gehaald, werd de reine-claude naar hem *greengage* genoemd.

Tijdens de Franse Revolutie gingen er stemmen op om de reine-claude voortaan *Citoyenne-Claude* te noemen. De Franse prui-

röntgenstraling

meneters hebben zich van deze gekkigheid gelukkig niets aangetrokken.

Ander fruit dat naar een persoon is genoemd: *clementine*, een kruising van een bittere sinaasappel en een mandarijn, naar de Franse pater Clément, die de vrucht in 1902 in Algerije kweekte; de *elstar*, een zoetzure appel, gevormd van *Elst* in de Betuwe plus Arie Schaap, die deze appel kweekte; *Granny Smith*, een harde groene appel, omstreeks 1860 voor het eerst gekweekt door de Australische Maria Ann ('Granny') Smith [†1870]; de *loganbes*, kruising van een braam en een framboos, naar de Amerikaanse jurist James Harvey Logan [1841-1921], die de bes in 1881 in zijn eigen tuin kweekte; de *Lombarts-Calville*, een bobbelige, lang houdbare appel, aan het begin van deze eeuw gekweekt door Pierre Lombarts [1873-1949], eigenaar van de *Koninklijke Boomkwekerij Pierre Lombarts* in Zundert; en de *sonjana*, de klimmende aardbei, naar de gelijknamige eerste Duitse kweker. *Lindaan*, een insekticide waarmee fruit wordt bespoten, is in 1912 uitgevonden door de Nederlandse chemicus T. van der Linden.

röntgenstraling, kortgolvlige elektromagnetische straling

In 1945 was de verwondering nog niet voorbij. Op 28 augustus van dat jaar schreef *De Maasbode* dat **Quisling** (z.a.) voorafgaand aan zijn proces was onderzocht op kwalen die zijn toerekeningsvatbaarheid konden beïnvloeden. 'Inspuitingen in de bloedcellen van zijn hersenen', verduidelijkte het dagblad, 'hebben het nemen van foto's met X-stralen mogelijk gemaakt.'

Van Dale was in 1898 het eerste woordenboek dat de twee jaar daarvoor ontdekte X-stralen vermeldde. 'Eene sterk trillende soort van electriche lichtstralen waarmee men door ondoorschijnende stoffen heen kan photographeeren, door Röntgen ontdekt', luidde de omschrijving.

Een jaar later, in de *Woordenschat* van De Beer en Laurillard, was de naam veranderd in *Röntgen-stralen*. Het woordenboek besteedde een hele kolom aan de uitvinding en besprak, duidelijk opgewonden, de vele mogelijkheden van de 'photographie van het onzichtbare'. 'Men kan met behulp van die stralen nauwkeurig weten, waar ergens in het lichaam bv. eene naald, een kogel of iets dergelijks schuilt [...] ook geschikt om valsche parelen en diamanten van echte te onderscheiden [...] de stralen kunnen ook dienen om gevallen van schijndood te bepalen [...] wijl de spieren van een doode voor die stralen gemakkelijker doordringbaar zijn dan bij een levende.' Enzovoorts.

Wat de opwinding nog vergrootte was dat de op 27 maart 1845 in Lennep in Duitsland geboren Wilhelm Conrad Röntgen eigenlijk een beetje een Nederlander was. 'Tot eer van ons land

strekke', aldus De Beer en Laurillard, 'dat de plotseling zo beroemd geworden hoogleeraar geruimen tijd alhier vertoefde.' Zijn ouders woonden jarenlang in Apeldoorn, zijn moeder was in Nederland geboren en een Nederlandse dominee zegende in 1872 zijn huwelijk in. Bovendien was hij bijna in Utrecht hoogleraar geworden.

De werkelijkheid was echter iets anders. Volgens zijn biograaf werd Röntgen op zijn zestiende in Utrecht van school gestuurd omdat hij weigerde een klasgenootje te verlinken dat een karikatuur van de meester had getekend. Tot zijn verdriet kon Röntgen daardoor niet officieel worden ingeschreven aan de universiteit van Utrecht. Wel werd hem in 1888 door de Utrechtse universiteit een leerstoel aangeboden, maar dit gebeurde pas nadat Röntgen in Zwitserland en Duitsland carrière had gemaakt.

In plaats van in Utrecht werd hij hoogleraar aan de universiteit van Würzburg. Daar was het dat hij op 8 november 1895 bij toeval een onbekende straling ontdekte die hij vanwege het mysterieuze karakter ervan *X-stralen* (X = het onbekende) noemde. Röntgen sloot zich op in zijn laboratorium en op 22 december was hij zo ver dat hij een skeletfoto maakte van de hand van zijn vrouw.

Op 23 januari 1896 demonstreerde Röntgen de werking van de stralen voor collega's in Würzburg. De Duitse ontleedkundige Albert von Kölliker liet bij deze gelegenheid zijn hand doorlichten. Na afloop stelde hij onder grote bijval voor, de stralen voortaan *röntgenstralen* te noemen. Röntgen wees dit aanbod van de hand en zou het woord in zijn eigen publikaties niet gebruiken. De ontdekking van de röntgenstralen zorgde echter internationaal voor een sensatie en de term raakte al zeer spoedig ingeburgerd.

'De mogelijkheid om levende skeletten te zien, zo prikkelend voor de morbide menselijke fantasie', schrijft zijn biograaf, 'droeg zonder twijfel bij aan de razendsnelle verspreiding van het nieuws.' Röntgen was op slag wereldberoemd en kreeg in 1901 als eerste de Nobelprijs voor natuurkunde. Toen hij op 10 februari 1923 in München stierf, werden er nog steeds volop nieuwe toepassingsmogelijkheden van zijn vinding ontdekt. De woordenboeken volgden deze ontwikkeling op de voet en van een omschrijving van één zin in de Van Dale van 1898, is *röntgen* een woord geworden met alleen al 45 verschillende samenstellingen in de elfde druk van Van Dale!

Twee andere soorten straling die naar een persoon zijn genoemd: *buckystralen*, zeer zachte röntgenstralen gebruikt voor oppervlaktetherapie, voor het eerst

rorschachtest

toegepast door de Amerikaan Gust. Bucky [1880-1963]; en *becquerelstralen*, een verouderde benaming voor radio-actieve straling, ontdekt door de Franse natuurkundige Henri Becquerel [1852-1908]. Overigens kwamen de eerste röntgenstralen uit zogeheten *Crookes-buizen*, kathodestraalbuizen, uitgevonden door de Engelse natuurkundige Sir William Crookes [1832-1919].

rorschachtest, inktvlekkentest

De Zwitserse psychiater Hermann Rorschach [1884-1922] was niet de eerste die zich bezighield met de inktvlekkentest. Toen hij in 1911 met deze test begon te experimenteren, liet hij zich inspireren door het werk van Rybakov (1910), die zich op zijn beurt baseerde op Dearborn (1897).

‘R. liet een druppel inkt op een blad papier vallen’, schreef de *Christelijke Encyclopedie* in 1960, niet zonder gevoel voor drama. ‘Vervolgens streek hij de inkt tussen het papier uit, waardoor een symmetrische inktvlek ontstond. Uit een groot aantal van dergelijke deels zwarte deels gekleurde vlekken heeft hij een tiental gekozen, die aan bepaalde eisen voldeden.’

Rorschach ontdekte dat sommige antwoorden van zijn proefpersonen samenhangen met bepaalde persoonlijkheidskenmerken. Zo zou het waarnemen van dierlijke beweging in een inktvlek duiden op onvervulde behoeften. Het waarnemen van menselijke beweging zou daarentegen duiden op creatieve impulsen. Achter het zien van objectbeweging, bijvoorbeeld een kanon dat ontploft, zouden volgens Rorschach gevoelens van spanning en irritatie schuilgaan.

Rorschach publiceerde zijn bevindingen in 1921 in zijn studie *Psychodiagnostik*. Een jaar later overleed hij, slechts 37 jaar oud. Zijn boek bracht het in 1941 al tot een vierde druk.

In 1948 schreef J.E. Verheyen in de *Paedagogische Encyclopaedie* dat de grootste belangstelling op het gebied van persoonlijkheidstests op dat moment uitging naar ‘het meesterlijke werk van Rorschach, dat [...] op ruime schaal in verschillende landen wordt toegepast en onderzocht’. Hij sprak echter nog niet van *rorschachtest*, maar van ‘de bekende inktvlekkentest’. De term Rorschach-test werd voor zover bekend in 1952 voor het eerst in Nederland opgetekend in de *Oosthoek Encyclopedie*. De Winkler Prins schreef in 1955: ‘Deze methode kan inzicht geven in de totale persoonlijkheid van de onderzochte, en is daardoor van waarde bij personeelskeuze, beroepskeuze, opvoedingsadvies, oplossing van tussen-menselijke conflicten en hulp aan ziekelijk gestoorde personen.’ In Frankrijk sprak men van *test de*

Rorschach, in het Duits van *Rorschachtest* en in het Engels van *Rorschach test*.

Ook Gerrit Achterberg kreeg in de jaren vijftig te maken met de rorschachtest. In 1954 nam hij in de bundel *Autodroom* het gedicht 'Rorschach' op, waarvan het laatste couplet luidt:

Eens doemt een vreemd gebergte voor mij op
 met ketenen die ik kan tekenen,
 de toegangswegen naar de hoogste top,
 de ligging van het dal waar gij vertoeft;
 een dubbelvrouw naast het geblekene;
 een rorschachtest die geen uitleg behoeft.

Door het ontbreken van een deugdelijk theoretisch kader raakte de rorschachtest vanaf de jaren zestig in diskrediet. Nadat de Amerikaanse psycholoog John Exner de test opnieuw had vormgegeven volgde eind jaren tachtig echter een *comeback*. De vernieuwde rorschachtest staat bekend als *The Exner Comprehensive System* en wordt onder andere gepropageerd door de Nederlandse Rorschach Vereniging, die in juni 1991 werd opgericht. Nog tijdens het korte leven van Rorschach werd de test voor het eerst aangepast. In de jaren zestig waren er vijf varianten in omloop.

S

sadisme, lust tot kwellen

In 1899 schreven De Beer en Laurillard: 'Sadisme is ziekelijke, aan krankzinnigheid grenzende en in woedenden waanzin eindigende geslachtsdrift, die uit overbevrediging ontstaat, wellust vindt in martelingen, met vingers, nagels, tanden, en niet tot bedaring komt voordat er bloed gevloeid heeft.'

Het woord *sadisme* is niet bedacht door de Duitse psychiater R. von Krafft-Ebing, zoals bijna overal wordt vermeld. Krafft-Ebing zelf laat hier geen twijfel over bestaan. Wanneer hij in 1886 in zijn *Psychopathia Sexualis* het woord voor de eerste keer gebruikt, voegt hij in een voetnoot toe: 'Zo genoemd naar de beruchte markies de Sade, wiens obscene romans van wellust en wreedheid overvloeien. In de Franse literatuur heeft de uitdrukking "Sadisme" ter aanduiding van deze perverse toestand burgerrecht verkregen.'

Dit burgerrecht dateert van 1834. Claude Boiste vermeldde toen

als eerste in zijn *Dictionnaire universel de la langue française*: 'Sadisme: vreselijke buitensporigheid van zedeloos gedrag; monsterlijk en anti-maatschappelijk systeem dat tegen de natuur indruist. (Van Sade, eigenaam) Weinig gangbaar.'

Donatien-Alphonse-François de Sade werd op 2 juni 1740 te Parijs geboren. De markies leidde een buitengewoon onstuimig leven, waarover vele tientallen boeken zijn geschreven. Hij was betrokken bij het ene seksuele schandaal na het andere en bracht zo'n dertig jaar van zijn leven door in gevangnissen. Daar schreef hij zijn vele boeken en toneelstukken, die vanwege hun pornografisch karakter in Frankrijk nog steeds voor het merendeel verboden zijn.

Minder bekend is dat de Sade ook enige tijd in Nederland doorbracht, en wel van 25 september tot 23 oktober 1769. Hij had het er niet naar zijn zin. In een brief aan een onbekende dame schreef hij over de vrouwen in Amsterdam: 'De dames zijn gewoonlijk nogal lelijk en over het algemeen oersaai vanwege de kleinburgerlijke bekrompenheid die bij geen van hen ontbreekt. [...] Men ziet er weinig ranke tailles; ze zijn nogal blank, maar verstoken van persoonlijkheid. Het onmatige gebruik van kokend hete thee of koffie bederft hun gebit volkomen, zozeer zelfs, dat het vrijwel onmogelijk is om in Holland vier vrouwen met mooie tanden te vinden.'

R. von Krafft-Ebing verzon het woord sadisme niet, maar hij beperkte de betekenis tot de perversie die kwellust verbindt met wellust. Volgens de Duitse psychiater wekte de bijslaap bij het 'psycho-seksueel monster' de Sade alleen wellust op, als hij 'de vrouw, die hij besliep, zo kon steken, dat haar bloed vloeide. Zijn grootste genot bestond hierin, dat hij naakte prostituées verwondde en de wonden daarna verbond'.

In werkelijkheid ging de Sade een stapje verder. Bij het schandaal waarvoor hij op 3 september 1772 bij verstek ter dood werd veroordeeld, liet hij zich van achteren nemen door zijn bediende terwijl hij al masturberend vier met Spaanse vlieg gedrogeerde prostituées afranselde. Peanuts vergeleken met de fascistische martel-orgieën in zijn boeken, die Napoleon zo verafschuwde dat hij de Sade in 1803 in het gekkenhuis in Charenton liet opsluiten. Daar stierf de markies op 2 december 1814, 74 jaar oud. Een directe afstammeling van D.A.F. de Sade introduceerde in mei 1989 de *Marquis de Sade*-champagne. In de hoop dat een dergelijk luxeproduct de besmette familienaam voor eens en voor altijd zal zuiveren.

Vergelijk masochisme

sandwich, twee sneetjes brood met beleg

Op 24 november 1762 schreef de historicus Edward Gibbon in zijn dagboek dat hij die dag in de exclusieve *Cocoa Tree* in Londen had gegeten. Twintig of dertig van de voornaamste mannen uit het koninkrijk had hij gezien, dinerend aan kleine tafeltjes, kauwend ‘upon a bit of cold meat or a Sandwich.’

De *sandwich* bestond toen nog maar net. Dat wil zeggen: het gebruik om vlees tussen twee sneetjes brood op te dienen is al zo oud als vlees en brood. De Romeinen noemden zo’n broodje een *offula*. Maar in 1762 kreeg dit simpele gerecht voor het eerst de naam *sandwich*.

Het was de Fransman Pierre Grosley die in 1770 als eerste de herkomst van dit woord beschreef. Grosley verbleef in 1765 in Londen, waar woord en broodje zich toen met een snelheid verspreidden die vergelijkbaar moet zijn geweest met de opkomst, een paar jaar geleden, van het broodje *shoarma*.

De sandwich, schreef Grosley, was genoemd naar John Montagu, de vierde graaf van Sandwich. Talloze taalkundigen hebben deze bewering later nageplozen en volgens een van hen werd de eerste ‘sandwich’ op 6 augustus 1762 om vijf uur ’s ochtends opgediend.

De hevig aan gokken verslaafde graaf van Sandwich, geboren op 3 november 1718, had toen al 24 uur achtereen aan de speeltafel doorgebracht. Om het kaartspel niet te hoeven onderbreken voor een maaltijd, vroeg hij een bediende hem twee sneetjes brood te brengen waartussen volgens de ene studie ham moet hebben gezeten, en volgens een andere ‘sliced beef’ met groente, kaas en misschien wat ui.

Het verhaal kreeg vleugels, de sandwich raakte eerst in Engeland en daarna in Frankrijk in de mode en werd vervolgens in bijna iedere nationale keuken en taal opgenomen. Er volgden talloze samenstellingen, zoals de *sandwichman*, in 1832 door Charles Dickens bedacht. Het Nederlands kent onder veel meer de *sandwichhanddruk* en de uitdrukking *in de sandwich nemen*.

Overigens is de samenstelling van de sandwich in onze woordenboeken nogal aan devaluatie onderhevig geweest: in 1899 sprak men nog van ‘koud vleesch, caviar of iets dergelijks’, terwijl hedendaagse woordenboeken zich beperken tot ‘vlees en kaas’.

Voor de graaf van Sandwich was het niet de eerste kaartmarathon waaraan hij deelnam. John Montagu maakte carrière als politicus en admiraal en in beide hoedanigheden maakte hij er een potje van. Hij verwaarloosde de Engelse vloot en raakte in

tallose politieke schandalen betrokken. Hij was corrupt, nam steekpenningen aan en vergaf hoge posten aan incompetenten partijgenoten. Anderzijds bevorderde hij het maken van ontdekkingsreizen, reden voor kapitein James Cook om in 1778 de Sandwich-Eilanden, nu de Hawaï-eilanden, naar hem te noemen. Bij dat alles had Sandwich ook nog een onaangenaam uiterlijk.

Charles Churchill schreef in 1763 dat de graaf van Sandwich leek op iemand die half was opgehangen maar bij wie het touw per ongeluk was doorgesneden. Over zijn wankelende manier van lopen merkte iemand eens op: 'Ik weet zeker dat het Lord Sandwich is, want zoals je kunt zien, loopt hij aan beide zijden van de straat tegelijk.'

Sandwich stierf op 30 april 1792, 74 jaar oud. Samen met de graaf van Spencer (z.a.) werd hij vereeuwigd in een rijmpje, door Ernest Weekley in *The Romance of Words* (1912) als volgt geciteerd:

Two noble earls, whom, if I quote,
Some folks might call me sinner;
The one invented half a coat,
The other half a dinner.

sanseveria, bepaalde sierplant

'Vorst Sansevero', schreef het *Algemeen Noodwendig Woordenboek der Zamenleving* in 1836, 'was ontegenzeggelijk een genie van den eersten rang, wiens naam onmogelijk ooit in vergetelheid zoude kunnen komen. Geheel Europa staarde met bewondering op de voortbrengselen van zijn vernuft, en waar het aankomt op oorspronkelijkheid en waar genie, zal hij niet licht door iemand overtroffen, en slechts door zeer weinigen geëvenaard worden.'

Het woordenboek zat er heel erg naast. Zeker, Raimund de Sangro, vorst van Sansevero, was een genie. Maar nog voor het einde van de 19de eeuw kwam zijn naam in bijna geen enkel naslagwerk meer voor. En in moderne encyclopedieën is hij al helemaal niet meer terug te vinden. Zelfs in artikelen over de *sanseveria*, het plantengeslacht dat naar de Napolitaanse prins werd genoemd, komt men zelden of nooit iets over de vorst te weten. Misschien overdreef het bovengenoemde woordenboek ook wel een beetje. Was het werkelijk waar dat de vorst van Sansevero op een gegeven ogenblik heel Napels op zijn kop zette 'toen hij een voertuig op vier wielen over de zee deed lopen, zonder

dat men het geheim kon ontraadselen, hoe zulks bij mogelijkheid gevonden had kunnen worden'?

Raimund de Sangro, de latere vorst van Sansevero, werd in 1710 in Napels geboren. Al op jonge leeftijd bleek hij buitengewoon begaafd te zijn. Zo had hij nog maar net de schoolbanken verlaten of hij vond een vervoerbare schouwburg uit. Toen men hem vroeg hoe hij als leek zo'n ingewikkeld bouwwerk had kunnen ontwerpen, antwoordde de prins dat Archimedes hem in een droom was verschenen en hem had geholpen.

De prins verbleef een tijd in Spanje, werd kamerheer van de koning en onderscheidde zich in 1744 in de slag om Velletri. Maar zo snel hij kon keerde hij terug naar Napels. Hij liet in zijn paleis een drukkerij en een laboratorium aanleggen en ging aan de slag. 'Hij ontwikkelde zijn genie zoo veel mogelijk, en te regt heeft iemand van hem beweerd', meldt een bron, 'dat hij de wetenschappen eerder scheen te vinden, dan te beoefenen.'

De vorst van Sansevero deed een overstelpende hoeveelheid uitvindingen op talloze gebieden. Hij bracht belangrijke verbeteringen aan op het gebied van de schilderkunst, het fabriekswezen, de werktuigkunde, de waterhuishouding en de diamantslijperij. Zijn opvattingen over de bouw van verdedigingswerken werden door de voornaamste ingenieurs overgenomen. Hij publiceerde over politieke zaken, verlichting, scheikundige onderwerpen, Hebreeuwse oudheden en militaire aangelegenheden. Bovendien beoefende hij met veel vrucht de letterkunde en beheerste hij het Grieks, Hebreeuws, Syrisch en Arabisch.

Maar toch: de geniale vorst van Sansevero was al een eeuw na zijn dood in 1778 nagenoeg vergeten.

De lelieachtige, uit Zuid-Azië afkomstige sierplant werd aan het eind van 18de eeuw naar hem vernoemd door Karl Peter Thunberg, een van de beste leerlingen van Linnaeus. Fock vermeldt de plant in 1855. De naam wordt soms *sanseveria*, dan weer *sanseveria* gespeld. In België heet de plant vanwege zijn lange, smalle, enigszins leerachtige bladeren *vrouwentongen* en in Engeland *old-woman's-tongue* of *mother-in-law's-tongue*. Dat laatste is ook de bijnaam van de *dieffenbachia*, genoemd naar J.F. Dieffenbach [1795-1847], een beroemde Duitse chirurg die als eerste scheelzien en stotteren door middel van operaties genas.

Er zijn vele honderden andere planten naar een persoon genoemd. Tot de bekendste behoren: de *begonia*, oorspronkelijk een tropisch plantengeslacht, door de botanicus Tournefort in 1700 zo genoemd naar Michel Bégon [1638-1710], de Franse gouverneur van Santo Domingo, een bevorderaar van de plantkunde; *camelia* (of *kamelia*), een kamerplant met donkergroene bladeren

saxofoon

en grote bloemen, in 1735 door Linnaeus zo genoemd naar de Moravische jezuiet-missionaris Georg-Joseph Kamel (Camellus) [1661-1706], die de van oorsprong Filippijnse plant als eerste beschreef; de *dahlia*, een sierplant met bloemen van verschillende kleuren, door de Spaanse botanicus Cavanilles genoemd naar de Zweedse plantkundige Anders Dahl [1751-1789]. De bloem kwam in het jaar van Dahls dood uit Mexico naar Spanje. Volgens sommigen deed de rommelige bloesem denken aan Dahls onverzorgde haar; *forsythia*, sierheester met heldergele bloemen, begin 19de eeuw zo genoemd naar de Schotse plantkundige William Forsyth [1737-1804]; *freesia*, knolgewas, naar de Duitse arts Friedrich Heinrich Theodor Freese [1795-1876]. De freesia werd in 1870 in Nederland geïmporteerd; *gardenia*, plantengeslacht en bloem, in 1760 zo genoemd naar de Amerikaanse botanicus Alexander Garden [1730-1791]; en de *magnolia*, een uit Azië en Amerika afkomstig boom- en plantengeslacht, door Linnaeus genoemd naar Pierre Magnol [1638-1715], hoogleraar plantkunde en directeur van de botanische tuin te Montpellier. Voor Nederlanders die hun naam in een plantensoort zagen vereeuwigd, zie achterin dit boek.

saxofoon, blaasinstrument

De geschiedenis van de saxofoon wordt getekend door oorlogen, revoluties en militaire rivaliteit.

De Franse legerleiding probeerde al jaren haar muziekkapellen op het niveau te brengen van de Oostenrijkse en Pruisische bands, toen ze in 1841 een fonkelnieuw instrument onder ogen kreeg. De bouwer, Antoine Joseph Sax, werd op 6 november 1814 in Dinant in België geboren en kreeg muziek en instrumentbouw met de paplepel ingegoten. Zijn vader had een grote blaasinstrumentenfabriek in Brussel, en Adolphe, zoals hij genoemd werd, bekwaamde zich aan het Brusselse conservatorium in fluit en klarinet.

Het enthousiasme van de Franse legerleiding deed Sax besluiten naar Parijs te verhuizen. Bovendien toonde het Franse conservatorium belangstelling, evenals de componist Berlioz.

De eerste jaren in Parijs werkte Sax gestadig aan de verbetering van zijn instrument, dat zelf weer een verbetering was van ventielbugel, tenorhoorn en bastuba. Hij patenteerde de saxofoon in 1846, maar het succes ervan was toen al verzekerd. Op 19 augustus 1845 stelde de minister van defensie de saxhoorn, saxofoon en saxotromba namelijk *verplicht* voor alle regimentmuziekkapellen. Deze beslissing volgde op een concours tussen verschillende fanfarekorpsen waarbij Sax als grote overwinnaar uit de bus was gekomen.

Dit ministeriële besluit stuitte natuurlijk op fel verzet van andere

instrumentbouwers. Tussen 1846 en 1867 was Sax dan ook onafgebroken in processen verwickeld.

Sax won bijna al deze processen, maar tegen de revolutie die in 1848 uitbrak, kon hij niet op. Na het uitroepen van de republiek werd het ministeriële decreet ongedaan gemaakt, de saxinstrumenten verdwenen uit de militaire bands en in 1852 ging Sax failliet.

Adolphe had zich in de jaren daarvoor al een zeer inventief propagandist voor zijn instrument betoond. Al in 1844 had hij een eigen fanfare opgericht en vanaf 1847 organiseerde hij concerten met saxinstrumenten in de concertzaal die hij in zijn huis aan de rue Neuve Saint-Georges had laten bouwen.

Nu wist hij binnen twee jaar te bereiken dat Napoleon III hem benoemde tot *Facteur d'instruments de musique de la maison militaire de l'empereur* – een soort hofleverancier. De overheidsbestellingen stroomden weer binnen en *Adolphe Sax & Cie* ging een bloeitijd tegemoet. Tegen 1860 had het bedrijf al 20 000 instrumenten gemaakt en omstreeks 1877 zo'n 40 000. Om de afname te bestendigen gaf Sax saxofoonles aan het Parijse conservatorium. Bovendien richtte hij een uitgeverij op voor fanfaremuziek en concoursstukken voor saxinstrumenten.

Het mocht niet baten. De Frans-Duitse oorlog van 1870 en de daaropvolgende opstand in Parijs ondermijnden de afzet zozeer, dat Sax in 1873 voor de tweede keer failliet ging. Een derde faillissement volgde in 1877 en toen was het met de veerkracht van de ingenieuze instrumentbouwer gedaan. Hij zag zich genoodzaakt zijn grote particuliere verzameling instrumenten te veilen. In de jaren daarna bouwde hij nog maar een paar duizend instrumenten.

Zijn naam was intussen wel tot een Nederlands naslagwerk doorgedrongen. In 1887 schreef de Winkler Prins: 'Saxhoorns hebben een aangenamen, zwaarmoedig gekleurden toon. Wegens de dikke buis is de schaal onzeker en de intonatie moeielijk.' Sax stierf op 7 februari 1894 in Parijs, in grote armoede. De saxofoon raakte jarenlang in onbruik en in 1928 verkocht Edouard Sax merknaam en werkplaatsen aan de Parijse instrumentbouwer Selmer.

Enkele andere instrumenten en begrippen uit de muziek die op een persoon teruggaan: *bandoneon* of ook wel *bandonion*, trekharmonika met toetsen, omstreeks 1840 uitgevonden door de Duitser H. Band [1821-1860]; *dolby*, systeem voor ruisonderdrukking op geluidsapparatuur, in oktober 1966 uitgevonden door de Amerikaanse ingenieur Ray M. Dolby [geboren 1933]; *hammondorgel*, elektrisch orgel, in 1935 uitgevonden door de Amerikaanse inge-

schakellijm

nieur Laurens Hammond [1895-1973]; *pathefoon*, ouderwetse platenspeler, uitgevonden door de Fransman Charles Pathé [1863-1957]; *schrammelmuziek*, (Oostenrijkse) populaire muziek, zo genoemd naar de Weense musicus Johannes Schrammel [1850-1893]. Een *schrammelorkest* bestaat uit twee violen, een gitaar en een accordeon; *sousafoon*, een soort contrabastuba, naar de Amerikaanse componist en kapelmeester John Philip Sousa [1854-1932], die dit instrument verbeterde en in de VS introduceerde; en het *wurlitzerorgel*, een orgel dat vanwege zijn vele effecten werd gebruikt als begeleidingsinstrument bij stomme films, in 1880 uitgevonden door de naar de VS geëmigreerde Duitser Rudolf Wurlitzer.

Het woord *tingeltangel*, een café-chantant van gering allooi of een erbarmelijke piano, is in verband gebracht met drie verschillende personen: de Duitse volkszanger Tango die omstreeks 1870 bekendheid verwierf met het liedje 'Zum tingelingeling', waarbij hij zichzelf op triangel begeleidde; een zekere Karl Tange die in 1890 in Berlijn het café *Triangel* beheerde en bekendstond als 'Triangel-Tange'; en volkszanger Gotthold Tange, die zo opdringerig was met het ophalen van geld ('tingeln') dat hij de bijnaam 'Tingel-Tange' kreeg. Al deze verklaringen doen echter nogal gezocht aan.

Vergelijk *spinet*

schakellijm, *vloeibare lijm*

'Woorden, aan eigennamen ontleend', schreef Matthias de Vries in 1870, 'kunnen den taalvorschier, die er niet op verdacht is, vrij wat nutteloos hoofdbreken kosten.'

De Vries pleitte er dan ook voor deze woorden bekend te maken. Want, besloot hij zijn betoog, 'als eenmaal een ondankbaar nageslacht den naam Adriaan Schakel vergeten mocht, wie weet of niet een scherpzinnig taalgeleerde de verrassende ontdekking zou doen, dat de schakellijm zoo genoemd is naar het werkwoord *schakelen*, omdat zij eene lijmsoort is die twee voorwerpen aaneenschakelt, – en zich daarbij beroepen op Vondel, die immers reeds sprak van twee harten, in lief en leed "vast *geschakelt* en verbonden".'

De voorspelling van De Vries kwam gedeeltelijk uit. Het ondankbaar nageslacht vergat Adriaan Schakel stapsgewijs.

In 1899 schreven De Beer en Laurillard de uitvinding van de vloeibare lijm toe aan 'Schakel, lampenmaker te Amsterdam'. Eind 1900 meldde een letterkundigtijdschrift: 'Schakellijm doet ons dadelijk aan Adriaan Schakel denken, den bekenden Amsterdammer.'

Maar al in 1936 ging het mis en wel in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, nota bene het levenswerk van Matthias de Vries. Adriaan heette nu opeens *Cornelis Schakel*, een fout die

sindsdien door talloze woordenboeken is overgenomen. Het spijtige is dat wij over Adriaan Schakel slechts twee dingen zeker weten: hij heette niet Cornelis en tussen 1860 en 1870 vond hij de vloeibare schakellijm uit die niets te maken heeft met het werkwoord schakelen. Wat Vondel er ook van zegt.

schrappel, granaatkartets

Henry Shrapnel stierf als een verbitterd man. Hij had daar alle reden toe. Zijn uitvinding werd door de hoogste militairen bejubeld, maar een redelijke beloning had hij er nooit voor gekregen. Shrapnel werd op 3 juni 1761 in Bradford-on-Avon geboren. Hij ging op zijn achttiende in het leger en hield zich vanaf 1784 bezig met onderzoek naar zogeheten granaatkartetsen.

Al in de 16de eeuw was men op het idee gekomen bussen van ijzerblik gevuld met kogels boven het hoofd van de vijand te laten ontploffen. Deze explosieve projectielen waren echter erg onnauwkeurig en Shrapnel besteedde al spoedig al zijn tijd en geld aan de verbetering ervan. Hij verving het blik door een sterke ijzeren buis en vulde deze met musketkogels. Een tijdmechanisme bracht het buskruit tot ontploffing. Daardoor vloog de kop van het projectiel en schoten de kogels er met grote snelheid uit. Hoe hoger de bus tot ontploffing werd gebracht, hoe groter het oppervlak waarop de verwoestende kogelregen neerdaalde. In 1804 werd Shrapnels *spherical case shot*, zoals de officiële naam luidde, voor het eerst gebruikt. In Suriname, waar de Engelsen het al jaren met de Hollanders aan de stok hadden.

De daaropvolgende jaren maakte Shrapnel talloze overuren om de laatste schoonheidsfoutjes weg te poetsen. Het resultaat wás ernaar. Het nieuwe projectiel werd intensief gebruikt in de oorlog tegen Napoleon, en Shrapnel ontving complimenterende brieven van de ene generaal na de andere. Admiraal Sydney Smith was zelfs zo enthousiast dat hij in 1813 op eigen rekening tweehonderd exemplaren kocht en Sir George Wood, artilleriecommandant bij Waterloo, schreef Shrapnel dat de overwinning voor een belangrijk deel aan zijn granaten te danken was. **Wellington** (z.a.) zelf had al in 1808 laten weten dat Shrapnel ruimschoots voor zijn uitvinding moest worden beloond. Toen de uitvinder vijf jaar later nog steeds niets had ontvangen, nam hij zijn promotie tot kolonel te baat om de aanwezige staf voor te rekenen dat hij al 28 jaar aan de perfectionering van zijn projectiel werkte en er in totaal vele duizenden ponden van zijn spaargeld aan had besteed.

Shrapnel had beter zijn mond kunnen houden. Weliswaar kreeg

hij vanaf 1814 jaarlijks een extra toelage van 1200 pond, maar 'door de vrekkige interpretatie van deze regeling door ambtenaren', aldus een historicus, ging hij er feitelijk op achteruit.

Shrapnel verliet het leger in 1825. In 1837 beloofde Willem IV hem tot baron te verheffen, maar de koning stierf voordat de benoeming rond was. Shrapnel hoorde er niets meer over en stierf op 13 maart 1842 in Southampton, gedesillusioniseerd.

De enthousiaste brieven van generaals gingen in het vervolg naar zijn oudste zoon. Die had er in 1866 genoeg van en probeerde bij het parlement alsnog een financiële tegemoetkoming te krijgen. Toen hem dit niet lukte, emigreerde hij naar Canada.

Op 11 juni 1852 nam een speciale commissie het besluit om het *spherical case shot* voortaan officieel *Shrapnel shell* te noemen. Rijkelijk laat, want al in 1836 schreef een Nederlands naslagwerk: 'De *shrapnell-shells* rigten eene tamelijke verwoesting aan, en zijn zeer bruikbaar tegen de infanterie en kavallerie; maar zij hebben geene zoo vreeselijke werking als men wel heeft voorgegeven.'

Kort na de Eerste Wereldoorlog raakte Shrapnels uitvinding in onbruik. Zijn naam was inmiddels al verbasterd tot *schrapnel* in het Nederlands en tot *Schrapnell* in het Duits.

Andere projectielen die naar een persoon zijn genoemd: *congrevische vuurpijl*, dé raket van de 19de eeuw, waarvan het eerste model in 1805 werd uitgevonden door Sir William Congreve [1772-1828]; de *mills-bom*, een fragmentatie- (hand)granaat met tijdontsteking, in 1915 uitgevonden door Sir William Mills [1856-1932]; de *pershing*, een Amerikaanse raket voor de middellange afstand, naar de Amerikaanse generaal John Joseph Pershing [1860-1948]; en *vegasche kogels*, volgens Kramers (1847) 'bommen uit eene door Vega verbeterden, zeer verdragende mortier geworpen'.

Vergelijk molotowcocktail

sequoia, reuzenpijnboom

De hertog van Wellington (z.a.) was 1,75 meter lang. Lindley bedoelde het dus figuurlijk toen hij op 24 december 1853, een jaar na de begrafenis van de beroemde veldheer, in *The Garden Chronicle* schreef: 'Wellington steekt net zo ver boven zijn tijdgenoten uit als de Californische boom boven alle woudbewoners. Laat daarom voortaan de naam zijn: *Wellingtonia gigantea*.' Lindleys voorstel vond gehoor en voortaan zou de sequoia, in 1853 voor het eerst in Groot-Brittannië geïntroduceerd, bekendstaan als *wellingtonia*.

Nog maar een paar jaar eerder, in 1847, was de reuzenpijnboom uit Californië door de Hongaarse botanist Stephen Endlicher

vernoemd naar iemand die het eveneens zeer verdiende: de Amerikaanse Cherokee-Indiaan Sequoyah.

Sequoyah – spreek uit ‘Sikwayi’ – werd tussen 1760 en 1770 geboren in Taskigi in Tennessee. Hij had een Indiaanse moeder en een blanke vader, hoogstwaarschijnlijk de Engelse handelaar Nathaniel Gist. Naar hem noemde Sequoyah zich later, abusievelijk, *George Guess*.

Sequoyah leefde eerst als jager en pelshandelaar. Nadat hij door een ongeluk tijdens het jagen kreupel was geworden, werkte hij als schilder en zilversmid. Sequoyah las of sprak geen woord Engels, een taal die hij volgens sommigen nooit heeft willen leren. Wel kreeg hij steeds meer met blanken te maken en het verbaasde hem dat zij blijkbaar door middel van ‘pratende papieren’ met elkaar van gedachten konden wisselen.

Sequoyah besloot daarop iets dergelijks voor zijn stamgenoten te ontwikkelen. Dit zou de Cherokees minder afhankelijk maken van de blanken, meende hij.

De zilversmid begon in 1809 en experimenteerde eerst met pictogrammen. Hij werd bespot en ondervond veel tegenwerking, maar toen hij in 1821, na twaalf jaar werk, met behulp van zijn zesjarig dochtertje het nut van een geschreven taal aantoonde, werd zijn alfabet door een raad van Cherokee-leiders officieel aanvaard.

Het 86 lettergrepen tellende schrift was zeer eenvoudig te leren en werd binnen korte tijd op alle Cherokee-scholen onderwezen. Spoedig verschenen gedeelten van een bijbelvertaling en in 1828 volgde de eerste krant, de *Cherokee Phoenix*.

Sequoyah zou zich zijn leven lang met de verbetering van zijn alfabet bezighouden. Hij stierf in augustus 1843, vermoedelijk nabij San Fernando in Mexico.

Sequoia’s behoren tot de grootste en oudste bomen op aarde. De *General Sherman Tree* – zo genoemd naar de Amerikaanse generaal die ook al een tank op zijn naam heeft staan – in het *Sequoia National Park* in Californië is ruim 83 meter hoog, heeft een doorsnede van negen meter en is drie- à vierduizend jaar oud.

Enkele andere boomsoorten die naar een persoon zijn genoemd: *afzelia*, naar de Zweedse botanicus Adam Afzelius [1750-1837]; *Anna Paulownaboom*, zekere sierboom met violette klokvormige bloemen, naar de van oorsprong Russische prinses Anna Paulowna Romanow [1795-1865]; *douglasspar*, een veel gekweekte naaldboom, naar de Schotse botanicus David Douglas [1798-1834], die de boom in 1825 in het noordwesten van de VS ontdekte; de *ignatiusboom*, een boom met bittere (ignatius)bonen, die in Indië als geneesmiddel werden gebruikt, naar de heilige Ignatius, die het zaad van deze boom naar

silhouet

Indië zou hebben overgebracht; de *napoleonwilg*, een treurwilg, zo genoemd omdat het graf van Napoleon Bonaparte [1769-1821] op St. Helena ermee beplant was; en de *weymouths-pijnbomen*, een soort grote naaldbomen, vanuit Virginia naar Europa gebracht door de Engelse Lord Weymouth.

silhouet, schaduwbeeld

Taalkundigen hebben met silhouet een probleem dat overeenkomst vertoont met dat rond **dukdalf** (z.a.). Het is zeker dat silhouet is afgeleid van Etienne de Silhouette, maar over de reden waarom bestaat grote onenigheid.

Etienne de Silhouette werd in 1709 in Limoges geboren. Ter voorbereiding op een loopbaan bij de overheid woonde hij een jaar in Londen. Hij bekleedde lange tijd een post bij het parlement van Metz, werd kanselier van de hertog van Orleans en vestigde zich vervolgens in Parijs als commissaris van de koning bij de Indische Compagnie.

In zijn vrije uren hield de Silhouette zich bezig met letterkunde. Hij vertaalde gedichten van Alexander Pope uit het Engels en genoot in kleine kring bekendheid vanwege zijn boek over overheidsfinanciën.

Met die financiën was veel mis. De zevenjarige oorlog met Engeland had de staatskas nagenoeg uitgeput. Etienne de Silhouette genoot het vertrouwen van Madame de Pompadour (z.a.) en op haar aandringen werd hij op 4 maart 1759 tot controleur-generaal der financiën benoemd.

In het begin was iedereen enthousiast. 'Als monsieur de Silhouette doorgaat zoals hij is begonnen', schreef Voltaire in een brief, 'zal hij zich in de tempel van de roem een nis veroveren direct naast Colbert.'

De maatregelen van de nieuwe minister logen er niet om. De burgers moesten belasting betalen op hun nering, de adel voor het houden van koetsen en lakeien. Ongehuwden werden driedubbel aangeslagen en over alle luxevoorwerpen werd een bijzonder tarief geheven.

Kritiek kon niet uitblijven. Voltaire behoorde tot de eersten die overstag gingen. 'Wij hebben een controleur-generaal die we alleen kennen als vertaler van enkele verzen van Pope', schreef hij aan een vriend. 'Hij ging door voor een arend, een hoogvlieger, maar in minder dan vier maanden is de arend veranderd in een gans.'

De Silhouette werd het voorwerp van algemene spot en op 21 november 1759 werd hij gedwongen af te treden, negen maanden na zijn benoeming. De uitdrukking *à la Silhouette* voor

‘goedkoop’ of ‘waardeloos’ had toen al vleugels gekregen en werd op van alles en nog wat toegepast: op broeken zonder zakken, op grauwe kleren en... op ‘schaduwtekeningen’, zoals Nederlandse woordenboeken ze vanaf het begin van de 19de eeuw noemden.

Omstreeks 1759 kwam dit soort beeltenissen in Frankrijk in de mode. De discussie onder taalkundigen spitste zich later toe op de vraag wat de Silhouette hiermee te maken had. Dit zijn de antwoorden: 1. Etienne de Silhouette introduceerde het silhouet in Frankrijk; 2. hij tekende en knipte zelf silhouetten als hobby en had er zijn kasteel in Bry-sur-Marne mee vol hangen; 3. de minister had ‘een schaduw van een carrière’; 4. hij wilde Frankrijk met zijn strenge belastingmaatregelen terugbrengen tot een schaduw van zichzelf; 5. hij was de uitvinder van het silhouet. Dit laatste is aantoonbaar onjuist, want silhouetten werden al sinds de oudheid gemaakt. Over de andere theorieën is men het nooit eens geworden.

Etienne de Silhouette stierf in 1767, 58 jaar oud. Zijn in 1773 verschenen memoires werden door de regering verboden, maar uiteindelijk zou het Franse belastingstelsel in grote lijnen volgens zijn voorstellen worden herzien. Het silhouet zelf werd omstreeks 1850 verdrongen door de **daguerreotypie** (z.a.).

spencer, *trui zonder mouwen*

Toen George John Spencer op 1 september 1758 in Wimbledon werd geboren, was er al één Spencer die zijn naam had vereeuwigd. Georges overgrootvader, Charles Spencer, de derde graaf van Sunderland [1674-1722], droeg een opmerkelijke pruik, die in het Engels naar hem *spencer* werd genoemd.

Dit zou slechts een beginnetje blijken te zijn. In honderd jaar tijd verankerden maar liefst *zeven* verschillende Spencers, onder wie twee Amerikanen, hun naam in de taal. Vier van hen deelden de verantwoordelijkheid voor tien verschillende betekenissen van *spencer*, dat in het Engels onder andere reddingsvest, geweer en zeil kan betekenen.

In het Nederlands is het iets eenvoudiger. In de 19de eeuw betekende *spencer* een ‘trui zonder mouwen’, vervolgens een ‘strakke damesblouse met pandjes’ terwijl het volgens Koenen ‘sinds ongeveer 1945 wederom jakje, pullover voor dames en kinderen zonder mouwen’ betekent.

Dit laatste is allemaal te danken aan George John, die op 23 oktober 1783, 25 jaar oud, zijn vader opvolgde als de tweede graaf van Spencer.

Spencers belangrijkste politieke functie was die van minister van marine tijdens de oorlog met Frankrijk. Hij werd in december 1794 benoemd en bleef zes jaar in functie. Een periode die volgens zijn Britse biograaf kan worden beschouwd als 'The most stirring, the most glorious in our naval history'.

Het naar hem genoemde kledingstuk, een kort mouwloos vest zonder panden, kwam al tijdens Spencers eerste jaar als minister in de mode. In 1795 omschreef een sportblad het als een 'fashionable coatlet'.

Overigens had deze vernoeming, zoals bij zoveel eponiemen, niets met Spencers werk te maken. M.A. Thoms gaf in 1853 in zijn bewerking van *Pulleyn's Etymological Compendium* de volgende verklaring: 'His Lordship was commissaris van de koningin in Ierland toen hij tijdens een jachtpartij de pech had een van de panden van zijn jas te scheuren terwijl hij over een omheining sprong. Waarop His Lordship ook het andere pand van zijn jas scheurde, met de opmerking dat een jas met één pand net zoiets was als een varken met één oor. Een vindingrijk genie knoopte de hint in zijn oren, maakte enkele van deze halve jassen en noemde ze bij wijze van compliment naar Lord Spencer.'

Een prachtige verklaring, maar een die volgens Ernest Weekley juist door de vele details met een korreltje zout moet worden genomen. Er bestaan dan ook concurrerende verklaringen, zij het minstens even anekdotisch. Volgens de een wedde Spencer op een gegeven moment dat hij in z'n eentje de mode kon veranderen door iets ongewoons te dragen. Volgens een ander dommelde de graaf tijdens een feestje voor de open haard in slaap, verbrandde een mouw en scheurde de ander er toen ook maar af. In feite is niet precies bekend waarom het mouwloze vest naar graaf Spencer is genoemd, al heeft de theorie van de jachtpartij veel aanhangers.

De graaf van Spencer trok zich op zijn vijftigste uit het openbare leven terug om zich te wijden aan zijn passie: het verzamelen van boeken. Hij breidde de bibliotheek van zijn overgrootvader (die van de pruik) uit tot een van de fraaiste van Europa. Tot aan zijn dood op 10 november 1834 verscheen er geen belangrijk boek op de markt voordat Lord Spencer een bod had kunnen doen. Toen de enorme *Bibliotheca Spenceriana* in 1892 voor 250 000 pond werd verkocht aan de weduwe van John Rylands, droegen kouwelijke Engelse meisjes in de winter als onderhemdje een wollen spencer.

Andere overkleding die naar een persoon is genoemd: de *attila*, een met tressen versierde uniformjas, gedragen door de huzaren en het Nederlands-Indische

leger en oorspronkelijk de naam van een Hongaars nationaal kledingstuk, naar Attila, koning van de Hunnen van 434 tot 453; de *chesterfield*, niet alleen een armstoel of canapé, maar ook een overjas, naar een 19de-eeuwse Earl of Chesterfield; het *colbert*, een jas zonder panden, is zo genoemd naar de Franse staatsman Jean Baptiste Colbert [1619-1683], maar waarom precies, dat weet niemand. Het woord komt alleen in het Nederlands voor en dateert van het einde van de vorige eeuw; de *havelock*, in het Engels alleen de witte doek aan de achterkant van een tropenhelm maar in het Nederlands en Duits een herenoverjas met lange kraag, is zo genoemd naar Sir Henry Havelock [1759-1857], een beroemde Engelse generaal die het grootste gedeelte van zijn leven doorbracht in India; het *jak*, ooit een korte wapenrok, is volgens sommigen omstreeks 1360 zo genoemd naar een zekere Jacques de Beauvais. Anderen houden het op Jacques Bonhomme, een algemene naam voor 'boer'. De wapenrok zou zijn gedragen tijdens de boerenopstanden, de jacqueries; de *macfarlane*, een lichte mouwloze overjas met kap, omstreeks 1859 uitgevonden door een zekere MacFarlane; de *mackintosh*, een waterdichte regenjas, naar de Schotse scheikundige Charles Mackintosh [1766-1843], uitvinder van het waterdichte textiel *mackintosh*, dat hij op 17 juni 1823 patenteerde; de *montycoat* of houtjetouw-tje-jas, naar het model van de militaire jas van de populaire Britse maarschalk Bernard Law Montgomery [1887-1976]; en de *rokkelore*, een tot de knieën reikend overkleed, naar de Franse maarschalk Antoine-Gaston, hertog van Roquelaure [1656-1738].

Vergelijk raglan en sandwich

spijkerbalsem, terpentijnzalf

Voor de behandeling van kneuzingen, winterhanden en tintelende voeten gebruikte men vroeger spijkerbalsem. 'Hij had een potje Spijkerbalsem en een doosje linnen', schreef B. Gewin in 1847, 'indien een van zijn vrienden soms in Zwitserland van een berg mogt vallen'.

Het was lang onduidelijk waar deze volksnaam voor terpentijnzalf vandaan kwam. De ene taalkundige legde een verband met 'spijkolie', een ander met 'specerijbalsem'. Beiden hadden het mis want dit 'probaat middel bij velerlei kwetsuren' dankt zijn naam aan Jan Spijker, de fabrikant ervan.

Overigens was Spijker niet de *uitvinder* van het 'Unguentum Terebinthinaceum', zoals terpentijnzalf officieel heet. De medicus L. Locatelli, in 1657 te Milaan overleden, ontdekte als eerste de verlichtende werking van dit mengsel van gele was, sesamolie, rood sandelhout en Venetiaanse terpentijn. Naar hem wordt dit geneesmiddel dan ook wel *Balsamum Locatelli* genoemd.

Maar Jan Spijker was degene die er rijk mee werd. Hij leefde omstreeks 1750 in Amsterdam en was aanspreker van beroep.

Zijn balsem moet goed hebben verkocht want op een gegeven moment woonde hij op de Keizersgracht bij de Vijzelstraat, een sjieke buurt. Bovendien staat hij te boek als 'een weldoener voor veel lijders'.

Spijker had één dochter, Alida Jacoba. Op 29 maart 1789, na de dood van haar vader, plaatste ze in de *Oprechte Nationaale Courant* een advertentie om te waarschuwen dat 'de alombekende en onvervalschte spykerbalsem' alleen bij haar thuis te verkrijgen was, dat wil zeggen, op de Nieuwe Zijds Achterburgwal, bij de Stilsteeg, op de hoek van het Keizerrijk. Andere spijkerbalsem 'zo binnen als buiten de Stad, is valsch en ondeugend om het geëerde publiek daar mede te bedriegen of te misleiden'. Alida Jacoba herhaalde haar waarschuwing in de *Constitutioneele oprechte Vrijdagsche Bataafsche Courant* van 8 augustus 1800, maar daarna werd het stil. Krap zestig jaar later al moest een taalkundige in een tijdschrift uitleggen dat spijkerbalsem een eigennaam bevat.

spinet, snaarinstrument

Het spinet is slachtoffer van een taalkundig misverstand, dat minstens zo hardnekkig is als het misverstand dat de **tram** (z.a.) is uitgevonden door Benjamin Outramway.

De snaren van een spinet worden aangetokkeld door punten van penneschachten. Deze zogeheten ravepennetjes worden ook wel 'doorntjes' genoemd. Welnu, in het Latijn is doorn *spina* en in talloze naslagwerken is te vinden dat *spinet* van dit woord is afgeleid.

Taalkundigen gaan er echter al ruim een eeuw unaniem van uit dat het spinet zo heet naar zijn uitvinder, Giovanni Spinetti. Spinetti werkte in het begin van de 16de eeuw als instrumentmaker in Venetië. Een zekere A. Banchieri schreef in 1608 de naam van de uitvinder te hebben zien staan op een spinet uit 1503. Dit laatste jaartal wordt veelal beschouwd als het geboortjaar van het instrument.

Het spinet werd veel door vrouwen bespeeld en heeft meerdere dichters geïnspireerd. Zo laat Swift in 1713, in een van zijn bekendste gedichten, de tragische **Vanessa** (z.a.) achter dit snaarinstrument plaatsnemen: 'When miss delights in her spinnet, A fiddler may a fortune get.'

Aan het eind van de 18de eeuw werd het spinet verdrongen door het klavecimbel en de pianoforte.

Vergelijk saxofoon

stentor, *iemand met een stem als een klok*

Op 10.6.1992 schreef Herman Kuiphof in *NRC Handelsblad*: 'En in de goal stond Willem Koek. Als er een hoge bal in de doelmond kwam riep hij met zulk een stentorstem "los", dat lijn 8 bijna uit de bocht vloog.'

De *stentorstem* heet zo naar Stentor, de legendarische Griekse held, alleen bekend uit de *Ilias* (5,785) van Homerus. 'Stentor, den Bruller, die op zijn stem, als koper weergallemend, trotsch is; hij schreeuwde zoals wel vijftig anderen schreeuwen!', aldus de vertaling van A.W. Timmerman (1948). In de vertaling van Vosmaer (1886) heet het: 'Stentor [...], den dappre, geducht door zijn koperen stemklank,/ Hem wiens kreet weerklinkt als van vijftig andere mannen'.

Stentor wordt niet als een voor-Homerische mythische figuur beschouwd. Hij zou de heraut van de Grieken voor Troje zijn geweest. Zijn naam is afgeleid van Grieks *stenein*, dat 'kreunen' of 'brullen' betekent. Volgens Lübker (1857) was hij uit Thracië of Arcadië afkomstig en zou hij 'in een wedstrijd in het schreeuwen tegen Hermes den dood hebben gevonden'.

In diverse bronnen staat dat het krachtig stemgeluid van Stentor al in de oudheid spreekwoordelijk was. Toch duikt het volgens de etymologische woordenboeken pas in 1576 in het Frans op, in 1600 in het Engels en in 1782 in het Duits. Nederland volgde als laatste. Hier drong het woord pas in de 19de eeuw door, kennelijk in navolging van het Duits.

Voor zover bekend vermeldt Weiland de figuurlijke betekenis van *stentor* in 1824 als eerste, met als omschrijving 'een duchtige schreeuwer, die een goede keel heeft'. Als vaste verbinding geeft hij *stentorische stem* (vanaf 1813 in het Duits als *stentorische Stimme*). Kramers geeft in 1847 als eerste de samenstelling *stentorstem* (in het Duits sinds 1837). Hij definieert dit als 'eene buitengemeen sterke, zware, mannelijke stem'. De Grote Van Dale vermeldt sinds 1950 als bijkomende betekenis van 'stentor' *trompetdiertje*. Dit protozoön werd in de 19de eeuw zo genoemd omdat de vorm ervan enigszins overeenkomt met een 'luidspreker' (megafoon).

Overigens zou de god Ares volgens de *Ilias* (5,859) nog harder schreeuwen dan Stentor. Wanneer Diomedes hem met een speer verwondt, brult hij 'zoo luid als negen of tien duizend mannen in den krijg schreeuwen, wanneer zij den strijd beginnen.'

steuer, buitenechtelijk kind van een blanke vader en een Indische moeder

‘Zetten jullie het werk dóór als ik er niet meer ben. God zal jullie steeds helpen. Niet mijn naam en persoon, maar mijn werk moet jullie indachtig blijven.’

Met deze woorden stierf ‘Pa’ Johannes van der Steur op 16 september 1945 in Magelang in Nederlands-Indië, tachtig jaar oud. Het liep anders dan hij wilde: zijn naam is onsterfelijk geworden, maar met de door hem opgerichte opvanghuizen, zijn levenswerk, ging het na zijn dood bergafwaarts.

Steur betekent behalve kraakbenige zoetwatervis ook ‘buitenechtelijk kind van een blanke vader en een Indische moeder’. Volgens een familielid van Van der Steur is deze definitie uit Van Dale niet helemaal juist: *steurtjes* zijn eigenlijk alleen die buitenechtelijke kinderen die in een van de opvanghuizen van Van der Steur opgroeiden.

Johannes van der Steur moet een heel bijzonder mens zijn geweest. Hij werd op 10 juli 1865 in Haarlem geboren. ‘Wat ik van mijne ouders heb geërfd’, schreef hij in 1917 in Nederlands-Indië, ‘is zuiver bloed en een onbevleete naam. Die schatten heb ik hier leeren waarden als artikelen van hooge waarde, als kostbare geschenken.’

Van der Steur voelde zich al vroeg geroepen tot ‘daadwerkelijke Christelijke opheffende arbeid’. Hij werkte achttien uur per dag als bakkersknecht en postte in zijn vrije uren bij de ingang van cafés en bordelen om klanten voor de zonde te behoeden. ‘Ik heb meermalen een pak slaag gehad in die dagen, ook meer dan eens een pot urine of faecaliën over mijn hoofd’, schrijft hij in een autobiografisch geschrift, ‘maar toch heb ik heerlijke herinneringen aan mensen, welke geheel en al tot inkeer kwamen.’

In Harderwijk maakte Van der Steur kennis met de koloniale troepen. Hij hoorde van de ‘mensonterende’ toestanden in Nederlands-Indië, wist wat geld bij elkaar te krijgen en richtte eind 1892 in de garnizoensplaats Magelang het eerste Militair Tehuis op. In 1893 nam hij daar vier kinderen op van een gesneuvelde militair. Twee maanden later waren dat er veertien geworden, in 1942 had Van der Steur zo’n 1100 kinderen onder zijn hoede en in totaal voorzag hij in de loop der jaren ruim 7000 wezen en buitenechtelijke kinderen van een degelijke christelijke opvoeding.

Het eerste jaar deed hij al het werk zelf: kousen stoppen, kleren maken, eten koken. Een jaar later kwam zijn zuster Marie uit Nederland over. De eerste vijf jaar draaide het opvanghuis zon-

der subsidie, later kreeg Van der Steur steeds meer financiële steun. Zijn inrichting 'Oranje Nassau' werd steeds groter en bekender.

Van der Steur werd door al zijn kinderen 'Pa' genoemd. De kinderen noemden zichzelf trots *steurtjes*. De Bond van Oud-Steurtjes in Nederland is nog altijd actief en geeft om de twee maanden het orgaan *De kleine bode* uit.

In februari 1944 werd Pa van der Steur door de Japanners geïnterneerd. Toen de oorlog was afgelopen was hij ernstig ziek. Ondanks een verbod brachten enkele van zijn 'kinderen' hem uit het kamp naar zijn opvanghuis in Magelang. Hij trof het zwaar verwaarloosd aan en dit bespoedigde zijn dood. 'Hij, die zovelen eten heeft gegeven', schreef een steurtje later, 'stierf aan een hongeroedeem.'

stipriaantje, stroopballetje

Het *stipriaantje* is uitgevonden door dokter Van Stipriaan Luïscius, daarover bestaat geen twijfel. Maar welke dokter Van Stipriaan Luïscius, dat valt niet met zekerheid te achterhalen.

Er waren er tenminste twee, vader en zoon. Senior was echter verreweg het vindingrijkst, dus het ligt voor de hand dat hij als eerste ontdekte dat een 'zeker afgeplat stroopballetje' uitstekend dienst deed als hoestmiddel.

De dokter moet dit ergens tussen de bedrijven door hebben vastgesteld. Zijn overige uitvindingen waren belangrijker en werden wel te boek gesteld.

Abraham van Stipriaan werd op 10 oktober 1763 in Oudewater geboren. De naam Luïscius kwam erbij toen hij in 1788 trouwde met Theodora Jacoba Luïscius, de laatste naamdrager van dat geslacht. De 25-jarige Abraham was toen al gepromoveerd en had in Delft een praktijk.

Van Stipriaan Luïscius zou zijn leven lang dokter blijven. Hij werd meerdere malen als hoogleraar gevraagd, maar wilde het gewone huisartsenwerk niet opgeven. Wel bekleedde hij een groot aantal nevenfuncties. 'Altoos gereed te helpen waar zijn menschlievend hart hem riep', schrijft Van der Aa, 'was hij de vraagbaak binnen de stad en haren omtrek.'

Van Stipriaan vond een 'berookingstoestel' uit en een 'Bathometer' of 'Zeepeiler' en met tal van publikaties won hij prijzen. Zo kreeg hij in 1790 'den dubbelen gouden eereprijs' voor zijn verhandeling *Over de natuur- en scheikundige eigenschappen van de melk der vrouwen, koeijen, geiten, ezalinnen, schapen en paarden*. In het *Geneeskundig Magazijn* schreef hij onder meer

het artikel: 'Twee waarnemingen van een gesloten aars'.

Abraham van Stipriaan Luiscius stierf op 2 mei 1829 aan 'eene algeheele uitputting en bijgekomen algemeene waterzucht'. Een naslagwerk schreef een paar jaar later over hem: 'Zijn naam zal niet ligt in vergetelheid komen.' Voor Zuid-Holland klopte dat. De 'balletjes voor den hoest' bleven daar *stipriaantjes* heten. Omstreeks 1900 werden ze in Leiden nog verkocht: 'naar het recept van zekeren Doctor Stipriaan Luiscius'.

Overigens behielp men zich in de hoofdstad omstreeks die tijd ook wel met *breggetjes*. Deze 'lichtgele gomballen tegen den hoest' werden genoemd naar hun uitvinder Frans van der Breggen [1784-1843], van 1817 tot 1842 hoogleraar in de geneeskunde in Amsterdam. Wel was de belangstelling voor zijn hoestmiddel vijftig jaar na zijn dood al flink gedaald. De Beer en Laurillard schrijven in 1899: 'Alleen te koop in een banketbakkerswinkel op het Rokin bij de Wijde Kapelsteeg te Amsterdam'. Anders dan het *stipriaantje* verdween het *breggetje* dan ook uit latere woordenboeken.

stras, namaakjuwelen

'De afleiding van de naam *Pierres de Strass* van de stad Strassburg, met als verklaring dat de stenen juist daar werden uitgevonden', schreef Constant von Wurzbach in 1879 in zijn *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Österreich*, 'is onrechtvaardig en geheel onjuist.'

Wurzbachs verontwaardiging was terecht maar kwam te laat, want in 1847, in een van de eerste Nederlandse woordenboeken die het woord *stras* vermeldt, staat als toelichting: 'zo genoemd naar zijnen uitvinder, een Straatsburger kunstenaar'.

Joseph Strasser kwam niet uit Straatsburg maar uit Wenen. Hij was daar in 1700 geboren en woonde in een van de drukke winkelstraten nabij de keizerlijke burcht. Volgens sommigen was hij juwelier, volgens anderen goudsmid.

Zeker is dat Strasser bezeten was van scheikundige experimenten. 'Hij gaf het grootste gedeelte van zijn bescheiden inkomen uit aan chemische proeven', schrijft von Wurzbach. In 1758 kwam Strasser op het opmerkelijke idee fijngemalen bergkristal te mengen met loodwit, gezuiverde potas, boorzuur en rattenkruit. Hij liet dit mengsel zo'n dertig uur op het vuur staan en kleurde de zeer fijne, doorzichtige massa die was ontstaan met verschillende metaaloxiden.

In eerste instantie legde Strasser zijn groene, rode en melkwitte stenen in de etalage van zijn winkel. Maar toen in de bekende

dansgelegenheid de *Mehlgrube* een bal werd gehouden, behing hij zijn vrouw en zijn dochter ermee.

De familie baarde groot opzien. De flonkerende stenen leken zo op echte juwelen dat Strasser tegen het einde van de avond door de politie werd gearresteerd op verdenking van diefstal. Toen na onderzoek bleek dat hij ze inderdaad zelf had gemaakt, kreeg hij opdracht zich te melden bij keizer Frans Stephan, ook een hobbyist op dit gebied. Van keizerin Maria Theresia kreeg Strasser vervolgens geld om export naar Frankrijk op poten te zetten. Dit legde hem geen windeieren en hij stierf in 1773 als een rijk man. Of het allemaal precies zo is gegaan als von Wurzbach verhaalt, valt te betwijfelen. Zelf beveelt hij aan de details nader te onderzoeken. Een recent naslagwerk corrigeert hem in ieder geval op één punt: keizerin Maria Theresia zou de produktie en verkoop van Strassers juwelen niet hebben aangemoedigd, maar juist verboden.

Dat zou ook verklaren waarom de imitatie-edelstenen vanaf het begin van de 19de eeuw vooral op grote schaal in Parijs werden geproduceerd. De goedkope, glinsterende namaakjuwelen waren een enorm succes en kregen de naam *pierres de strass*. Later werd dit verkort tot *strass*. Via het Frans kwam het woord – minus één *s* – in het Nederlands terecht, waar het de betekenis ‘namaakjuwelen’ kreeg.

Joseph Strasser had met zijn nepjuwelen onschuldige bedoelingen. Maar net als het nauwelijks van goud te onderscheiden **pinsbek** (z.a.), kwam het zo bedrieglijk op diamant lijkende stras al snel in verkeerde handen. Een Nederlands naslagwerk uit 1836 vond dit vanzelfsprekend: ‘Dat er veel handel in valsche edelgesteenten gedreven wordt, en dus de bereiding van het stras eene industrie van groot belang is, behoeft hier natuurlijk nauwelijks herinnerd te worden.’

T

teddybeer, speelgoedbeer

Margarete Steiff probeerde in haar levensonderhoud te voorzien door kinderkleding en speelgoed te maken. Ze was verlamd, zat in een rolstoel en woonde in het Duitse stadje Giengen. Het was haar neef Richard Steiff, een regelmatig bezoeker van de

plaatselijke dierentuin, die haar in 1903 voorstelde beren te gaan maken.

Margerete maakte een beer met een lange snuit, beweegbare lange armen, grote voeten, een hoge rug en een draaibaar hoofd – een ontwerp waar hedendaagse lexicografen de Australische buidelbeer of koala in zien.

Op de speelgoedbeurs in Leipzig toonde men aanvankelijk weinig belangstelling, maar op het laatste moment bestelde een Amerikaan er drieduizend. In New York trok het nieuwe speelbeest de aandacht van degene die het huwelijksfeest voorbereidde van Alice Roosevelt, de dochter van president ‘Teddy’ Roosevelt. De beertjes werden bij de bruiloft op de tafels gezet en door de gasten gekscherend *teddybeer* gedoopt.

Althans, dit is hoe volgens speelgoedgigant Steiff de teddybeer aan zijn naam komt.

Maar Alice Roosevelt verklaarde later een hekel te hebben aan speelgoedberen en op de foto’s van haar huwelijk valt geen beer te bekennen.

Toch dankt de teddybeer zijn naam aan president Theodore Roosevelt. Roosevelt, die op 27 oktober 1858 in New York was geboren, werd na een voorspoedige politieke carrière in september 1901 tot president gekozen. Hij was een fervent berenjager en het kwam dus niet uit de lucht vallen toen hij in november 1902 werd uitgenodigd voor een jachtpartij in de staat Mississippi.

Volgens Gregory C. Wilson, de vroegere archivaris van de Roosevelt-collectie in Harvard en schrijver van het op 30 november 1969 in de *Washington Post* gepubliceerde artikel ‘How Teddy Bear Got His Name’, wilde de jacht niet vlotten omdat het gezelschap te groot was. De president liep nukkelig rond en toen de zwarte gids Holt Collier met zijn honden een uitgeputte, oude beer in een watertje dreef, zag hij hierin een kans de bewindsman tevreden te stellen. Hij wierp een touw om de nek van de beer en bond dit aan een boom.

De president werd uit het kamp gehaald om de beer neer te schieten maar weigerde resoluut. Volgens sommigen zou hij hebben gezegd: ‘If I killed this bear, I could never look my children in the eye again.’

Het verhaal kwam in de pers en cartoonist Clifford Berryman maakte voor de *Washington Post* een beroemde tekening: Roosevelt keert zich standvastig af van een man – geen neger! – die een klein, lief, tegenstribbelend beertje aan een touw houdt. Het bijschrift luidt: ‘Drawing the line in Mississippi’, wat behalve op

sportief gedrag sloeg op een grensconflict tussen Mississippi en Louisiana.

Binnen enkele weken verschenen de beertjes ook in andere cartoons. De Russische emigrant Morris Michtom plaatste zo'n cartoon in de etalage van zijn snoepwinkel in Brooklyn naast een speelgoedbeer die zijn vrouw had gemaakt. De beren bleken niet aan te slepen en Michtom verzocht het Witte Huis ze voortaan *teddybeer* te mogen noemen. Volgens de overlevering antwoordde de president: 'Ik geloof niet dat mijn naam het imago van uw speelgoedbeer veel goed zal doen, maar u heeft mijn toestemming om hem te gebruiken.'

Tot zijn ongenoegen zou Roosevelt de rest van zijn leven met grappen over beren worden achtervolgd. Hij stierf op 6 januari 1919. De handel van Margerete Steiff had tegen die tijd een enorme vlucht genomen. Haar teddyberen waren van zo'n goede kwaliteit dat ze tegenwoordig voor tienduizenden guldens bij Sotheby's worden geveild.

tompouce, gebakje, paraplu

Op 14 januari 1844 dromden in de haven van New York ruim tienduizend mensen samen om een zesjarige dwerg uit te wuiven bij zijn vertrek naar Engeland.

Charles Sherwood Stratton, beter bekend als *General Tom Thumb*, was in korte tijd buitengewoon populair geworden. Hij werd op 4 januari 1838 geboren in Bridgeport, Connecticut, als derde zoon van een timmerman. De overige familieleden hadden een normaal postuur, maar Charles stopte met groeien toen hij zes maanden oud was. Als tiener woog hij zeven kilo bij een lengte van 63,5 centimeter. Later groeide hij uit tot 1,01 meter. Zijn gewicht nam uiteindelijk toe tot ruim 31 kilo.

Stratton was op vierjarige leeftijd ontdekt door de bekende impresario Phineas Taylor *Barnum* [1810-1891], een naam die de Van Dale haalde met als betekenis 'reusachtig'. Een oud woordenboek omschrijft een *barnum* als 'een man, die door bluf en reclame vertooning wil maken en geld verdienen'.

Barnum had in 1842 in New York het zogeheten Amerikaans museum voor curiositeiten gekocht. Hij kwam snel tot zaken met de ouders van Charles, leerde het jongetje dansen, zingen en voordragen en stelde hem vervolgens in zijn museum tentoon als 'Generaal Tom Thumb, een elf jaar oude dwerg, zojuist gearriveerd uit Engeland'.

De naam *Tom Thumb* voor 'klein persoon' kwam in het Engels al voor vanaf de 17de eeuw en gaat terug op de sprookjesfiguur

die in 1697 als *le Petit Poucet*, Klein Duimpje dus, door Charles Perrault werd beschreven. De Fransen vertaalden Tom Thumb na kennismaking met Charles Stratton als *Tom Pouce*. Eerst betekende *tom-pouce* in het Frans alleen 'klein mannetje', maar vanaf 1924 werd er, net als in het Nederlands, ook een korte damesparaplu mee aangeduid.

Het gebakje werd in het Nederlands voor het eerst beschreven in 1875. Het WNT gaat ervan uit dat waarschijnlijk zowel gebak als paraplu teruggaat op Tom Pouce, alias Tom Thumb, alias Charles Stratton, maar volgens het nieuwste etymologisch woordenboek geldt dit alleen voor de paraplu.

Hoe het ook zij, door toedoen van Barnum veranderde Charles Stratton van een verlegen jongetje in een 'vrijpostige, bevallige entertainer, opgewekt, innemend en met een goed gevoel voor humor'. Het publiek stroomde toe en de kleine generaal werd Barnums eerste grote kassucces.

Eenmaal aangekomen in Engeland vierde de zesjarige Stratton enorme triomfen. Uiteindelijk werd hij zelfs uitgenodigd om op Buckingham Palace voor de jeugdige koningin Victoria (z.a.) zijn kunsten te vertonen. Vooral met zijn imitatie van Napoleon had hij een overdonderend succes.

Bij Tom Thumbs bezoek aan Amsterdam, in 1858, was dit het enige nummer dat echt aansloeg. De Nederlanders waren dan ook enigszins verwend, want sinds 1845 trok de dwerg Jan Hannema, in 1839 in Franeker geboren, volle zalen onder de naam *admiraal* Tom Pouce. Hannema was toen zes jaar oud maar ging door voor 21. Overigens werd ook hij in Engeland door de dwergofiele koningin Victoria ontvangen.

Stratton zou het grootste gedeelte van zijn leven blijven rondreizen. Op 10 februari 1863 trouwde hij met een andere dwerg uit Barnums stal: Mercy Lavinia Warren Bumpus. De groteske bruiloft kreeg zo buitensporig veel aandacht in de pers dat de New Yorkse kranten bijna de burgeroorlog vergaten.

In zijn laatste jaren leefde Stratton er flink op los. 'Hij cultiveerde een voorkeur voor dure sigaren en voor nog duurdere paarden en jachten', schrijft zijn biograaf. Hij stierf plotseling op 15 juli 1883 aan een beroerte, 45 jaar oud.

Enkele andere woorden die aan een kermispersoonlijkheid zijn ontleend: een *rappo*, een sterke man, naar Karl Rappo [1800-1854], de Duitse hercules die in 1834 op een kermis in Amsterdam optrad. Beets vereeuwigde hem in de *Came-ra Obscura* in de uitdrukking 'Rapponische krachten' en lichtte later toe dat vooral 's mans uiterst zwakke, voor het publiek nauwelijks hoorbare stem met zijn ontzettende spierkracht' het publiek 'met stomme verbazing vervulde'; en

de *leotard*, de nauwsluitende kleding waarin (trapeze)acrobaten hun werk doen, naar Jules Léotard [1838-1870], de Franse acrobaat die in 1859 de vliegende trapeze uitvond.

Volgens de Grote Koenen dankt de *trampoline* zijn naam 'aan de Fransman Du Trampoline, die op het eind van de 18de eeuw in zijn circus het traditionele vangnet door een verende mat verving'. Geen enkel etymologisch woordenboek bevestigt deze verklaring. Overigens geldt hetzelfde voor het woord *botter*, dat alleen volgens de Grote Koenen zo is genoemd naar 'Klaas Botter van Marken'.

Vergelijk **jumbo**

tontine, *lijfrenteverzekering*

Haar naam is vergeten, maar haar banksaldo is tot op de *livre* bekend.

In 1726 stierf in Frankrijk op 96-jarige leeftijd een weduwe die dat jaar 73 500 livres rente kreeg op de 300 livres die zij 37 jaar daarvoor had ingelegd.

De weduwe had dit astronomische dividend – ruim 24 000 procent! – te danken aan de Italiaanse bankier Lorenzo Tonti.

Tonti werd in 1630 in Napels geboren. Hij was 23 jaar oud toen hij het volgende plan bedacht: verschillende mensen brengen een kapitaal bijeen en genieten daarvan de rente; sterft er een, dan valt de rente van zijn aandeel aan de overigen toe, terwijl bij het overlijden van de laatste het totale kapitaal eigendom wordt van de instelling die de rente uitkeert.

Tonti introduceerde dit idee in 1653 in Frankrijk. Kardinaal Mazarin was enthousiast, maar het parlement weigerde de uitgeschreven tontine goed te keuren. In 1689 zat Lodewijk XIV echter zo krap bij kas dat goedkeuring alsnog werd verleend. De geldschieters werden in veertien klassen ingedeeld: van kinderen van zeven tot oudjes boven de 63. Ieder betaalde 300 livres, de staat gaf 5 procent rente.

'Men moet zich niet verwonderen over den opgang, dien de voorslag van Tonti in Frankrijk maakte, waar, gelijk men weet, eene veel verderfelijker uitvinding der Italiaansche schranderheid, het *lotto*, zoo gretig ontvangen is', zo verklaarde een 19de-eeuws naslagwerk de overweldigende belangstelling.

Ook in Nederland werden tontines ingesteld. In 1745 schreef de provincie Utrecht een tontine uit en in 1746 probeerde de Lutherse gemeente in Batavia door middel van een tontine 'een kerk-gevaarte' te financieren. Er ontstonden allerlei nieuwe woorden: de *tontinerenteverzekering*, de *tontinekapitaalverzekering*, het *tontin dividendenstelsel* en de *tontinier*.

[tram]

Lorenzo Tonti maakte dit alles niet meer mee. Hij stierf in 1695. Daardoor ontging hem ook de neergang van zijn verzekeringsstelsel. Want in 1770 werden in Frankrijk alle tontines van staatswege afgeschaft. Het idee was geweest geld naar de staatskas te lokken, maar de tontines liepen te lang. Sommige tontiniers, zoals de anonieme weduwe van 96, werden stomweg te oud.

[tram], *openbaar vervoermiddel*

Op 23 juni 1864 vond de feestelijke opening plaats van de eerste tramweg in Nederland. De paardetramlijn Den Haag-Scheveningen werd geëxploiteerd door de *Dutch Tramway Company Ltd.* en deze naam leidde in 1865 in het tijdschrift *De Navorscher* tot een kleine twist over de vraag of 'tramway' nu wel of niet een 'nagelnieuw' woord was.

Over de *herkomst* van het woord bestond geen twijfel. 'Trams', schreef een letterkundige, 'zijn de kleine wagens in de ijzermijnen, gebruikt ter vervoering van het ijzererts'. De wagentjes werden zo genoemd naar Benjamin Outram, de Britse ingenieur die ze in 1800 in Derbyshire voor het eerst gebruikte. Men schreef eerst *Outramway*, toen *tramway* en vervolgens kortweg *tram*. Benjamin Outram is zó vaak als de vader van de (*Ou*)*tram*(*way*) aangewezen, dat zijn biograaf speciaal de moeite heeft genomen om dit te weerleggen. Inderdaad, de op 1 april 1764 geboren Benjamin Outram werkte als civiel ingenieur en hij was degene die als eerste in de kolenmijnen de houten rails verving door ijzeren balken. Hij stierf op 22 mei 1805, slechts 42 jaar oud, en had toen een belangrijke bijdrage geleverd aan de verbetering van het transport in de kolenmijnen.

'Vaak is verondersteld', vervolgt zijn biograaf, 'dat hij de uitvinder is van de tramways en dat het begrip "tram" van zijn naam is afgeleid. Het is echter zeker dat dit woord al ruim voor zijn tijd werd gebruikt, zowel voor de rails in de mijnen als voor de wagentjes die erop reden.'

Volgens moderne Engelse woordenboeken bestaat er geen twijfel over de etymologie van tram: de Schotten gebruikten het woord al vóór 1500 en de oorsprong moet worden gezocht in het Nederduitse 'traam', dat balk betekent.

In Nederland is de misvatting echter onuitroeibaar: talloze naslagwerken, waaronder de achtste druk van de Winkler Prins, noemen Outram als de man van de Outramway. Zelfs in het nieuwste etymologisch woordenboek, van Van Dale, komt zijn naam weer voor.

Overigens dateert zowel de Van Dale als de Winkler Prins de uitvinding van de tram in 1776. Dat wil zeggen: als Benjamin Outram net twaalf is geworden!

U

[ulevel], *suikerwerk*

De *ulevel*, een vierkant stukje gekookt of gebakken suikerwerk, werd vroeger meestal verpakt in een kleurig papiertje met een rijmpje erop. Deze rijmpjes waren van bedenkelijke kwaliteit en daarom kon Multatuli in 1872 schrijven: ‘De Nederlandsche verzemakery [...] bestaat voor een groot deel in ’t opzamelen en samenlymen van die Uhlenfeldt-poëzie.’

Multatuli had zich al eerder over de *Ulevellepoëzie* beklagd. ‘Verzenmaken is een ambacht’, liet hij in 1860 in de *Max Havelaar* de koffiemakelaar Batavus Droogstoppel zeggen, ‘zeker minder moeilijk dan ivoordraaijen. Hoe zouden anders de Ulevellen met deviesen zoo goedkoop kunnen wezen.’ Tussen haakjes voegde Droogstoppel hieraan toe: ‘Frits zegt: “Uhlenfeldjes”, ik weet niet waarom.’

Het antwoord kwam in 1881 in een letterkundig tijdschrift. ‘Met Frits van den “Havelaar”’, heet het daar, ‘geloof ik dat men, als ’t er wat op aan kwam, *uhlenfeldtjes* zou behooren te schrijven, omdat volgens de traditie, het gebruik van zulke suikerplaatjes door zekeren Uhlenfeldt – ik meen, dat hij Deensch gezant in Den Haag was – zou ingevoerd zijn.’

Hoe vaak deze woordverklaring sindsdien ook herhaald is, Frits had ongelijk. Er bestond een vooraanstaand Deens geslacht Ulfeldt, waarvan meerdere telgen ooit op bezoek kwamen in Nederland, maar de *ulevel* heet zo naar het Italiaanse *ulivello*, dat olijfje betekent.

Oorspronkelijk suikerden de Italianen deze olijfjes als middel tegen borstkwalen. Later werd het woord gebruikt voor allerlei soorten bonbons die in een velletje papier waren verpakt.

Eén taalkundige meende dat de *ulevellen* werden verpakt in stukjes van een vel *uilenpapier* en dat na het ‘knappen’ van zo’n lekkernij men ‘een *uiltje* ging knappen’.

Deze uitleg heeft echter al even weinig met het gesuikerde olijfje te maken als de Deense diplomaat Ulfeldt.

Vergelijk *hopje*

Uncle Sam, personificatie van de US

Marianne staat in het Nederlands voor de verpersoonlijking van Frankrijk, *Michiel* voor Duitsland of het Duitse volk, *John Bull* is de personificatie van de Engelse natie en *Uncle Sam* van de Verenigde Staten.

De anonieme *Marianne* zou ooit op de Parijse barricaden zijn verschenen, *Michiel* gaat terug op de aartsengel St. Michael en *John Bull* is een fictief personage, dat voor het eerst voorkomt in 1712 in een pamflet van John Arbuthnot dat later werd herdrukt als *The history of John Bull*.

Over de herkomst van *Uncle Sam* is uitzonderlijk veel geschreven. De uitdrukking wordt in verschillende anekdotes in verband gebracht met de letters U.S. – of U.S.Am. – voor *United States of America*, maar ook met diverse regeringsambtenaren met de voornaam Samuel. Een en ander leidde tot een unieke stap in de geschiedenis van de etymologie: het Amerikaanse Congres boog zich over de zaak en nam in 1961 een resolutie aan waarin, ondanks protesten van taalkundigen, als de enige echte ‘Uncle Sam’ werd aangewezen Samuel Wilson, vleesverkoper te Troy, New York.

Samuel Wilson werd op 13 september 1766 geboren in wat nu Arlington heet. In 1789 vestigde hij zich in Troy. Wilson stond bekend als opgewekt, vriendelijk en zeer integer. Zijn stadsgenoten noemden hem *Uncle Sam*, om hem te onderscheiden van een jongere man met dezelfde naam.

In de Engels-Amerikaanse oorlog van 1812 ontwikkelde Troy zich tot een belangrijk bevoorradingscentrum van het Amerikaanse leger. *Uncle Sam* leidde samen met zijn broer een bedrijf voor het verpakken van vlees. Zij adverteerden per week meer dan duizend stuks vee te kunnen slachten en opzouten. Elbert Anderson, inkoper voor het Amerikaanse leger, eiste dat het vlees werd verpakt in kisten met daarop de letters E.A.-U.S. (Elbert Anderson/United States). Toen een onnozele arbeider vroeg wat deze letters betekenden, kreeg hij te horen: ‘Welnu, voor Elbert Anderson en *Uncle Sam* natuurlijk.’

De soldaten, zo vervolgt deze officiële geschiedenis, noemden het vlees voortaan *Uncle Sam’s beef*. Vervolgens ging het begrip een eigen leven leiden tot men uiteindelijk met *Uncle Sam* de Amerikaanse regering zelf bedoelde.

De anekdote over de letters op de vleeskist verscheen op 12 mei 1830, kort na de dood van Elbert Anderson, in de *New York Gazette*. En het was de *Troy Post*, het stadsblad van Samuel Wilson, dat op 7 september 1831 voor het eerst *Uncle Sam* ge-

bruikte als benaming voor de Amerikaanse regering. Wilson heeft dit zelf nog kunnen lezen, want hij stierf op 31 juli 1854, 88 jaar oud.

De andere personificatie van het Amerikaanse volk, *Broeder Jonathan*, werd in vroege karikaturen vaak voorgesteld als de neef van Uncle Sam. De uitdrukking *Brother Jonathan* voor 'de Amerikanen' wordt traditioneel verklaard uit het verhaal dat George Washington [1732-1799] tijdens de Amerikaanse vrijheidsoorlog geregeld zou hebben verzucht: 'We moeten broeder Jonathan om raad vragen.' Hij zou dan Jonathan Trumbull [1710-1785], zijn belangrijkste adviseur, hebben bedoeld, en niet het Amerikaanse volk, zoals de uitspraak werd begrepen. Serieuze naslagwerken noemen deze verklaring echter zeer twijfelachtig. De Engelsen gebruikten *Brother Jonathan* intussen als scheldnaam voor 'kolonist'.

vanessa, geslacht van vlinders

Het vlindergeslacht *vanessa*, waartoe onder meer de schoenlapper behoort, werd in de tweede helft van de 18de eeuw voor het eerst beschreven door de Deense insektenkundige J.C. Fabricius. Fabricius noemde de dagvlinders waarschijnlijk zo naar Vanessa – de koosnaam van Esther Vanhomrigh, het liefje van de Engelse schrijver Jonathan Swift [1667-1745].

Esther Vanhomrigh werd op 14 februari 1689 of 1690 in Londen geboren. Haar moeder was weduwe van een Nederlandse koopman en Swift kwam vaak bij haar over de vloer. Er bloeide iets op tussen de 41-jarige Swift en de achttienjarige Esther en in 1713, nadat Swift was benoemd tot deken, schreef hij voor haar het gedicht 'Cadenus and Vanessa'. Cadenus was een anagram van *decanus*, ofwel deken, en in Vanessa combineerde Swift 'Van'(homrigh) met Essa, de troetelnaam van Esther.

Swift nam in het gedicht geen blad voor de mond. Hij zag Esther als een veelbelovende pupil. Maar 'She wished her Tutor were her Lover' en dit bracht Swift flink in verlegenheid.

Swift had daar een goede reden voor, want aangenomen wordt dat hij toen al in het geheim was getrouwd met Esther Johnson, beter bekend als Stella. Swift hield zijn relatie met Stella echter zijn leven lang zorgvuldig verborgen.

vermontevioleparken

Esther Vanhomrigh wist dus niet beter of ze had een kansje het hart van de schrijver te veroveren en zij werd 'his devoted slave', aldus de biograaf van Swift. In haar brieven beklagde ze zich over zijn 'killing words', maar ze blijft van hem houden, zelfs als hij haar stimuleert om op het huwelijksaanzoek van een andere man in te gaan.

In het voorjaar van 1723 houdt Vanessa het niet meer uit. Ze schrijft Stella om te vragen of ze inderdaad met Swift getrouwd is. Swift zoekt Vanessa op, gooit de brief woedend op de grond en vertrekt zonder een woord te zeggen.

Esther Vanhomrigh komt de schok nooit te boven. Op 1 mei 1723 schrapte ze Swift uit haar testament en in de herfst van 1723 sterft ze van verdriet.

Het gedicht 'Cadenus and Vanessa' werd op Vanessa's verzoek na haar dood uitgegeven. Het verscheen in 1726 en toen een criticus schreef dat Vanessa een bijzondere vrouw geweest moest zijn om tot inspiratie te dienen voor zo'n prachtig gedicht, reageerde een ander dat Swift ook over een bezemsteel fraai had kunnen schrijven.

vermontevioleparken, *sjacheren door armoedzaaiers*

'Jij hebt 'n paar schoenen, verkoop die nou aan mij voor vijf gulden, want ik weet ze wel kwijt voor zes. Dan hebben we allebei wat.' Wie ingaat op een voorstel als dit, geciteerd uit het *Bargoens woordenboek*, is bezig met *vermontevioleparken*, ofwel met 'sjacheren (van armoedzaaiers onder elkaar)', zoals Van Dale het omschrijft.

Sir Moses Haim Montefiore zal zelf weinig op deze manier hebben gesjacherd. Hij werd op 24 oktober 1784 in de Italiaanse stad Livorno geboren en was later een van de twaalf joodse makelaars die op de Londense goederenmarkt werden toegelaten. Binnen korte tijd wist hij een enorm fortuin te vergaren. Hij was bovendien dubbel verzwagerd met de schatrijke Nathan Mayer Rothschild.

Op veertigjarige leeftijd trok Montefiore zich uit het zakenleven terug om zich toe te leggen op de joodse emancipatie. 'Voor zijn arme geloofsgenooten had hij een goed hart en een open beurs', schrijft een naslagwerk. In Engeland bouwde Montefiore, in 1837 tot ridder geslagen, talloze arbeiderswoningen. Later zette hij zich vooral in voor de Israëlieten in Oost-Europa, het Midden-Oosten en Noord-Afrika.

In het Engels werd zijn naam nooit een begrip, maar via een omweg belandde hij in het Nederlands. In Rotterdam werd een

‘tehuis voor behoeftige passanten’ naar hem genoemd en in Amsterdam ‘eene weldadigheids-vereeniging tot ondersteuning van weduwen en wezen’. Een gedeelte van de Amsterdamse Muidergracht werd volgens sommigen met geld van Montefiore gebouwd en volgens anderen alleen naar hem genoemd.

Hoe het ook zij, het ging om een arbeidersslop, dat ironisch Montefiorepark ging heten. Het *vermontevioleparken* was er blijkbaar een alledaags verschijnsel.

Meer in de geest van de filantropische bankier is een ander woord uit het Bargoens, *montefioren*, dat in tegenstelling tot *vermontevioleparken* Van Dale nooit heeft gehaald. Het betekent ‘uit kameraadschap met minder genoeg nemen’. Een noble geste die in het curieuze voorbeeld van Endt plaats kan hebben ‘wanneer een groep straatmuzikanten, in één café binnenkomend, een andere groep aantreft met plannen voor dezelfde gunstig geachte wijk’.

Sir Moses Haim Montefiore werd stokoud. Op zijn 91ste bezocht hij voor de zevende keer Palestina. Daarna trok hij zich terug op zijn landgoed en op zijn honderdste verjaardag gaf hij een enorm feest. Korte tijd daarop, op 25 juni 1885, stierf hij. Montefiore overleefde daarmee de veel jongere Arnold Joseph Toynbee [1852-1883], een student uit Oxford die op zijn 23ste ‘onder het ontzenuwde proletariaat’ in Oost-Londen ging wonen. Toynbee wilde het ‘verstandelijk en zedelijk peil des volks’ verhogen. Hoewel hij al op z’n 31ste stierf, zag hij kans de Nederlandse taal te verrijken met het begrip *toynbeewerk*, dat ‘ontwikkelingswerk onder het volk’ betekent.

De jonge student had in Nederland veel navolgers, dus zonder twijfel zal er onder de sjacheraars van het Amsterdamse Montefiorepark toynbeewerk zijn verricht.

vespasienne, openbaar urinoir

Claude Berthelot, graaf van Rambuteau, liet er als burgemeester van Parijs geen gras over groeien. Al in 1833, het eerste jaar van zijn ambtstermijn, gaf hij opdracht op de straathoeken openbare urinoirs te plaatsen die er uitzagen als een uitgeholde zuil. Ook verschenen er verrijdbare urinoirs op een wagenstel.

De waterplaatsen werden naar hem eerst ‘rambuteaux’ genoemd, maar in 1834 kwam het *Journal des Femmes* met een toepasselijker begrip: *colonnes vespasiennes*, later verkort tot *vespasienne* en als zodanig samen met ‘vespasiaans hokje’ al spoedig in het Nederlands opgenomen.

Titus Flavius Vespasianus was niet de uitvinder van het open-

baar urinoir, zoals zo vaak wordt gemeld. Hij werd in 9 n.Chr. in Reate geboren als zoon van een belastingpachter. Als generaal viel hij in 66 in ongenade bij Nero nadat hij tijdens een zangvoordracht van deze ijdele keizer tot twee maal toe in slaap was gevallen. De zelfmoord van Nero, een paar jaar later, zette een bloedige opvolgingsstrijd in gang waar Vespasianus in 69 als winnaar uit te voorschijn kwam.

Keizer Vespasianus zag zich voor de taak gesteld de geruïneerde staatsfinanciën te herstellen. De misdadige *Nero* [37-68 n.Chr.] – in de betekenis van ‘wreedheid, tiran, onbarmhartige’ in de woordenboeken terechtgekomen – had zo veel geld over de balk gesmeten dat de Romeinse munt ernstig was gedevalueerd. Als zoon van een belastingpachter toonde de keizer zich zeer creatief in het verzinnen van nieuwe heffingen. Hij ging er zelfs toe over vilders en leerlooiers aan te slaan voor de urine die zij uit de openbare latrines ophaalden en die zij gebruikten bij de bewerking van hun produkten.

Dit ging Vespasianus’ zoon Titus te ver. Suetonius verhaalt in de eerste eeuw n.Chr. in zijn *Vita Vespasiana* hoe vader en zoon over de nieuwe belasting kibbelden. ‘Toen Titus hem verweet belasting te heffen op openbare waterplaatsen, hield [Vespasianus] een muntstuk uit de eerste opbrengst onder de neus van zijn zoon en vroeg of de geur ervan hem tegenstond. Toen Titus “nee” zei, antwoordde hij: “Toch komt het van urine.”’

Een antwoord dat later spreekwoordelijk werd in de vorm: *pecunia non olet*, geld stinkt niet.

De strenge belastingpolitiek deed Vespasianus’ imago niet veel goed. ‘Hij was een der beste onder de Romeinse keizers’, oordeelt een naslagwerk, maar ‘jammer was ’t, dat een overdreven geldzucht en te ver gaande neiging voor de vrouwen zijn anders zo voortreffelijke karakter bezoedelden.’

Het vele geld dat Vespasianus ten algemenen nutte besteedde, zoals voor de bouw van het Colosseum, kon dit beeld niet veranderen. Nadat de keizer op 24 juni 79 op 71-jarige leeftijd was overleden, schreef een toneelschrijver de volgende dialoog in een komedie. Vraagt Vespasianus: ‘Hoeveel kostte dat eigenlijk, mijn begrafenis?’ ‘Tien miljoen sestertiën’, luidt het antwoord. Waarop Vespasianus: ‘Gij had er mij liever honderdduizend moeten geven en mijn lijk in de Tiber geworpen.’

victoria, rijtuig, gebakje, pruim

In maart 1897 werd de Europese pers korte tijd beheerst door het zogeheten ‘kwaai-vrouw-incident’. De Zuidafrikaanse pre-

sident Paul Kruger, een gezworen vijand van koningin Victoria, had de Britse vorstin uitgemaakt voor 'kwaai vrouw'. 'De grootste bladen van Europa wedijverden om te verklaren, wàt Krüger daarmee bedoeld had', schreven De Beer en Laurillard in 1899. Krüger – vernoemd in de *krugerrand* – kwam zelf uitleg geven. Hij vond Victoria 'eene al te punterige vrouw, te veeleischend, die niet weet van toegeven'.

Victoria Alexandrine staat te boek als bikkelhard, buitengewoon eigenzinnig, koppig en nukkelig. Ze werd op 24 mei 1819 geboren en was enig kind. Haar vader stierf toen ze één was en de verhouding met haar moeder was slecht. 'Ze werd opgevoed door vrome oude vrijsters en behoedzame dominees', heet het ergens. Later zou Victoria zichzelf beschrijven als een 'arm weeskind'. Ze was achttien toen ze op 20 juni 1837 koningin van Groot-Brittannië en Ierland werd. Op haar aandringen kwam daar in 1876 nog een titel bij: keizerin van India.

Victoria was klein – amper 1,55 meter – gezet en onaantrekkelijk. Op 10 februari 1840 trouwde ze met haar Duitse neef Albert van Saksen-Coburg. 'Albert' zou overigens in het Engels 'horlogeketting' gaan betekenen, naar de gewoonte van de prinsgemaal zo'n ketting dwars over zijn buik te dragen. Victoria en Albert hadden samen negen kinderen, maar de vorstin zag haar kroost zo weinig mogelijk.

Albert stierf al in 1861 en maakte Victoria daarmee, in haar eigen woorden, 'een volstrekt gebroken en verpletterde weduwe van 42'. Zijn vroege dood verscherpte haar vinnige karakter. Ze verscheen tien jaar niet in het openbaar en werd steeds koppiger. Wie haar tegensprak viel in ongenade. Voorgoed, want Victoria vergat nooit iets. Ook Albert kon ze niet vergeten: veertig jaar lang nam ze elke nacht zijn nachthemd mee naar bed.

Toch had ze ook een luchtiger kant. Ze hield van thee met whisky, van bier en worstjes, van moralistische preken en van leeuwentemmers en dwergen. Het bezoek in 1844 van de Amerikaanse dwerg *Tom Thumb* – die zijn naam aan de *tompouce* (z.a.) zou verbinden – was dan ook een groot succes, zeker toen deze kleine 'generaal' een schijngevecht aanging met haar lievelingspoedel.

Victoria kon zeker niet om alles lachen. Toen een stalmeester haar in 1899 in Windsor een bedenkelijk verhaal vertelde, snauwde ze 'We are not amused' – haar meest geciteerde woorden. Ze stierf op 22 januari 1901, 81 jaar oud.

Victoria was bij het Britse volk niet geliefd, maar haar machtige positie bracht een recordaantal vernoemingen met zich mee. In

het Nederlands kan haar naam ‘vierwielig, laag, open rijtuig’ betekenen, voor het eerst in deze betekenis te vinden bij Potgieter in 1872. In 1875 kwam daar de betekenis bij van een ‘zekere soort van gebakjes van korstdeeg, bereid met victoriabeslag’. En in 1954 ‘een zeker druiven- en pruimenras’.

Ook de *victoria regia* werd naar de Britse vorstin genoemd. De botanicus Shomburg ontdekte de ‘koningin der waterplanten met bloemen zoo groot als een kinderhoofd’ omstreeks 1846 in Zuid-Amerika.

Vanaf 1934 zou *victoriaans* de betekenis krijgen van ‘stijfburgerlijk, preuts, bekrompen’. Deze eigenschappen waren de Britse vorstin niet vreemd, maar er was één uitzondering: Victoria had een zwak voor schilderijen en beelden die het mannelijk naakt verheerlijkten. ‘Zelf allesbehalve mooi’, verduidelijkt haar biograaf, ‘bewonderde ze schoonheid in anderen zonder pruderie.’

watrinade, *het vermoorden van een werkgever door zijn arbeiders*

Watrinade heeft het niet gehaald. Misschien was het te specialistisch. Hoeveel moet er vermoord worden om behoefte te laten ontstaan aan een verfijnder begrip in de voorraad massamoord, zelfmoord, roofmoord, volkerenmoord, vorstenmoord, vrouwenmoord, sluipmoord, vadermoord, kindermoord, huurmoord en lustmoord? Toch ontstond er in 1886 in Frankrijk een nieuw moordwoord dat in tenminste één Nederlands woordenboek werd opgenomen.

De Beer en Laurillard schrijven in 1899 in *Woordenschat* dat *watrinade* staat voor ‘werkliedenopstand’ en *watrinier* voor ‘het vermoorden van een werkgever door zijne arbeiders’. Beide begrippen ontstonden tijdens een staking in de mijnen van Decazeville die op 26 januari 1886 uitbrak.

De directeur van de mijn, de heer Watrin, weigerde de eisen van de stakers in te willigen en dit kwam hem duur te staan. ‘De arbeiders vielen hem aan en een hunner verbrijzelde hem den schedel, waarop de overigen hem onder den voet haalden, den baard uitrukten, enz. Kort nadat eenige welgezinden hem naar het ziekenhuis hadden overgebracht, gaf [Watrin] den geest.’

Latere Nederlandse woordenboeken namen *watrinade* niet over en ook in de reguliere Franse woordenboeken komt het niet voor. Wel is het te vinden in het schitterende *Parisismen. Alfabetaisch gerangschikte verzameling der eigenaardige zeggwijzen van het Parijsche argot* van H.W.F. Bonte, omstreeks 1900 in Gouda gepubliceerd. 'Watrinade' krijgt hier de betekenis van 'vermoording van den patroon of van den meesterknecht'. Volgens Bonte werd dit begrip in Parijs algemeen gebruikt en wel in 'de taal van het mindere volk, der arbeiders, der bewoners van de voorsteden, maar ook van het eigenlijke plebs'. Mogelijk komt het mede door Bonte dat dit nieuwe moordwoord nooit in het Nederlands is blijven hangen. Zijn 'Voorbericht' bevatte een nadrukkelijke waarschuwing: 'Het ligt in den aard der zaak, dat eene verzameling van woorden, die voor het grootste deel ontleend zijn aan de taal der dieven en moordenaars, der veile deernen en der laagste volksklassen, eene menigte vuile, cynische uitdrukkingen bevat.' En dus liet Bonte in dikke vette letters afdrukken: 'Dit boek is volstrekt niet bestemd voor de Fransch leerende jeugd'!

Watrinade heeft in Nederland nooit een kans gehad.

Enkele vergelijkbare begrippen: *Jack de Ripper*, volgens de Grote Koenen in de volkstaal een scheldwoord voor 'vuile moordenaar, gemene vrouwenbeul', naar de onbekend gebleven moordenaar die tussen augustus en november 1888 in Londen zes vrouwen vermoordde; *Landru*, 'vrouwenmoordenaar' en 'vrouwenbeul', naar de Franse moordenaar Henri-Désiré Landru [1869-1922]; en (to) *burke*, een Engels begrip voor smoren of vermoorden (later ook: in de doofpot stoppen), naar William Burke [1792-1829], een Ier die in 1827 samen met William Hare tussen de zestien en dertig mensen ombracht om hun lijken als snijmateriaal aan artsen te verkopen.

Vergelijk *lynchen*

watt, *elektrische eenheid van vermogen*

Dr. Wilhelm Siemens werkte al ruim twintig jaar aan de verbetering van de stoommachine toen hij op 26 augustus 1882 tijdens een vergadering van de Royal Society in Londen voorstelde: 'Een andere eenheid die ik aan de lijst zou willen toevoegen is die van vermogen. Het vermogen dat vrijkomt door een stroom van 1 ampère bij een potentiaalverschil van 1 volt. Het zou toepasselijk zijn dit een *Watt* te noemen, ter ere van James Watt.'

Het zat er dik in dat dit voorstel geen problemen zou opleveren. De Schotse werktuigkundige James Watt [1736-1819] had met zijn vergaande verbetering – en niet uitvinding, zoals zo vaak

wordt beweerd – van de stoommachine een onschatbare bijdrage geleverd aan de industrialisatie van Groot-Britannië. Bovendien was zijn naam al in de Franse spreektaal doorgedrongen: een trambestuurder of machinist werd (en wordt) daar *wattman* genoemd, een begrip dat ook in oude Nederlandse woordenboeken voorkomt.

Ook een tweede voorstel van dr. Siemens werd met algemene stemmen aangenomen. De hoeveelheid arbeid die door een stroom van 1 ampère in een draad met 1 ohm weerstand in 1 seconde wordt verricht, werd naar de Engelse natuurkundige James Prescott Joule [1818-1889] voortaan *joule* genoemd. Overigens vlogen geleerden elkaar in 1943 in het wetenschappelijke tijdschrift *Nature* in de haren over de vraag hoe dit woord nu eigenlijk moest worden uitgesproken: als *djoele* of *sjoele*. De strijd werd beslist door nazaten van de natuurkundige, die verklaarden zich *djoele* te noemen, maar dit kon niet voorkomen dat Nederlanders dit heel anders uitspreken.

Sinds 1970 wordt joule in plaats van calorie gebruikt als reken-eenheid voor de voedingswaarde van spijzen. Dat dit in negen van de tien woordenboeken nog niet is doorgedrongen is typerend: de omschrijvingen van natuurkundige eenheden zijn vaak cryptisch, onduidelijk of ronduit verwarrend. Zo vermeldt Van Dale uitdrukkelijk dat de *voltampère* ‘wegens de zogenaamde arbeidsfactor’ niet gelijk is aan de watt. Volgens de Grote Koenen is de voltampère juist wel gelijk aan de watt.

Overigens kan men de woordenboeken dit soort onduidelijkheden niet echt kwalijk nemen: tot voor kort werden er vier verschillende standaarden door elkaar gebruikt. Bovendien worden eenheden met regelmaat bijgesteld. Zo werden de volt en de ohm per 1 januari 1990 zo veel verhoogd dat talloze wetenschappelijke meetapparaten moesten worden aangepast.

Resteert de verbazing over de grote hoeveelheid, vaak curieuze eenheden, met omschrijvingen die soms ontzettend veel op elkaar lijken. De volgende gaan terug op een persoon:

ampère, eenheid van elektrische stroomsterkte, in 1861 zo genoemd naar de Franse natuurkundige André-Marie Ampère [1775-1836]; *ångström*, eenheid voor zeer kleine golflengten, bijvoorbeeld van licht, naar de Zweedse natuurkundige Anders Jonas Ångström [1814-1874]; *baud*, eenheid waarin de transmissiesnelheid van een telegraafstelsel wordt uitgedrukt, naar de Franse telegrafiedeskundige Jean-Maurice-Émile Baudot [1845-1903]; *becquerel*, eenheid van (kern)activiteit, naar de Franse familie Becquerel, waarvan vier generaties zich met fysica bezighielden; *bel*, eenheid van intensiteit van geluid en elektrische signalen, net als *decibel* genoemd naar Alexander Graham Bell

[1847-1922]. Bell is niet de uitvinder van de telefoon, zoals vaak wordt beweerd. Ph. Reis vond dit toestel in 1860 uit, maar Bell bracht belangrijke verbeteringen aan; *Celsius*, eenheid van temperatuur, uitgedrukt in graden, naar de Zweedse sterrenkundige Anders Celsius [1701-1744] die in 1742 de naar hem genoemde temperatuurschaal bedacht; *coulomb*, eenheid van elektrische lading, naar de Franse natuurkundige Charles-Augustin de Coulomb [1736-1806]; *curie*, eenheid van radioactiviteit, naar de Frans-Poolse natuurkundige Marie Sklodowska-Curie [1867-1934] die samen met haar man in 1898 het element radium ontdekte. De curie is inmiddels vervangen door de *rutherford*, zo genoemd naar de Britse natuurkundige Ernest Rutherford [1871-1937], opsteller van de moderne atoomtheorie; *dalton*, eenheid waarin moleculegewichten worden uitgedrukt, naar de Engelse natuurkundige John Dalton [1766-1844], grondlegger van de atoomtheorie; *darcy*, eenheid van permeabiliteit voor het transport van vocht in poreus materiaal, naar de Franse ingenieur H.P.G. d'Arcy, die in 1856 de betreffende formule vond; *erlang*, eenheid waarin dichtheid van telefoonverkeer wordt uitgedrukt (1 gesprek per uur per nummer), in 1946 zo genoemd naar de Deense ingenieur Erlang, die op dit gebied baanbrekend werk verrichtte; *Fahrenheit*, eenheid van temperatuur, naar de Duitse instrumentbouwer Daniel Gabriel Fahrenheit [1686-1738], die het grootste gedeelte van zijn leven in Amsterdam woonde; *farad*, eenheid van elektrische capaciteit, in 1833 beschreven door de Engelse chemicus en natuurkundige Michael Faraday [1791-1867]; *gal*, eenheid van versnelling, naar de beroemde Italiaanse astronoom en natuurkundige Galileo Galilei [1564-1642], die bewees dat zware lichamen niet sneller vallen dan lichte; *gauss*, eenheid van magnetische veldsterkte, naar de Duitse wis- en natuurkundige Karl Friedrich Gauss [1777-1855]; *gilbert*, (verouderde) eenheid van magneto-motorische kracht, naar de Engelse arts en natuurkundige William Gilbert [1540-1603]; *hefnerkaars*, oude eenheid van lichtsterkte, naar de Duitse natuurkundige Friedrich von Hefner Alteneck [1845-1904]; *henry*, eenheid van elektrische inductie, naar de Amerikaanse natuurkundige Joseph Henry [1797-1878]; *hertz*, eenheid van frequentie, naar de Duitse natuurkundige Heinrich Rudolf Hertz [1857-1894]; *kelvin*, de eenheid van thermodynamische temperatuur, naar de Britse natuurkundige William Thompson, baron Kelvin [1824-1907]; *lambert*, eenheid van lichtsterkte, naar de Duitse natuurkundige Johann Heinrich Lambert [1728-1777]; *mach*, verhouding tussen de stromingsnelheid en de snelheid van het geluid, naar de Oostenrijkse filosoof en natuurkundige Ernst Mach [1838-1916], die de snelheid van geweerkogels uitdrukte in tienden van de geluidssnelheid. Later is deze aanduiding overgenomen door de luchtvaart; *maxwell*, eenheid van magnetische krachtstroom, naar de Schotse natuurkundige James Clerk Maxwell [1831-1879]; *newton*, eenheid van de kracht die in 1 seconde aan 1 kilogram een vermeerdering van snelheid van 1 meter per seconde geeft, naar de Engelse natuurkundige Sir Isaac Newton [1642-1727]; *oersted*, eenheid van magnetische veldsterkte, in 1820 ontdekt

wecken

door de Deense geleerde Hans Christian Ørsted [1777-1851]; *ohm*, praktische eenheid van elektrische weerstand, naar de Duitse natuurkundige Georg Simon Ohm [1787-1854]. De ohm, farad en volt werden in 1861 geïntroduceerd door de Britse elektrotechnicus Latimer Clark [1822-1889], zelf vernoemd in de *clark*, een (elektrisch aangedreven) vorkheftruck of hoogstapelaar; *pascal*, een eenheid van druk en mechanische spanning, naar de Franse wiskundige, natuurkundige en wijsgeer Blaise Pascal [1623-1662]; *poise*, eenheid van inwendige wrijving, naar de Franse arts Jean-Louis-Marie Poiseuille [1799-1869]; *röntgen*, een eenheid van de dosis toegediende, respectievelijk ontvangen *röntgenstraling* (z.a.); *siemens*, eenheid van elektrische geleiding, naar de Duitse natuurkundige Werner von Siemens [1816-1892] een broer van de naar Engeland geëmigreerde Wilhelm. De eenheid is gelijk aan het omgekeerde van de ohm en werd daarom aanvankelijk *mho* genoemd; *tesla*, eenheid van magnetische inductie, naar de Kroatische wetenschapper Nikola Tesla [1856-1943]; *torr*, eenheid van druk in de vacuümtechniek, in 1643 beschreven door de Italiaanse wis- en natuurkundige Evangelista Torricelli [1608-1647]; *volt*, eenheid van elektrische spanning of elektromotorische kracht, naar de Italiaanse natuurkundige Alessandro Giuseppe Antonio Anastasio graaf Volta [1745-1827], uitvinder van de *voltazuil*, een van de eerste praktisch bruikbare 'batterijen'; en tot slot de *weber*, de praktische eenheid van inductieflux, naar de Duitse natuurkundige Wilhelm Eduard Weber [1814-1891].

wecken, levensmiddelen steriliseren door ze te koken en vervolgens luchtdicht af te sluiten in speciale flessen

Johann Weck [1841-1914] was niet de uitvinder van de weck-fles. Pogingen levensmiddelen te conserveren door ze te koken gaan terug tot de Franse natuurkundige Denis Papin [1647-ca.1714], uitvinder van de *papiniaanse pot*. Papins werk kreeg onder meer navolging van François Appert en Louis Pasteur. Het was echter de Duitse chemicus R. Rempell uit Gelsenkirchen die deze techniek toepaste voor particulier gebruik. Hij bedacht een manier om levensmiddelen te conserveren door ze eerst te verhitten en vervolgens in luchtdicht afgesloten glazen potten op te slaan. Toen Rempel in 1883 stierf, nam een zekere Albert Hüssener de patenten over. Die verkocht ze omstreeks de eeuwwisseling aan Johann Weck.

Volgens Müller (1964) kwam Weck uit Schneidhain. Hij had zich in 1895 in Oflingen gevestigd omdat hij als vegetariër het fruit van die streek zo smakelijk vond. Weck verkocht de weck-potten een tijdje in dienst van Hüssener in het zuiden van Duitsland. In 1900 richtte hij een eigen firma op. Weck nam ook patent op de woorden *wecken* en *einwecken*, maar volgens Koenen (1986) was wecken al in 1906 een algemeen begrip geworden.

In Nederland sprak men aanvankelijk ook wel van *wecksen*. Kramers' *Algemeen verklarend woordenboek* vermeldt dit begrip in 1912 als eerste, in de samenstelling *weck(sch)-glas*. De verklaring luidt 'glazen pot voor inmaak en sterilisatie van groenten en vruchten'. Een jaar later, in 1913, duikt *wecksen* op als voorbeeld van 'keukentaal' in het *Handboek der Nederlandse Taal* (I, p. 529) van Jac. van Ginneken.

Oosthoek is in 1923 de eerste Nederlandse encyclopedie die het wecken vermeldt. De weckflessen hebben, zo meldt dit naslagwerk, 'doordat zij gemakkelijk gereinigd en herhaaldelijk gebruikt kunnen worden, alsmede door hun praktische wijze van afsluiting, vooral in den huishouding veel toepassing gevonden'. Dat laatste zal ook de reden zijn waarom de *W.P. voor de vrouw* in 1953 maar liefst anderhalve kolom besteedt aan het trefwoord wecken. De Nederlandse huisvrouw krijgt daarin onder meer enkele kostenbesparende tips. Zo wordt haar aangeraden de speciale 'inmaakketel' van Weck te vervangen door een grote pan en luidt het bijschrift bij een instructieve foto: 'Als men bakt, kunnen gelijktijdig enkele flessen geweckt worden (gasbesparing); een weinig water toevoegen in de braadslede'.

De Grote Van Dale vermeldt de meeste samenstellingen met weck, te weten -fles, -glas, -ketel, -pot en -toestel. Wecken kan ook overdrachtelijk worden gebruikt.

In het Duits spreekt men van *einwecken*. Volgens Kluge (1975) werd dit in 1906 voor het eerst gebruikt in het door de firma J. Weck & Co. uitgegeven tijdschrift *Frischhaltung*.

wellington, taai koekje, laarzen, sherry

Zonder Arthur Wellesley, de eerste hertog van Wellington, zou Amsterdam geen Waterlooplein hebben en London geen Waterloostation.

Op 18 juni 1815 versloeg Wellington bij Waterloo met behulp van Nederlandse, Duitse en Engelse troepen de uit ballingschap ontsnapte Napoleon. De overwinning luidde een ware vernieuwingsorgie in. Europa haalde opgelucht adem nu de Franse keizer was verslagen en om dit feit te gedenken werden talloze pleinen, boerderijen, gebouwen, kroegen enzovoort 'Waterloo' gedoopt.

Ook de hertog zelf kwam aan zijn trekken: de hoofdstad van Nieuw-Zeeland heet sinds 28 november 1840 naar hem, evenals een berg in Tasmanië. In het Nederlands kennen we de *wellington* als 'naam van zekere langwerpige enigszins taaie koekjes;

bereid van amandelspijs en met een stuk ouwel aan de onderkant', voor 'een zekere soort van sherry' en voor 'tot de knie reikende laarzen'. Fransen en Engelsen noemen de *sequoia* (z.a.) ook wel *wellingtonia* en in het Engels kan wellington van alles betekenen: laars, hoed, jas, broek, ladenkast, kaartspel of een bepaalde grote geelwitte stoofappel.

Lang niet al die betekenissen hebben iets te maken met het leven van Wellington. Of hij een liefhebber was van amandelkoekjes met een stuk ouwel aan de onderkant is niet bekend. Wel droeg hij altijd hoge leren knielaarzen, zowel in het leger als tijdens zijn politieke loopbaan.

Dat zijn naam in een kaartspelletje voorkomt is ook geen toeval. De op 29 april 1769 in Dublin geboren Wellington bracht zijn schooltijd door in Eton, maar hij bleek geen studiebol en zat er voornamelijk aan de kaarttafel. Wie bij het kaartspelletje *Napoleon* op tijd 'Wellington!' roept, mag een bepaald aantal kaarten pakken en wint of verliest alles – een reële parallel met de slag bij Waterloo, waarover 'The Iron Duke' aan een vriend schreef: 'Het was een uiterst serieuze zaak – we hebben 30 000 man verloren. Het was *a damned nice thing* – meer op het randje dan je ooit in je leven hebt gezien. Mijn God! ik weet niet of het was gelukt als ik er niet geweest was.'

Wellington stierf op 14 september 1852. De Britse politicus Palmerston zei over hem: 'Geen man leefde of stierf ooit in het besef van zoveel unanieme liefde, respect en hoogachting van zijn landgenoten.' Een rooskleurige voorstelling van zaken, want Wellington had ook veel vijanden en zei eens: 'Geen vrouw heeft ooit van mij gehouden, mijn hele leven niet.'

Wat Wellington overigens nooit heeft gezegd is: 'The Battle of Waterloo was won on the playing-fields of Eton'. Deze uitspraak werd verzonnen door de Franse schrijver Montalembert. Eton had helemaal geen *playing-fields* toen Wellington daar schoolging. Bovendien had Wellington een hekel aan deze kostschool. Toen hem in 1841 werd gevraagd iets bij te dragen aan een nieuw schoolgebouw in Eton, weigerde hij resoluut.

wybertje, ruitvormig dropje; ruitvormig teken of motief

Het *wybertje* is zo genoemd naar de Zwitserse arts Emanuel Wybert [1807-1884], die de antracietgrijze, ruitvormige keelpastilles in 1846 uitvond. Over Wybert is verder niet veel bekend. In 1833 vestigde hij zich in Basel. Hij werkte als huisarts, chirurg, als garnizoens- en brigadearts. In 1884 verscheen zijn necrologie in de *Basler Nachrichten*, maar die bleek niet te achterhalen. Het

Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz (1934) vermeldt dat Wybert vooral bekendheid verkreeg ‘als Hersteller der nach ihm benannten Tabletten für Halspflege’.

De keelpastilles waren aanvankelijk bedoeld tegen griep en verkoudheid. De belangrijkste ingrediënten zijn suiker en zoethout. In 1906 werd de eerste fabriek in Duitsland opgericht. Sinds 1918 is het wybertje in Nederland verkrijgbaar. Volgens de huidige producent, Gaba in Almere, gebruikt ongeveer 75 procent van de Nederlandse bevolking wel eens een wybertje ‘als versnapering, mondverfrisser of keelverzorger’.

Voor zover bekend was *Van Dale Hedendaags Nederlands* (1984) het eerste woordenboek dat wybertje vermeldde als informele aanduiding voor een ruitvormig typografisch teken. Op 3.11.1990 schreef Rik Smits in *de Volkskrant*: ‘Van Dale en het “groene boekje” gebruiken een ruitvormig symbooltje, dat zij allebei een dropje noemen. Daarop kun je alleen via het *wybertje* komen, maar dat woord zelf nemen zij niet in de mond (waaruit maar weer blijkt dat de typisch Nederlandse angst voor onbedoeld reclame maken al bestond voordat er televisie was).’

Terecht merkt Grauls (1991) op dat de opmars van tekstverwerkingsprogramma’s die van een ‘wybertje’ zijn voorzien, de verspreiding van het woord verder in de hand heeft gewerkt. Inmiddels is het woord opgenomen in onder andere de Grote Van Dale (1992), de Koenen (1992) en het *Prisma Woordenboek Nederlands* (1993) – meestal nog met de aanduiding dat het eigenlijk een merknaam betreft. In het Frans, Duits of Engels komt dit woord niet voor.

X

xantippe, een boze vrouw

Generaties woordenboekmakers hebben zich beijverd om de kwaadaardige eigenschappen van Xanthippe, de vrouw van Socrates, in kaart te brengen. De meest complete beschrijving is te vinden in de *Kunstwoordentolk* van Jacob Kramers uit 1847. Xanthippes naam – maar dan zonder de *h* – wordt daar synoniem verklaard met ‘een kwaad wijf, huisdraak, eene helleveeg, een huiskruis, eene broekdraagster’.

Het tragische is dat deze kwalificaties historisch ongegrond zijn. Socrates [469-399 v.Chr.] trouwde toen hij 50 of 55 was met

Xanthippe, die hem drie zonen schonk. Dat is het enige wat over Xanthippe onomstotelijk vaststaat. Al het andere berust op overlevering.

Dat Xanthippe hét symbool voor een 'huisdraak' zou worden ligt vooral aan Socrates zelf. Socrates was in Athene een omstreden filosoof. Hij verrijkte de taal met begrippen als *socratische leerwijze* en *socratische vragen* en Vestdijk heeft het ergens over 'de socratische neus, dik, knollig, solide'.

Socrates had inderdaad een grote wipneus, in combinatie met uitpuilende ogen en een dikke buik. Maar wezenlijker was zijn complete onverstoorbaarheid. Xanthippe zelf moet ooit hebben gezegd dat zij Socrates 'onder alle, zelfs onder de verschrikkelijkste omstandigheden, altijd gelijkmoedig, zonder eenige de geringste verandering in zijn gelaat' had gezien.

Deze eigenschap maakte Socrates tot een dankbaar onderwerp voor filosofisch-moralistische anekdotes. Om de kalmte van de wijsgeer goed tot uitdrukking te laten komen was er in zo'n anekdote een 'contrastfiguur' nodig. De arme Xanthippe dus. Althans, dat is hoe oudheidkundigen de beeldvorming rond de 'huisplaag' van Socrates tegenwoordig verklaren.

Met name de zogeheten cynici, filosofische tegenstanders van Socrates, stoffeerden de legende rond Xanthippe met steeds meer details. Zo zou Xanthippe op een dag een koek die Alcibiades, een leerling van de wijsgeer, aan zijn meester had opgestuurd, op de grond hebben gegooid en vertrapt. Socrates kon er alleen maar om lachen en zei: 'Nu zul jij er niet van kunnen eten.' Bij een andere gelegenheid gooide Xanthippe na een verschrikkelijke ruzie Socrates een kom vuil waswater over het hoofd. Waarop de filosoof, even koelbloedig als altijd: 'Ik wist het wel, na een donderbui valt er regen.'

Toen Alcibiades eens aan Socrates vroeg hoe hij het bij zo'n feeks uithield, zei Socrates, volgens een 19de-eeuwse versie van het verhaal: 'Zij is mij nuttig, want zij geeft mij gelegenheid mijn geduld te oefenen en stelt mij daardoor in staat, alle ongelijk dat mij van anderen wedervaart met lijdzaamheid te dragen.'

Er zijn een paar pogingen gedaan om Xanthippe in ere te herstellen. Weiland tekende in 1843 in zijn *Kunstwoordenboek* aan dat de echtgenote van Socrates 'ofschoon zonder grond, in den kwaden naam staat'. Overigens geeft Weiland als enige het werkwoord *xantippiseren*, dat volgens hem 'twisten, kijven, schelden (van booze vrouwen)' betekent.

Veel duidelijker is de Amerikaanse schrijver I.F. Stone. In *The trial of Socrates* (Boston 1988) noemt hij Xanthippe 'the unsung

heroïne of the Socratic saga'. Ze was juist goedgehartig, liefdevol en geduldig en toonde 'ongekende toewijding'.

Zeker is dat Xanthippe de wanhoop nabij was toen Socrates tot de gifbeker werd veroordeeld. Socrates stuurde haar echter zijn cel uit om zich nog wat te onderhouden met zijn filosofische kameraden. Xanthippe gaf zich daarop, volgens een naslagwerk, 'aan zulke hartstogtelijke, ongeveinsde droefheid over, dat haar vrienden vreesden, dat ook zij er het leven onder verliezen zou'. Het is hoog tijd dat Xanthippe recht wordt gedaan.

Z

zeppelin, *bestuurbare luchtballon in sigaarvorm*

Het zou een van de bekendste fragmenten uit de radiogeschiedenis worden en verscheen zelfs op een langspeelplaat. Toen op 6 mei 1937 de zeppelin *Hindenburg* op het vliegveld Lakehurst bij New York in dertig seconden volledig uitbrandde, snikte Herbert Morrison het uit in zijn microfoon: 'This is one of the worst catastrophes in the world.'

Voor de nazi's was er een kleine troost. Zij hadden dit grootste luchtschip ter wereld eigenlijk *Adolf Hitler* willen noemen, maar de Führer was er niet gerust op geweest.

Voor de KLM en de Rotterdamse Lloyd was het ongeluk een flinke strop. Zij waren al sinds 1931 bezig een dienst op te zetten voor luchtschipverkeer met Nederlands-Indië. De brand bij Lakehurst, die wonderbaarlijk genoeg door 61 van de 96 opvarenden werd overleefd, haalde hier definitief een streep door.

De *Hindenburg* was de 137ste en laatste grote zeppelin die werd gebouwd. De eerste steeg op 2 juli 1900 om acht uur 's avonds op van een houten hangar op het Bodenmeer in Duitsland. Het gevaarte was 128 meter lang, bijna 12 meter in doorsnee en bleef precies 18 minuten zweven.

Graaf Ferdinand Adolf August Heinrich von Zeppelin, geboren op 8 juli 1838 in Koblenz, had toen al vanaf 1891 onafgebroken aan zijn luchtschip gewerkt. Zijn belangstelling voor luchtschepen dateerde van veel eerder. Als militair waarnemer tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog had Zeppelin voor het eerst ballonnen in actie gezien. In 1870 zag hij de schade die ze aanrichtten tijdens het beleg van Parijs. De graaf raakte ervan overtuigd dat de toekomst van de 'lichter-dan-lucht-schepen' lag in het zoge-

heten stijve type: een bestuurbare cilindervormige ballon met een licht metalen geraamte en gevuld met gascellen.

Overigens was dit idee niet nieuw. Een landgenoot van Zeppelin, een zekere David Schwarz, had al eens zo'n luchtschip ontworpen en het verhaal gaat dat de graaf het octrooi voor zijn vaartuig van de weduwe van Schwarz kocht. Hoe het ook zij, Zeppelin was de eerste die het gevaarte ook echt de lucht in kreeg.

De graaf kreeg daarbij weinig medewerking. Het militaire gezag in Berlijn weigerde met geld over de brug te komen en daarom richtte Zeppelin in 1898 de *Gesellschaft zur Förderung der Luftschiffahrt* op. Het startkapitaal van 800 000 mark, waarvan de helft uit eigen zak, was er al na twee vluchten met het *Luftschiff Zeppelin* (LZ-)1 doorheen. Zeppelin was gedwongen het vaartuig te verkopen maar bracht door het uitschrijven van aandelen genoeg geld bij elkaar om drie nieuwe luchtschepen te bouwen. Pas toen de LZ-4 er in 1908 in slaagde om in twaalf uur een tocht van 384 kilometer over Zwitserland te maken, openden de militairen hun beurs. Maar ze bestelden toen wel meteen een hele vloot zeppelins.

Die vloot voerde in de Eerste Wereldoorlog zo'n vijftig bombardementen uit op Londen. Ook andere mogendheden gingen nu luchtschepen bouwen en in het Nederlands ontstonden samenstellingen als *zeppelinaanval* en *zeppelinraid*. Overigens werd het woord zeppelin later ook gebruikt om een bepaald type locomotief aan te duiden.

Graaf von Zeppelin stierf op 8 maart 1917 in Berlijn, 78 jaar oud. Zijn droom, een transatlantische vlucht, werd in juli 1919 werkelijkheid. Maar wel door een Britse zeppelin, met een Britse piloot.

Twee andere begrippen uit de luchtvaart die op een persoon teruggaan: *immelman*, vliegfiguur (nu bij kunstvliegen): steil optrekken, snelle draaiing van een halve slag en snelle daling in de tegengestelde richting van de oorspronkelijke baan. De Duitse oorlogsvlieger Max Immelman [1890-1916] haalde met deze manoeuvre in de Eerste Wereldoorlog vijftien vliegtuigen neer tot hij door zijn eigen artillerie boven Vlaanderen werd neergeschoten; en de *linkstrainer*, een nabootsing van een vliegtuigcockpit met alle instrumenten die werd gebruikt bij de opleiding van vliegers, in 1929 uitgevonden door de Amerikaan Edwin Link. De *black box* wordt met verschillende ingenieurs genaamd Black in verband gebracht, maar vooralsnog is deze theorie door niemand bewezen.

Zoilus, kleingeestig criticus, vitter

Zo rechtvaardig als **Aristarchus** (z.a.) was, zo onrechtvaardig was de kleinzielige Zoilus. Beiden maakten vooral naam door hun kritiek op Homerus: Aristarchus in gunstige zin, de Griekse sofist Zoilus in ongunstige zin.

Zoilus werd omstreeks 400 v. Chr. in Amphipolis in Thracië geboren. Hij woonde eerst in Athene en later in Alexandrië. Hij zag eruit zoals de *cynici* in die dagen: enorme baard, gladgeschoren hoofd en korte mantel. Volgens een vroeg-19de-eeuws naslagwerk was hij 'een man van bekwaamheid, maar hij had een ten hoogste bits en hatelijk karakter, vond er genoeg in over allen en alles ongunstig te spreken, bejegende een iegelijk norsch en weersprak steeds al wat een ander aanvoerde'.

Met zijn kritiek op Homerus vulde Zoilus liefst negen boeken. Op een paar fragmenten na is al zijn werk verloren gegaan, ook de gepeperde kritiek op Plato en Isocrates.

In de bewaard gebleven fragmenten laat Zoilus zich kennen als een onverbeterlijke muggezifter. Hij hield zich vooral bezig met de vraag wat er in de *Odyssee* en de *Ilias* nu wel of niet feitelijk klopte. Dat de goden muilezels en honden hadden gedood leek hem bijvoorbeeld nogal onwaarschijnlijk, want dat zou de goden onwaardig zijn. Als ergens staat dat een ziel als rook in de aarde ten onder ging, tekent de criticaster aan: 'Maar rook gaat omhoog.' En als de tijdelijk in een zwijn veranderde Odysseus menselijke gevoelens toont en tranen vergiet, noemt Zoilus hem een 'jankend biggetje'.

Tijdgenoten waren niet ingenomen met de kwaadaardige kritiek op de vader van de Griekse dichtkunst. Zoilus stond al snel bekend als *Homeromastix*, gesel van Homerus. Omstreeks het begin van onze jaartelling kreeg zijn naam de figuurlijke betekenis 'kleingeestig criticus', 'vitter' of 'letterzifter'. Kramers geeft in 1847 als omschrijving 'een bittere, nijdige of wangunstige berisper'.

Hoe Zoilus aan zijn eind kwam is niet duidelijk. Hij moet omstreeks 330 v. Chr. zijn overleden. Een veel geciteerde anekdote wil dat hij wegens 'vadermoord' terecht moest staan en door steniging, verbranding of kruisiging om het leven werd gebracht. Ook wordt verhaald dat hij na een kritische voordracht door verontwaardigde toehoorders van de rotsen is gesmeten. Waarschijnlijker is echter dat men de 'bediller der oudheid' een dergelijke gewelddadige dood van harte toewenste, maar dat Zoilus in feite een natuurlijke dood is gestorven. Gewoon thuis, in z'n bed, even hatelijk, bits en nors als altijd.

Planten en bomen die naar Nederlanders zijn vernoemd

Zoals al opgemerkt bij *sanseveria* zijn vele duizenden planten, bloemen en bomen naar mensen genoemd. Onder hen bevindt zich een flink aantal Nederlanders. Een goede bron hiervoor is het *Natuur- en geneeskundig etymologisch woordenboek* van L.C.E.E. Fock uit 1855, dat als basis diende voor onderstaande lijst.

Wie plantkunde zegt, zegt Carolus Linnaeus [1707-1778], want hij was het die in 1737 in zijn *Genera Plantarum* definitief orde bracht in de tot dan toe chaotisch beschreven plantenwereld. De Zweedse natuuronderzoeker schreef deze studie op het buitengoed *De Hartecamp* in Haarlem, waar hij werkte als lijfarts van de Amsterdammer George Clifford. Ook zijn tweede belangrijke studie, de *Systema Naturae*, stelde hij in Haarlem samen en voor beide boeken maakte Linnaeus gebruik van botanische en dierkundige verzamelingen in Nederland.

Dit blijkt ook uit de trefwoorden in dit bijvoegsel. Linnaeus moest duizenden planten van een soortnaam voorzien en het lijkt erop dat hij zo'n beetje iedereen vernoemde die maar iets met planten te maken had: plantkundigen die hem monsters opstuurden, leerlingen, leermeesters en collega-hoogleraren, botanisten met wie hij een wandeling maakte (zie *gorteria*), opzichters van tuinen, befaamde tuinlieden, ontdekkingsreizigers, apothekers en ga zo maar door. Het plantengeslacht *moraea* bijvoorbeeld, een irisachtige plant, noemde Linnaeus naar zijn schoonvader J. Moraeus, geneeskundige te Falun in Zweden.

Eerdere en latere plantkundigen hadden een vergelijkbare werkwijze. Bij botanische ontdekkingsreizigers als Bougainville en Thunberg is het verloop van de expeditie met enig puzzelwerk in de vernoemingen te reconstrueren. Het begint met degenen die de reis financieel ondersteunden, dan komen enkele belangrijke opvarenden, vervolgens de mensen die hen aan de wal behulpzaam waren en tegen het eind degenen die een publikatie van de onderzoeksresultaten mogelijk maakten. Bemoeienis met planten is in de loop van de geschiedenis verreweg de zekerste weg naar de eeuwigheid gebleken en is dat waarschijnlijk nog steeds.

In de onderstaande lijst komen alleen personen voor uit de Noordelijke Nederlanden. De Latijnse soortaanduidingen zijn niet vermeld – wie hiervoor belangstelling heeft kan dit makkelijk in specialistische handboeken nazoeken. Als er een Nederlandse soortnaam bekend is wordt die wel gegeven. Overigens is deze lijst zeker niet compleet.

berkheya, naar Joannes Le Francq van Berkhey [1729-1812] uit Leiden, arts, dichter en natuurwetenschapper. In 1773 werd hij benoemd tot hoogleraar in de natuurlijke historie in Leiden. Tussen 1769 en 1779 schreef hij het elfdelige standaardwerk *Natuurlijke historie van Holland*, gevolgd door zes delen *Natuurlijke historie van het rundvee in Holland*. Berkhey behoorde tot de prinsgezinde partij, wat hem volgens een naslagwerk 'vele onaangenaamheden berokkende'. Hij stierf arm. Zie ook bij *evaasje* en *fleuren* in het woordenboek.

boerhaavia, naar Herman Boerhaave [1668-1738] uit Voorhout, geneeskundige, natuurwetenschapper en later hoogleraar in de chemie, botanie en geneeskunde te Leiden. Hij genoot internationaal een grote reputatie als geneeskundige en verschillende Europese vorsten zochten zijn raad. Zijn boeken werden zelfs in het Arabisch vertaald. Op zijn initiatief werd de Leidse kruidentuin sterk uitgebreid. Boerhaave was zo populair dat Leiden de feestverlichting ontstak toen hij herstelde van een langdurige ziekte.

bontia, wilde olijfbom, naar de geneeskundige Jacob Bondt ofwel Jacobus Bontius [1592-1631] uit Leiden. Bontius vergezelde Jan Pietersz. Coen in 1627 naar Batavia en bleef daar tot zijn dood. Hij publiceerde verschillende natuurhistorische werken, die later werden bewerkt door de Leidse arts Wilhelm Piso. Vergelijk *pisonia*.

brugmansia, naar Sebald Justinus Brugmans [1763-1819] uit Franeker, indertijd een zeer bekend hoogleraar in verschillende natuurwetenschappen te Leiden. Hij bewerkstelligde een belangrijke uitbreiding van de Leidse Hortus en schreef onder andere een studie over giftige planten.

brunia, naar Cornelis de Bruyn [1652-1719] uit Den Haag, door de Amsterdamse burgemeester Nicolaas Witsen (zie *witsenia*) van 1674 tot 1693 erop uitgestuurd om in Italië, het Turkse rijk, Griekenland, Egypte en Syrië 'de merkwaardigste landschappen' te schilderen, die Witsen weer gebruikte voor zijn natuurhistorische publikaties. Tussen 1701 en 1708 reisde De Bruyn op eigen initiatief door Rusland en Nederlands-Indië en schreef hierover een rijk geïllustreerd reisverslag.

cliffortia, door Linnaeus genoemd naar de Amsterdamse patriciër George Clifford [1685-1760], bewindhebber van de Oost-Indische Compagnie. Op zijn buitengoed *De Hartecamp* bij Haarlem bezat Clifford een bijzondere kruidentuin, die in 1737 door Linnaeus, Cliffords lijfarts, werd beschreven. Linnaeus maakte *De Hartecamp*, waar ook een menagerie met 'vreemde viervoet-

tige dieren' en vogels was gevestigd, tot een toeristische trekpleister in Europa.

cluytia, door Boerhaave zo genoemd naar Dirk Outgaertszoon Cluyt [ca. 1550-1598] en zijn zoon Outgaerts Cluyt [1577-1636]. Senior was apotheker in Delft en kreeg in 1594 opdracht in Leiden de medische tuin van de universiteit aan te leggen. Zijn zoon was eerst arts en later opziener van de kruidentuin en schreef een boek over het verzenden van bomen, planten en zaden.

commelyna, naar Casparus Commelin [1668-1731], hoogleraar in de plantkunde in Amsterdam. Hij schreef een groot aantal botanische studies en verrijkte de Hortus in Amsterdam met vele planten uit de koloniën. Naar hem is door Linnaeus een orde van planten *commelynaceae* genoemd. Vergelijk *kiggelaria*.

dehaasia, naar een zekere W. van Haazen uit Leiden die volgens Fock meerdere 'plantkundige werkjes' schreef.

deutzia, naar Johan Deutz [1743-1784], een bemiddeld lid van de raad van Amsterdam. Deutz financierde in 1775 de reis naar Japan van de Zweedse plantkundige Karl Peter Thunberg [1743-1828], van 1772 tot 1775 geneesheer bij de Nederlandse Oost-Indische Compagnie. De sierheester werd pas in 1833 naar Europa overgebracht. Thunberg zelf werd vernoemd in de *thunbergia*. Vergelijk *hovenia*.

ewyckia, naar een natuurwetenschapper Van Ewijck, mogelijk Daniël Jacob van Ewijck [1786-1858], eerst curator van de Leidse en vervolgens van de universiteit te Utrecht.

forrestia, naar een zekere P. Forrestier, in 1606 hoogleraar te Leiden. Dit plantengeslacht behoort tot de *commelynaceae*.

geunsia, naar Steven Jan van Geuns [1767-1795] uit Groningen, in 1790 benoemd tot hoogleraar in de chemie en kruidkunde aan de hogeschool te Harderwijk. Later doceerde hij in Utrecht geneeskunde en natuurkunde. Hij schreef verschillende bekende plantkundige werken en bezat volgens een naslagwerk 'een aandoenlijk gestel en een ernstig nadenkend gemoed'.

gorteria, door Linnaeus genoemd naar David de Gorter [1717-1783] uit Enkhuizen, arts en vanaf 1746 hoogleraar in de geneeskunde en kruidkunde in Harderwijk. Hij maakte met Linnaeus in Harderwijk botanische wandelingen en bezat een verzameling van 2000 gedroogde planten.

gronovia, naar Johan Frederik Gronovius [† 1760], burgemeester van Leiden en een vriend van Linnaeus. Hij schreef verschillende plantkundige werken.

- hallia**, naar Herman Christiaan van Hall [1801-1874] uit Amsterdam, arts en kruidkundige en van 1826 tot 1871 hoogleraar in de plantkunde in Groningen. Hij schreef een groot aantal botanische werken en publiceerde kort voor zijn dood de dichtbundel *Stemmen der Natuur*.
- hartighsea**, naar schipper Dirk Hartighs, die in 1616 'Nieuw Holland' ofwel Australië ontdekte. Vergelijk *nuytsia*.
- hartogia**, naar een zekere J. van Hartog, die in de 17de en 18de eeuw de Kaap en Ceylon bereisde en in Oost-Indië overleed.
- heurnia**, naar Justus Huernius, die aan de Kaap planten verzamelde en als eerste het geslacht *stapelia* (z.a.) beschreef. Waarschijnlijk gaat het om VOC-predikant Justus Huernius [1587-1651]. De etymologisch correcte spelling van dit plantengeslacht is *huernia*.
- hottonia**, pinksterbloem of waterviolier, naar Petrus Hotton [1648-1709] uit Amsterdam, arts en opziener van de Hortus Medicus aldaar. In 1695 werd hij benoemd tot hoogleraar in de geneeskunde en botanie te Leiden.
- houttuynia**, naar de in 1720 geboren Martinus Houttuyn, arts in Hoorn. Houttuyn vertaalde vanaf 1761 de *Systema Naturae* van Linnaeus en gaf het de titel 'Natuurlyke historie [...] volgens het samenstel van den heer Linnaeus' Het botanische gedeelte van dit 38-delige naslagwerk werd voltooid door de Duitse dominee Georg Wolfgang Panzer [1729-1805], vernoemd in de *panzera*.
- hovenia**, naar een zekere D. van den Hoven, Hollands commissio- nair in Japan, die de Zweedse botanicus Thunberg bij zijn plant- kundige onderzoekingen zeer van dienst was. Vergelijk *deutzia*.
- ingenhousia**, naar Jan Ingenhousz [1730-1796] uit Breda, eerst huisarts in Breda en nadat hij in 1767 in Engeland van Sutton het inenten tegen pokken had geleerd, lijfarts van keizerin Maria Theresia. Hij entte haar kinderen in en later ook het kroost van andere Europese vorsten. In 1778 schreef Ingenhousz *Experiments upon Vegetables* – later vertaald als *Proeve op plantge- wassen* – waarin hij bewees dat planten koolzuur opnemen en zuurstof afgeven. Hij stierf in Engeland. Vergelijk *swietenia*.
- jaegeria**, naar een zekere Herbert van Jaeger, die een studie schreef over Indische planten.
- kiggelaria**, naar Frans Kiggelaar, die samen met de Amsterdamse hoogleraar Frederik Ruysch en J. Commelin (een oom van Cas- parus) in 1697 een bekende studie over planten schreef. Ver- gelijk *commelyna* en *ruyschia*.

- kleinhovia**, naar M. Kleinhoven, opzichter van de plantentuin te Batavia in het midden van de 18de eeuw.
- kleinia**, naar J.T. Klein, een plantkundige uit de eerste helft van de 18de eeuw.
- kopsia**, naar Jan Kops [1765-1849] uit Amsterdam, eerst predikant te Leiden en in 1815 hoogleraar in de kruidkunde te Utrecht. Hij richtte in 1824 het tijdschrift *Flora Batava* op en schreef een groot aantal botanische verhandelingen.
- leeuwenhoekia**, naar de beroemde natuurwetenschapper Antoni van Leeuwenhoek [1632-1723] uit Delft, die slechts een beperkte opleiding genoot maar met zijn zelfgemaakte microscoop zo veel ontdekkingen deed, dat geleerden en vorsten uit heel Europa hem kwamen bezoeken. In het buitenland werd hij op handen gedragen, in Nederland niet echt erkend. In 1685 schreef hij *Ontledingen en ontdekkingen van het begin der planten in de zaden van bomen*.
- marumia**, naar Martinus van Marum [1750-1837] uit Delft, in 1773 gepromoveerd tot doctor in de geneeskunde op het proefschrift *Over de bewegingen der vloeistoffen in de planten*. In 1784 werd hij directeur van het natuurkundig kabinet van Teylers Genootschap te Haarlem.
- mauritia**, naar Johan Maurits van Nassau [1604-1679], van 1636 tot 1644 gouverneur en kapitein-generaal van Brazilië. Maurits verschaftte de Leidse arts Wilhelm Piso en de Duitse ontdekkingsreiziger G. Marcgraf de middelen om een natuurlijke historie van Brazilië te publiceren. Zie ook *pisonia*.
- meesia**, naar de plantkundige David Meese [1723-1770] uit Leeuwarden, een autodidact uit een arm gezin, die in 1752 wist op te klimmen tot opzichter van de Hortus te Franeker. Hij publiceerde verschillende botanische werken en vond een zaaimachine uit.
- muldera**, naar Garhardus Johannes Mulder [1802-1880] uit Utrecht, eerst arts te Amsterdam en vanaf 1841 hoogleraar in de scheikunde te Utrecht. Mulder is de ontdekker van de proteïne en schreef over verschillende botanische onderwerpen. Hij behoorde tot de grootste scheikundigen van zijn tijd.
- muntingia**, schaftbloem, naar Abraham Munting [1625-1683] uit Groningen, zoon van een beroemde plantkundige en vanaf 1660 diens opvolger als hoogleraar in de plantkunde te Groningen. Zijn beroemdste boek, *Naauwkeurige beschrijving der aardgewassen*, verscheen in 1696.
- nuytsia**, naar Pieter Nuyts, die in 1627 als eerste de zuidkust van Australië ontdekte, dat lange tijd 'Het land van Nuyts' of kort-

- weg 'Nuytsland' werd genoemd. De plant komt uit Australië. Vergelijk *hartighsea*.
- orania**, door Karl Ludwig Blume genoemd naar de prins van Oranje, de latere Willem II [1626-1650]. De *orania* is een bijzondere palmsoort die voorkomt op de Nicobaren, een eilandengroep in de Indische Oceaan.
- pisonia**, naar Wilhelm Piso [1611-1678] uit Leiden, eerst arts te Leiden en Amsterdam en vervolgens lijfarts van Maurits van Nassau. Tussen 1636 en 1642 reisde hij met Marcgraf door Brazilië. Samen schreven zij een plantkundige studie. Piso introduceerde de *Ipecacuanha* als geneesmiddel tegen dysenterie en wordt gezien als grondlegger van de koloniale geneeskunde. Vergelijk *mauritica*.
- pollia**, naar de Hollandse consul Van der Poll, die de Zweedse plantkundige Thunberg van grote dienst was, net als de commissienair naar wie de *hovenia* is vernoemd.
- rheedia**, naar H. van Rheede tot Draakestein [1635-1691], hoofd van de Oost-Indische Compagnie op Malabar, die in 1678 begon met een periodiek over planten.
- rhynea**, naar Willem ten Rhijne [1647-1700] uit Deventer, die zich in 1673 als geneeskundige in Batavia vestigde. Op verzoek van de Japanse keizer verplaatste hij zijn praktijk naar Decima, waar hij opklom tot 'opperhoofd van de factorij'. Hij schreef verschillende botanische werken en stond later in Batavia bekend als een ongeneeslijke dronkelap.
- roellia**, naar Wilhelmus Roëll [1700-1775] uit Amsterdam, vanaf 1727 assistent van Frederik Ruysch (zie *ruyschia*) en vanaf 1731 diens opvolger als hoogleraar in de ontleed- en heelkunde te Amsterdam. Cornelis Troost schilderde in 1728 *De anatomische les* van Roëll.
- royena**, naar Adriaan van Royen [1704-1779] uit Leiden, een leerling van Boerhaave. Op diens aanbeveling werd hij in 1732 te Leiden benoemd tot hoogleraar in de geneeskunde en botanie. Van Royen richtte de Leidse Hortus in op basis van het systeem van Linnaeus. Bij zijn inauguratie declameerde hij een Latijns gedicht waarin hij volgens een 19de-eeuws naslagwerk 'de liefde en het huwelijk der planten op zulk eene voortreffelijke wijze bezong, dat hij nog niet is overtroffen'.
- ruyschia**, naar Frederik Ruysch [1638-1731] uit Den Haag, vanaf 1668 hoogleraar in de ontleedkunde te Amsterdam. Vanaf 1685 doceerde hij ook kruidkunde. Zijn uitvinding om ontleedkundige preparaten te bewaren bezorgde hem internationale roem. Tsaar Peter de Grote zou in 1697 een door Ruysch geprepareerd

- kinderlijk hebben gekust omdat het er zo vredig uitzag. Ruysch deed ook 'de gewichtigste ontdekkingen omtrent het binnenste maaksel van planten'. In 1717 verkocht hij zijn enorme verzameling preparaten aan Peter de Grote, die er in Petersburg het natuurhistorisch kabinet mee inrichtte. Zie ook bij *kiggelaria* en *sebaea*.
- schwenckia**, naar M.W. Schwenck, halverwege de 18de eeuw hoogleraar in de plantkunde te Leiden.
- sebaea**, naar Albert Seba [1665-1736], een arme boerenzoon die opklom tot apotheker te Amsterdam. Op de Haarlemmerdijk had hij een naturaliënkabinet dat zeer druk werd bezocht. Hij had overal in het buitenland contacten die hem 'merkwaardigheden' bezorgden. Zijn kabinet werd in 1717 voor 15 000 gulden opgekocht door tsaar Peter de Grote, tegelijk met de collectie van Ruysch (zie *ruyschia*). Seba legde daarna een nog grotere verzameling aan, die aan Linnaeus veel materiaal verschaftte voor zijn *Systema Naturae*.
- serruria**, naar een zekere J.B. Serrurier, hoogleraar in de plantkunde te Utrecht.
- stapelia**, naar Johannes Bodaeus van der Stapel [†1636], arts in Amsterdam, vertaler van verscheidene Griekse en Latijnse werken en zeer bedreven in de plantkunde. Vergelijk *heurnia*.
- suchtelenia**, naar Jan Pieter, graaf van Suchtelen [1751-1836], een Hollandse militair die in 1783 werd benoemd tot luitenant-kolonel van de Russische genie en later opklom tot generaal. Hij trainde Russische officieren, leidde de aanleg van het door hem ontworpen Catharina-kanaal, kreeg een Russische adelsstitel en beoefende in zijn vrije tijd de natuurwetenschappen. Hij had een vermaarde bibliotheek en stierf als gezant in Stockholm.
- swammerdamia**, naar Jan Swammerdam [1637-1680] uit Amsterdam, een buitengewoon scherpzinnige en internationaal bekende ontleed- en natuurkundige. Hij schreef enkele belangrijke ontleedkundige werken. 'Door aanhoudende studie en familieonaangenaamheden verviel hij tot zwaarmoedigheid', schrijft een naslagwerk. Hij volgde een religieuze dweepster naar Duitsland en stierf kort na zijn terugkomst in Amsterdam 'door verdriet en gebrek ontzenuwd'. Boerhaave gaf in 1737 zijn geschriften uit onder de titel *Bijbel der natura*.
- swertia**, door Linnaeus genoemd naar Emanuel Sweerts [1552-1612] uit Zevenbergen. Sweerts vestigde zich als handelaar op de bloemenmarkt in Amsterdam en legde een tuin aan waarin hij 545 verschillende bloemgewassen kweekte. 47 daarvan werden voor het eerst door hem bekend gemaakt. Nadat hij voor eigen

rekening een standaardwerk had uitgegeven, met zelfgemaakte tekeningen en gravures, werd hij financieel gesteund door de Duitse keizer Rudolf II. In ruil daarvoor voorzag hij de keizerlijke tuinen van zeldzame vogels en bloemen.

swietenia, nieuwbladboom, naar Gerard van Swieten [1700-1772] uit Leiden, een van de bekwaamste leerlingen van Boerhaave. Hij werd eerst hoogleraar geneeskunde en vanaf 1745 lijfarts van keizerin Maria Theresia en directeur van de geneeskundige dienst in Wenen. Hij vormde de geneeskundige faculteit in Wenen om naar Leids model en werd in de adelstand verheven. In Wenen is een straat naar hem genoemd en een standbeeld voor hem opgericht. Vergelijk *ingenhousia*.

tasmannia, naar Abel Jansz. Tasman [1603-1659] uit Lutjegast in Groningen, de beroemde zeevaarder. Anthony van Diemen, gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, benoemde hem in 1642 tot bevelhebber van een expeditie naar Australië, waar hij op 25 november 1642 'Van Diemensland' ontdekte. In 1854 werd deze naam officieel gewijzigd in *Tasmania*. Tasman werd in 1648 wegens mishandeling van zijn manschappen uit de Oost-Indische Compagnie ontslagen.

vriesia, naar Wilhelm Hendrik de Vriese [1806-1862] uit Oosterwijk, arts en later hoogleraar in de kruidkunde in achtereenvolgens Rotterdam, Amsterdam en Leiden. Hij redigeerde het tijdschrift *Kruidkundig archief* en schreef een groot aantal botanische studies. Zijn reizen naar Ceylon en Nederlands-Indië 'knakten' zijn gezondheid en hij stierf spoedig na terugkomst.

wachendorffia, door Linnaeus genoemd naar Evert Jacob van Wachendorff [1703-1758] uit Utrecht, op 26 september 1743 in Utrecht benoemd tot hoogleraar in de geneeskunde, botanie en chemie. Hij bracht de Utrechtse Hortus op orde en gaf in 1747 een index van deze plantentuin uit. Zijn onderzoek naar ogen leverde hem de vernoeming *membrana Wachendorffii* op voor het huidvlies van de pupil.

witsenia, naar Nicolaas Witsen [1641-1717] uit Amsterdam, tussen 1682 en 1705 dertien maal burgemeester van Amsterdam en vervolgens bewindhebber van de Oost-Indische Compagnie. Hij was tsaar Peters gids bij diens bezoeken aan Nederland (zie *ruyschia* en *sebaea*), genoot grote roem als aardrijkskundige en was curator van de Hortus Medicus in Amsterdam. Uit eigen zak betaalde hij kunstenaars om buitenlandse landschappen te schilderen (zie *brunia*) en reizigers om planten in te zamelen. Witsen introduceerde de koffieboom in de Leidse en Parijse Hortus.

wurmbea, door Thunberg genoemd naar een zekere F. van Wurmb, koopman te Batavia en een beoefenaar van de natuurlijke historie.

zippelia, door Blumenbach en Reichenbach genoemd naar A. Zippelius, die in 1822 op last van het Hollandse gouvernement de Molukken en andere Oostindische eilanden bereisde om daar planten te verzamelen. Zippelius was van 1825 tot 1827 hortulanus van de plantentuin van Buitenzorg en stierf op Timor.

Woorden en uitdrukkingen in dit boek die teruggaan op Nederlanders

- Aagje**, nieuwsgierig -, naar Aagje van Enkhuizen, een personage dat voor het eerst voorkomt in het kluchtboek *De Gaven van de milde St. Marten* uit 1654.
- aanappelen**, aanrotzooien, naar Christiaan Karel Appel [geb. 1921] uit Amsterdam.
- bambochade**, landelijk schilderij, naar de Haarlemse schilder Pieter 'Bamboccio' van Laer [1592-1642].
- Bartjens**, volgens -, naar het Amsterdamse schoolhoofd Willem Bartjens [1569-1638].
- Bauck**, de Friese kenau, naar Bauck Hemmema-Popma [†1501].
- bavelaar**, kunstig snijwerk, naar de Leidse beeldhouwer Cornelis Bavelaar senior [1747-1830] en naar zijn zoon Cornelis Bavelaar junior [1777-1831], timmermansknecht en kunstwerker.
- Beaumontgeweer**, vuurwapen, naar de Maastrichtse wapenfabrikant Eduard de Beaumont.
- belubberen en Lubberiaans**, bedonderen en wollig taalgebruik, naar minister-president R.F.M. Lubbers [geb. 1939].
- Bérandine**, vezelstof, naar een zekere Bérand uit Maastricht.
- Bijsterveld**, 'ga jij maar met je pis naar -', laat je nakijken, naar Pieter Cornelis van Bijsterveld [1870-1950] uit Rotterdam.
- bintje**, aardappel, naar Bintje Jansma [1888-1976] uit Suameer.
- Blookertijd**, half elf 's ochtends, naar de Amsterdamse chocoladefabrikanten Johannes en Cornelis Blooker.
- breggetjes**, hoestballetjes, naar de Amsterdamse hoogleraar Frans van der Breggen [1784-1843].
- Brinkmanship**, stoer opereren, naar L.C. Brinkman [geb. 1948], voormalig minister van WVC.
- brommer**, huurrijtuig, naar de Utrechtse stalhouder Brom.
- bronsmotor**, dieselmotor, naar de fabrikant J. Brons uit Appingedam.
- Brugman**, praten als -, naar Johannes Brugman [1399-1473] uit de Kempen.
- Catsiaans**, literaire stijl, naar Jacob Cats [1577-1660].
- dr. Clavan**, academisch deskundige, naar een personage van Kees van Kooten [geb. 1941].
- coehoorn**, mortier, naar Menno van Coehoorn [1641-1704] uit Leeuwarden.
- deleman**, huurrijtuig, naar de Amsterdamse ingenieur Charles Théodore Deeleman [1823-1884].

- dewitt, to**, lynchen, naar raadpensionaris Johan de Witt [1625-1672] en naar zijn broer Cornelis.
- Dokter Beffie**, geslachtsziekte, naar de Amsterdamse huidarts B. W. Beffie.
- dolle Mina**, strijdster voor vrouwenemancipatie, naar Wilhelmina Elizabeth Drucker [1847-1925] uit Amsterdam.
- Dreesgeld**, ouderdomsuitkering, naar Willem Drees [1886-1988].
- droste-effect**, visueel effect, naar Gerard Droste [1836-1923].
- elstar**, zure appel, naar *Elst* in de Betuwe en kweker Arie Schaap.
- elzevier**, lettertype, naar het drukkersgeslacht Elsevier.
- Emmie**, 'het kan me niets schelen', waarschijnlijk naar de Amsterdamse actrice Emma Morel [1883-1957].
- fiets**, rijwiel, mogelijk zo genoemd naar de Wageningse rijwielhersteller E. C. Viets.
- fleuren**, sierlijk schaatsenrijden, naar de Leidse schaatser Cornelis Fleur [1735-1776].
- flikje**, chocolaatje, naar de Amsterdamse chocoladefabrikant Caspar Flick [†1780?].
- gatsometer**, snelheidsmeter, naar de autocoureur Maus Gatsonides [geb. 1911].
- goropisme**, belachelijke etymologie, naar Jan van Gorp [1518-1572] uit Hilvarenbeek.
- grietje**, bovenkruiszeil, naar een zekere Margriet van Dijk.
- Hooftiaans**, literaire stijl, naar Pieter Cornelis Hooft [1581-1647].
- hopje**, koffie-ulevel, naar de Haagse baron Hendrik Hop [1723-1808].
- Huttemannen**, 'valt er nog wat te -?', iets versieren, naar de Rotterdamse slijpersfamilie Hutteman.
- jakob-evertsen**, zaagbaars, iemand met uitpuilende ogen, naar schipper Jakob Evertsen.
- Jantje van Leiden**, zich ergens van afmaken, naar Jan Beukelszoon, alias Jantje van Leiden [1509-1536].
- ka**, manwif, naar Kaat Mossel [1723-1798] uit Rotterdam.
- kaasjager**, politieagent, naar de Rotterdamse rijwielagent Kaasjager.
- kenau**, manwif, naar Kenau Simonsdochter Hasselaar [1526-1588] uit Haarlem.
- kezen**, patriottische sympathieën hebben, mogelijk naar Cornelis de Gijselaar [1751-1815] uit Gorinchem.
- kiekje**, gelegenheidsfoto, naar de Leidse fotograaf Israël David Kiek [1811-1899].

- koksiaan**, veelvraat, naar de Groningse dominee Hendrik de Cock [1801-1842].
- lindaan**, insekticide, naar de scheikundige T. van der Linden.
- Lombarts-Calville**, appel, naar de kweker Pierre Lombarts [1873-1949] uit Zundert.
- Lucaskind**, van de inkomstenbelasting aftrekbaar kind, naar A.M. Lucas [1893-1975], lid van de Tweede Kamer.
- menistenleugen**, halve waarheid, naar Menno Simonsz [1496-1561] uit Leiden.
- pekelwater**, haarwater, naar de Utrechtse hoogleraar Cornelis Adrianus Pekelharing [1848-1922].
- piersonnetje**, belastingbiljet, naar N.G. Pierson [1839-1909], minister van financiën.
- pietheinen**, stelen, naar admiraal Piet Hein [1578-1629] uit Delfshaven.
- poppesnor**, overijverig speurder, naar de Amsterdamse politieagent Hendrik Blonk, alias Pietje Poppesnor [1893-?].
- posthumacake**, regeringsbrood, naar F.E. Posthuma [1874-1964], minister van landbouw.
- pulsen**, huizen leeghalen, naar de Amsterdamse verhuizer Abraham Puls [1902-?].
- rembrandtiek**, lichteffect, naar Rembrandt van Rijn [1606-1669]
- Rudinomics**, bezuinigingsbeleid, naar H.O.C.R. Ruding [geb. 1939], voormalig minister van financiën.
- Schaepmanneltje**, tweede borrel, naar H.J.A.M. Schaepman [1844-1903], voorman van de KVP.
- schakellijm**, vloeibare lijm, naar de Amsterdamse fabrikant Adriaan Schakel.
- Sincks-toestel**, hijstoestel, naar de Amsterdamse paardenslachter Sinck.
- Sjaak van Buren**, 'het kan me niets schelen', naar de Amsterdammer Sjaak van Buren.
- snelliussen**, plaatsbepalen, naar de Leidse wiskundige Willebrord Snellius [1581-1626].
- snetlaagje**, beschuitje, waarschijnlijk naar de Amsterdamse bakker Snethlage.
- spijkerbalsem**, terpentijnzalf, naar de Amsterdamse fabrikant Jan Spijker [†1789?].
- steuer**, buitenechtelijk kind, naar de Haarlemse filantroop Johannes van der Steur [1864-1945].
- stipriaantje**, hoestballetje, naar Abraham van Stipriaan Luiscius [1763-1829] uit Oudewater.

travaglinootje, drankje, naar J.A.N. Travaglino [1831-1905] uit Amsterdam, lid van de Tweede Kamer.

Trijn van Limpen, 'het is een rechte -', een kenau, naar Trijn van Limpen uit Utrecht [omstreeks 1577].

vanspeijkjes, koekjes, naar Jan Carel Josephus van Speijk [1802-1831] uit Amsterdam.

Voetiaan, voetganger, naar de predikant Gisbertus Voetius [1588-1676] uit Vlijmen.

Vondeliaans, literaire stijl, naar Joost van den Vondel [1587-1679].

westrumiet, teeremulsie, naar een zekere Van Westrum.

Wilhelmina Vooruit, vrouw met grote borsten, naar koningin Wilhelmina [1880-1962].

Startpunt voor dit boek vormde het artikel 'Iets over eigennamen die appellatieven geworden zijn' van G.A. Nauta, dat in 1900 verscheen in *Taal en Letteren* (nr. 10, p. 59 e.v.) en dat in 1904 werd aangevuld met 'Nog iets over eigennamen, die appellatieven geworden zijn'.

Ook in tijdschriften als *De Navorscher*, *De Taal- en Letterbode*, *De Taalgids*, *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* en *Noord en Zuid* verschenen tussen grofweg 1850 en 1910 verschillende artikelen over eponiemen.

Bovendien bevatten meerdere etymologische woordenboeken lijsten met eponiemen, zoals die van Vercoullie, Kluge, Shipley, Picoche, Stappers en Van Veen. Vergelijking van buitenlandse eponiemenwoordenboeken met Nederlandse lexica leverde hierop belangrijke aanvullingen.

Citaten en voorbeeldzinnen heb ik veelal overgenomen uit het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* of opgespoord via dit onmisbare lexicon. Hetzelfde geldt voor de weergaloze *Oxford English Dictionary*.

Voor de biografische informatie heb ik behalve van monografieën gebruikgemaakt van de bekende Franse, Duitse, Engelse en Amerikaanse nationale biografische woordenboeken. Voor Nederland waren dit hoofdzakelijk de woordenboeken van A.J. van der Aa, J.A. de Chalmot, B. Glasius, David van Hoogstraten, J.C. Kobus en W. de Rivecourt, Jacobus Kok en vanzelfsprekend het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. De precieze titels van deze boeken zijn in iedere wetenschappelijke bibliotheek na te zoeken.

Voor gegevens over Nederlanders die niet in deze naslagwerken zijn opgenomen, heb ik gebruikgemaakt van de bestanden van het *Centraal Bureau voor Genealogie* in Den Haag, van het *Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* en van verschillende gemeente-archieven.

Verder is veel informatie afkomstig uit oude edities van encyclopedieën, zoals de *Britannica*, *Winkler Prins*, *Oosthoek*, *Larousse* en *Brockhaus*. Voor gegevens over de oudheid heb ik dankbaar gebruikgemaakt van J. Nuchelmans' erudiete *Woordenboek der Oudheid* en natuurlijk van de *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* van Pauly/Wissowa.

De hierna volgende lijst bevat een selectie van de voornaamste geraadpleegde etymologische en algemene woordenboeken, evenals enkele buitenlandse eponiemenwoordenboeken. De lijst eponiemenwoordenboeken is zeker niet volledig: er bestaan verschillende gespecialiseerde medische en technische verzamelin-

gen, maar deze gebieden bleven in dit boek grotendeels buiten beschouwing.

Eponiemenwoordenboeken

- Cyril Leslie Beeching, *A Dictionary of Eponyms* (Oxford 1988²).
 Rosie Boycott, *Batty, Bloomers and Boycott. A Little Etymology of Eponymous Words* (Londen 1982).
 Michel Dancel, *Dictionnaire des inconnus aux noms communs* (Parijs 1979).
 A.J. Forrest, *A Dictionary of Eponymists* (Kettering 1982).
 Marcel Grauls, *Bintje & kalasjnikov. Het eponiemen boek* (Zonhoven z.j. [1991]).
 Gilles Henry, *Dictionnaire des mots qui ont une histoire* (Parijs 1989).
 Cecil Hunt, *A Dictionary of Word Makers* (New York 1949).
 Martin H. Manser, *Melba Toast, Bowie's Knife & Caesar's Wife. A Dictionary of Eponyms* (New York 1990).
 Bruno Migliorini, *Dal nome proprio al nome comune* (Genève 1927).
 Fritz C. Müller, *Wer steckt dahinter? Namen die Begriffe wurden* (Düsseldorf 1964).
 Eric Partridge, *Name into Word. Proper Names That Have Become Common Property* (Londen 1949).
 Alvin E. Rodin, Jack D. Key, *Medicine, Literature and Eponyms* (Malabar 1989).
 James A. Ruffner (red.), *Eponymous Dictionaries Index: A Compilation of Terms Based on Names of Actual or Legendary Persons* (New York 1977).
 Leonard Zusner, *Eponyms in Psychology* (New York 1987).

Etymologische woordenboeken

- A. Cherpillod, *Dictionnaire étymologique des noms d'hommes et de dieux* (Masson 1988).
 Albert Dauzat (e.a.), *Nouveau dictionnaire étymologique et historique* (Parijs 1964).
 Günther Drosdowski, *Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache* (Mannheim 1963).
 L.C.E.E. Fock, *Natuur- en geneeskundig etymologisch woordenboek* (Gorinchem 1855).
 Herman Hirt, *Etymologie der neuhochdeutschen Sprache* (München 1921).
 Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (Berlijn 1975).

- C.T. Onions, *The Oxford Dictionary of English Etymology* (Oxford 1985).
- Eric Partridge, *Origins. A Short Etymological Dictionary of Modern English* (Londen z.j.).
- Jacqueline Picoche, *Dictionnaire étymologique du français* (Parijs 1987).
- Joseph T. Shipley, *Dictionary of Word Origins* (New York 1965).
- Walter W. Skeat, *An Etymological Dictionary of the English Language* (Oxford 1910).
- H. Stappers, *Dictionnaire synoptique d'étymologie française* (Parijs z.j.).
- J.L. Terwen, *Etymologisch handwoordenboek der Nederduitse taal* (Gouda 1844).
- P.A.F. van Veen, *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden* (Utrecht 1989).
- Jozef Vercoullie, *Beknopt etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal* ('s Gravenhage/Gent 1925³).
- J. de Vries, *Nederlands etymologisch woordenboek*. Met aanvullingen, verbeteringen en woordregisters door F. de Tollenaere (Leiden 1987).
- J. de Vries, F. de Tollenaere, *Etymologisch woordenboek* (Utrecht 1991).
- W. von Wartburg, *Französisches etymologisches Wörterbuch* (Basel 1964).
- Ernst Wasserzieher, *Woher? Ableitendes Wörterbuch der deutschen Sprache* (Bonn 1962).
- Ernest Weekley, *An Etymological Dictionary of Modern English* (Londen 1921).
- Nicolaas van Wijk, *Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal* ('s Gravenhage 1949²).

Overige woordenboeken

- Taco H. de Beer, E. Laurillard, *Woordenschat* ('s Gravenhage 1899; herdrukt Hoewelaken 1993).
- Willem Bilderdijk, *Verklarende geslachtslijst der Nederduitse naamwoorden* (Amsterdam 1834).
- J.H. van Dale, *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal* ('s Gravenhage 1874), tot en met de 12de druk.
- Enno Endt, *Bargoens woordenboek* (Amsterdam 1982).
- Stuart Berg Flexner, *I hear America Talking* (New York 1976).
- , *Listening to America* (New York 1982).
- Charles E. Funk, *Thereby Hangs a Tale. Stories of Curious Word Origins* (New York 1950).

- Louis Heller (e.a.), *The Private Lives of English Words* (Londen 1984).
- Arendo Joustra, *Homo-erotisch woordenboek* (Amsterdam 1989).
- M.J. Koenen, J.B. Drewes, *Wolters' woordenboek eigentijds Nederlands. Grote Koenen* (Groningen 1986).
- A. Kolsteren, *Vreemde woordenboek* (Utrecht 1991).
- J. Kramers, *Algemeene kunstwoordentolk* (Gouda 1847¹).
- Maurice Lachatre, *Nouveau dictionnaire universel* (Brussel z.j.).
- G.L. van Lennep, *Verklarend oorlogswoordenboek* (Amsterdam 1988).
- Gt. Nieuwenhuis, *Algemeen woordenboek van kunsten en wetenschappen* (Zutphen 1825, plus het 'Aanhangsel', 1833).
- Adrian Room, *Dictionary of Trade Name Origins* (Londen 1982).
- Henk Salleveldt, *Het woordenboek van Jan Soldaat* (Alphen a/d Rijn 1980).
- J. van der Schaar, *Woordenboek van voornamen* (Utrecht 1984).
- J.G. Schlimmer, *Woordenboek der Grieksche en Romeinsche oudheid* (Haarlem 1910).
- Sijthoff's woordenboek voor kennis en kunst* (Leiden z.j. [1890-1895]).
- P. van Sterkenburg, W.J.J. Pijnenburg, *Van Dale Groot woordenboek van hedendaags Nederlands* (Utrecht/Antwerpen 1984).
- P.J. Veth, *Uit Oost en West. Verklaring van eenige uitheemsche woorden* (Arnhem 1889).
- P. Weiland, *Kunstwoordenboek* (Antwerpen 1824, plus de latere drukken).
- P.G. Witsen Geysbeek, *Algemeen noodwendig woordenboek der zamenleving* (Amsterdam 1836).
- C.F. Zeeman, *Nederlandsche spreekwoorden [...] aan den bijbel ontleend* (Dordrecht 1877).

RUBRIEKSREGISTER

Amusement

toneel, schilderkunst, sport, kermis, speelgoed

aanappelen 12
 albertduurtje 16, 17
 ammehoela 19-21
 apelles 12
 augustus 23, 24, 104
 axel 24, 25
 bambochade 12
 [barok] 13
 [calembour] 50, 51
 [chic] 13
 Emmie 21
 fleuren 81, 82
 frisbee 86
 jonassen 101-103
 leotard 199
 Lutz 25
 makartboeket 13
 mecenas 24, 135, 136
 Menno-Coehoorn-arbeid 57
 mingo 136, 137
 mopsje 142, 143
 Napoleon 214
 nimrod 147
 rappo 198
 rembrandtiek 13
 silhouet 186, 187
 teddybeer 195-197
 [trampoline] 199
 trial 72
 yamashita 25

Bouw en nijverheid

hijskranen, lampen, houtsnijwerk, kunststoffen, gebouwen, bouw materiaal

Argentische lamp 167
 ariaan 21, 22
 baileybrug 26, 27
 bakeliet 27-29
 bavelaar 32-33

boulevard 33
 Carcel-lamp 167
 daviaan 167
 davylamp 167
 derrick 64, 65
 dirkkraan 64, 65
 holbeinwerk 12
 klaasjacobsen 89
 kolos 114, 115
 macadam 123, 124
 magirusladder 128, 129
 mausoleum 131, 132
 obsidiaan 147, 148
 Parkesine 29
 quinquet 166, 167
 schakellijm 182, 183
 Sincks-toestel 65
 Tarmac 124
 tupperware 29
 vespasienne 205, 206
 westontakel 65
 westrumiet 124

Dieren

antoniusvarken 105
 begijndrol 35
 [bokking] 41, 42
 dobermannpincher 105
 esculaapslang 76
 guppy 94
 jakob-evertsen 100
 jumbo 104, 105
 karlijn 105
 labrador 105
 Picassovissen 13
 przewalskipaard 105
 vanessa 190, 203, 204

Drank

Bloody Mary 144, 145
 campari 145
 chaptaliseren 145
 coccejaans bittertje 113

galliseren 145
 Grand Marnier 145
 grog 90-92
 hi(p)pocras 145
 kir 145
 martini 145
 molotowcocktail 141
 mom 145
 negus 144
 nescafé 128
 petiotiseren 145
 quassie-beker 118
 Schaepmannetje 70
 travaglinootje 70
 wellington 170, 183, 213, 214

Gedrag

opschepperij, schijnheiligheid, intelligentie, typen

aanappelen 12
 Achitofel 15, 16
 barnum 197
 Bauck 109
 begijn 34, 35
 Boswellianisme 42, 43
 Brugman, praten als 49, 50
 epicurisch 75, 76
 fröbelen 86-88
 [gaga] 13
 guppekop 94
 ka 106, 107
 kenau 108, 109
 mansfelder 109
 Martha, bedrijvige 129
 menistenleugen 114
 messalina 109
 montefioren 205
 montgolfière 142
 nabal 14, 143, 144
 stentor 191
 Trijn van Limpen 109
 xantippe 215-217
 xantippiseren 216

Geld

handel, legeringen, rijkaards, opsmuk en waardepapieren

alfenide 160
 beurs 37-39
 christoffelmetaal 160
 Croesus 84
 Dreesgeld 68, 69
 fokker 83, 84
 krugerrand 207
 piersonnetje 69, 70
 pinsbek 159-161
 prinsmetaal 160
 Prins-Robertsmetaal 160
 Prins-Ruprechtsmetaal 160
 Rothschild 84
 ruolz 160
 stras 194, 195
 talmigoud 160
 tontine 199, 200
 Vanderbilt 84
 vermontevioleparken 204, 205

Kleding

kledingstukken, stoffen, kleuren

abigail 14, 15, 143, 144
 arafatchoker 37
 attila 188, 189
 batist 162
 begijn 34, 35
 bembergzijde 162
 Bérandine 162
 bismarck 97
 Bloomer-kostuum 67
 bolivar 162
 caca du Dauphin 97
 cardigan 170
 chesterfield 189
 colbert 30, 189
 evaatje 76, 77
 fontangemuts 85
 fuchsine 98
 georgette 162

RUBRIEKSREGISTER

havelock 189
 izabel 97
 jaeger 98, 99
 [jak] 189
 jumelkatoen 162
 labadist 118
 leotard 199
 macfarlane 189
 mackintosh 189
 Mae West 125, 126
 mazarine 98
 merceriseren 162
 messaline 162
 molière 139
 montycoat 189
 ottoman 153
 pompadoer 161, 162
 raglan 169-171
 richelieu 139
 rokkelore 189
 sanella 162
 sanforiseren 162
 sévigné 85
 spencer 74, 178, 187, 188
 titiaan 98
 van dijck-kraag 13
 wellington 170, 183, 213, 214
 zanella 162

Letteren

stijlen, lettertypen, boeksoorten, critici
 aldine 75
 aristarch 22, 23
 augustijn 75
 baedeker 25, 26
 baskerville 75
 Bièvrina 50
 bodoni 75
 Boswellianisme 42, 43
 braille 45-47
 calepin 51-52
 Catsiaans 62

cicero 75
 cicerone 26
 Clerihew 51
 datisme 61, 62
 didotpunt 75
 elzevier 74, 75
 galjard 75
 gallitypie 60, 61
 garamond 75
 gongorisme 62
 gorgiaans 62
 goropisme 88, 89
 Hooftiaans 62
 leporelloalbum 118, 119
 lubberiaans 37
 marinisme 62
 marivaudage 62
 marotisme 62
 morsealfabet 47
 paskwil 153-155
 petrarkisme 62
 Pitaval 122
 rabelaisiaans 62
 sabon 75
 spoonerism 51
 Vondeliaans 62
 zoilus 219

Medisch

Balsamum Locatelli 189
 Bijsterveld, ga jij maar met je pis
     naar 53
 breggetjes 194
 cinchonisme 55
 esculaap 76
 Hippocratische eed 145
 keizersnede 103
 kwassiehout 117
 mithridatiseren 137-139
 orvietaan 152
 rorschachtest 174, 175
 spijkerbalsem 189, 190
 stipriaantje 193, 194

RUBRIEKSREGISTER

Misdaad en recht

moorden, stelen, politie en rechtspraak

bobby 108
 brocard 122
 burke, to 209
 dewitt, to 122
 draconisch 122
 guillotine 92-94
 Jack de Ripper 209
 Jack Ketch 65
 kaasjager 107, 108
 Landru 209
 Louise 94
 lynchen 121, 122
 lynchwet 122
 pietheinen 158, 159
 pinsbek 159-161
 Pitaval 122
 poppesnor 162-164
 pulsen 165, 166
 quisling 168, 169
 ruolz 160
 Sjaak van Buren 21
 stras 194, 195
 watrinade 208, 209

Muziek

bandoneon 181
 bariton Martin 72
 dolby 181
 dugazon 71, 72
 falcon 72
 Galli Marié 72
 hammondorgel 181, 182
 K.V. 150, 151
 pathefoon 182
 saxofoon 180, 181
 schrammelmuziek 182
 schrammelorkest 182
 sousafoon 182
 spinet 190
 [tingeltangel] 182

trial 72
 wurlitzerorgel 182

Natuurkundige eenheden en tijdsaanduidingen

ampère 210
 ångström 210
 augustus 23, 24, 104
 baud 210
 becquerel 210
 bel 210, 211
 bloekertijd 83
 Celsius 211
 clark 212
 coulomb 211
 curie 211
 dalton 211
 darcy 211
 decibel 210, 211
 Domitianus 104
 erlang 211
 Fahrenheit 211
 farad 211
 gal 211
 gauss 211
 Germanicus 104
 gilbert 211
 gregoriaanse kalender 104
 hefnerkaars 211
 henry 211
 hertz 211
 joule 210
 juli 103, 104
 Juliaanse kalender 103
 [juni] 104
 kelvin 211
 lambert 211
 mach 211
 maxwell 211
 mho 212
 newton 211
 oersted 211
 ohm 210, 212

pascal 212
 poise 212
 röntgen 212
 rutherford 211
 siemens 212
 tesla 212
 torr 212
 volt 212
 voltampère 210
 watt 209, 210
 weber 212

Planten en bomen

Zie ook bijvoegsel 1.

afzelia 185
 amaryllis 18, 19
 Anna Paulownaboom 185
 [artemisia] 131
 begonia 179
 camelia 179, 180
 commelyna 223
 dahlia 180
 dieffenbachia 179
 douglasspar 185
 echeveria 12
 forsythia 180
 freesia 180
 fuchsia 98
 gardenia 180
 hortensia 96
 ignatiusboom 185, 186
 magnolia 180
 moraea 221
 napoleonwilg 186
 parmentiera 40
 sanseveria 178, 179
 sequoia 184, 185
 victoria regia 208
 wellingtonia 184, 214
 weymouths-pijnboom 186
 zehneria 13

Politiek

politiek handelen, emancipatie, opvattingen, verraad

belubberen 36, 37
 Bloomer-kostuum 67
 bolisme 168
 boycot 44, 45
 Brinkmanship 36
 [cabaal] 150
 chauvinisme 54, 55
 dr. Clavan 56
 dolle Mina 65-67
 Dreesgeld 68, 69
 gaullisme 37
 gorbimanie 37
 kezen 110, 111
 Lucaskind 69
 machiavellisme 37
 Nansen-paspoort 168
 peronisme 37
 Poujadisme 37
 quisling 168, 169
 Reaganomics 36
 Rudinomics 36
 silhouet 186, 187
 Thatcherisme 36

Seksualiteit

abelardiseren 13, 14
 blauwe begijn 35
 casanova 52, 53, 59, 148
 condoom 58, 59
 Dokter Beffie 53
 Don Juan 53, 67, 68
 eonisme 53
 Huttemannen 54
 lolita 119-121
 masochisme 130, 131
 oginoïsme 148, 149
 onaneren 151
 Pompadourwinkel 162

RUBRIEKSREGISTER

praline 165
 sadisme 175, 176
 saffisme 54
 steur(tje) 192, 193
 victoriaans 208

Uiterlijk

haardracht, verschijning
 barbie 29, 30
 Bellarmijnkruid 35, 36
 binette 116
 burnsides 43
 cadenette 86
 cadogan 86
 fontange 84-86
 henri-quatze 86
 Hippocratisch gezicht 145
 jakob-evertsen 100
 kolos 114, 115
 krates 115-117
 marcel 86
 napoleon 86
 Piet Heingezicht 159
 pompadoer 161, 162
 Rubensfiguur 13
 socratische neus 216
 Vandyke 86
 Wilhelmina Vooruit 126

Voedsel

rookwaar, zoetigheid, groente en fruit
 bintje 39, 40
 bismarckharing 37
 bokje 40, 41
 [bokking] 41, 42
 clementine 172
 elstar 172
 fletcheren 79, 80
 flikje 70, 82, 83
 Generaal de Wet 39
 Granny Smith 172
 greengage 171

hopje 95, 96
 knipperdolle 113
 koksiaan 113
 loganbes 172
 Lombarts-Calville 172
 madeleine 124, 125
 maggi 127, 128
 marsreep 83
 Melbatoost 157, 158
 parmentiera 40
 pasteuriseren 155, 156
 pêche-melba 156-158
 [pekel] 41
 Piet-Heins-boon 159
 posthumacake 70
 praline 164, 165
 reine-claude 171, 172
 ringelot 171
 sachertaart 158
 sandwich 177, 178
 snetlaagje 158
 sonjana 172
 tarte Tatin 158
 tomouce 197, 198
 [ulevel] 201
 vanspeijkjes 158
 victoria 206-208
 wecken 212, 213
 wellington 170, 183, 213, 214
 wybertje 214, 215
 Zola 39

Voertuigen

koetsjes, motoren, motoronderdelen, luchtvaart, scheepvaart
 bowdenkabel 64
 brommer 47, 48
 bronsmotor 64
 brougham 47
 carter 64, 79
 charlière 142
 clarence 48

coslettize 79
 deleman 48
 diesel 62-64
 draisine 77, 78
 dunlopbanden 79
 fiets 77-79
 gatsometer 64
 Gretchen vom Deich 90
 grietje 89, 90
 hansom 48
 immelmann 218
 linktrainer 218
 michauline 78
 montgolfière 141, 142
 otto 79
 ottoist 79
 ottomotor 63
 quinquetwater 167
 stanhope 48
 [tandem] 79
 tilbury 48
 [tram] 200, 201
 wankelmotor 64
 wattman 210
 zeppelin 217, 218

Wapens

Baedeker raids 26
 Barlow 44
 Beaumontgeweer 134
 bowiemes 43, 44
 browning 134
 chassépotgeweer 134
 coehoorn 56-58
 colt 134
 congrevische vuurpijl 184
 derringer 134
 dikke Bertha 134
 eustache 44
 flobert 134
 garandgeweer 134
 gatlinggeweer 133
 immelmann 218

kalasjnikov 134
 kortjan 89
 langeveld 89
 lebelgeweer 134
 lugerpistool 134
 mauser 134
 maxim 132-134
 mills-bom 184
 Miniégeweer 134
 mollie 141
 molotowcocktail 139-141
 Molotow-gitaar 140
 pershing 184
 rambomes 44
 schrapnel 183, 184
 spencer 187
 Stalinorgel 140
 sten 134
 Thompson-machinepistool 134
 uzi 134
 vegasche kogels 184
 vetterli-geweer 134
 walther 134
 winchester 134

Wetenschap

Adam Riese, nach 31
 algoritme 17, 18
 Bartjens, volgens 31, 32
 becquerelstralen 174
 Briggse stelsel 18
 buckystralen 173
 bunsenbrander 167
 cartesiaanse coördinaten 18
 cinchonine 55
 Cocker, according to 31
 Crookes-buizen 174
 daguerreotypie 59, 60
 diofantisch 18
 euclidisch 18
 galvanotypie 61
 Gunter, according to 31
 Ludolfiaans getal 18

RUBRIEKSREGISTER

röntgenstraling 172-174, 212

snelliusen 18

talbotypie 60

teclubrander 167

turingmachine 18

voltazuil 212

woodburytypie 61

De eponiemen waaraan hele, afzonderlijke lemmata worden gewijid, zijn in het alfabetisch register vet gezet.

- Aagje, nieuwsgierig** 11
aanappelen 12
abelardiseren 13, 14
abigail 14, 15, 143, 144
abracadabra 15
Absalom 16
Achitofel 15, 16
Achitofelsraad 16
Adam Riese, nach 31
afzelia 185
alber(t)duurtje 16, 17
aldine 75
aldislamp 167
alfenide 160
algoritme 17, 18
amaryllis 18, 19
ammehoela 19-21
ampère 210
ångström 210
Anna Paulownaboom 185
antoniusvarken 105
apelles 12
arafatchoker 37
argand 166
Argentische lamp 167
ariaan 21, 22
aristarch 22, 23
[artemisia] 131
attila 188, 189
augustijn 75
augustus 23, 24, 104
axel 24, 25
baedeker 25, 26
Baedeker raids 26
baileybrug 26, 27
Baileykluiver 27
bakeliet 27-29
Balsamum Locatelli 189
bambochade 12
bandoneon 181
barbie(pop) 29, 30
barema 30, 31
bariton Martin 72
Barlow 44
barnum 197
[barok] 13
Bartjens, volgens 31, 32
baskerville 75
batist 162
Bauck 109
baud 210
bavelaar(tje) 32, 33
Beaumontgeweer 134
becquerel 210
becquerelstralen 174
Beffie, Dokter 53
begijn 34, 35
begijndrol 35
begijnen 35
begonia 179
bel 210, 211
Bellarmijnkruik 35, 36
belubberen 36, 37
bembergzijde 162
Bérandine 162
berkheya 222
Bertha, dikke 134
beurs 37-39
Bièvriana 50
Bijsterveld 53
binette 116
bintje 39, 40
bismarck 97
bismarckharing 37
[black box] 218
blauwe begijn 35
Bloody Mary 144, 145
blookertijd 83
Bloomer-kostuum 67
bobby 108

- bodoni 75
 boerhaavia 222
 bokje 40, 41
 [bokking] 41, 42
 bolisme 168
 bolivar 162
 bontia 222
 boswelliaans 42
Boswellianisme 42, 43
 [botter] 199
 boulewerk 33
 bowdenkabel 64
bowiemes 43, 44
boycot 44, 45
 Boycotten 45
braille 45-47
 brandaris 167
 breggetjes 194
 Briggse stelsel 18
 Brinkmanship 36
 brocard 122
 Broeder Jonathan 203
 broekman, praten als een 49,
     50
brommer(tje) 47, 48
 bronsmotor 64
 brougham 47
 browning 134
 bruggeman, praten als een 49,
     50
Brugman, praten als 49, 50
 brugmansia 222
 brunia 222
 buckystralen 173
 bunsenbrander 167
 burke, to 209
 burnsidés 43
 [cabaal] 150
 caca du Dauphin 97
 cadenette 86
 cadogan 86
 [calembour] 50, 51
calepin 51, 52
 camelia 179, 180
 campari 145
 Carcel-lamp 167
 cardigan 170
 carter 64, 79
 cartesiaanse coördinaten 18
casanova 52, 53, 59, 148
 cato 39
 catogan 86
 Catsiaans 62
 Celsius 211
 chaptaliseren 145
 charlière 142
 chassepotgeweer 134
chauvinisme 54, 55
 chesterfield 189
 [chic] 13
 christoffelmetaal 160
 cicero 75
 cicerone 26
 cinchonidine 55
cinchonine 55
 cinchonisme 55
 clarence 48
 clark 212
Clavan, dr. 56
 clementine 172
 Clerihew 51
 cliffortia 222, 223
 cluytia 223
 coccejaans bittertje 113
 Cocker, according to 31
coehoorn(mortier) 56-58
 colbert 30, 189
 colt 134
 commelyna 223
condoom 58, 59
 congrevische vuurpijl 184
 coslettize(r) 79
 coulomb 211
 Cresus 84
 Croesus 84
 Crookes-buizen 174

- curie 211
 Dagobert Duck 84
 daguerreomanie 60
daguerreotypie 59, 60
 dahlia 180
 dalton 211
 darcy 211
datisme 61, 62
 daviaan 167
 david 89
 davylamp 167
 decibel 210, 211
 dehaasia 223
 deleman 48
 derrick 64, 65
 derringer 134
 deutzia 223
 dewitt, to 122
 didotpunt 75
 dieffenbachia 179
diesel(motor) 62-64
 dijck-kraag, van 13
 dikke Bertha 134
 diofantisch 18
 dirk 89
dirkkraan 64, 65
 dobermannpin(s)cher 105
 Dokter Beffie 53
 dolby 181
 dolle begijn 35
dolle Mina 65-67
 Domitianus 104
Don Juan 53, 67, 68
 donjuanisme 68
 douglasspar 185
 draconisch 122
 draisine 77, 78
Drees(geld) 68, 69
 Dreestrekker 69
droste-effect 70, 71
 dubbele axel 24
dugazon 71, 72
dukdalf 73, 74
 dunlopbanden 79
 echeveria 12
 elstar 172
elzevier 74, 75
 Emmie 21
 eonisme 53
epicurisch 75, 76
 epicurist 76
 erlang 211
 esculaapslang 76
esculaap(teken) 76
 euclidisch 18
 eustache 44
eva(atje) 76, 77
 ewyckia 223
 Fahrenheit 211
 falcon 72
 farad 211
fiets(en) 77-79
fletcheren 79, 80
fleuren 81, 82
flikje 70, 82, 83
 flobert 134
fokker 83, 84
fontange 84-86
 fontangekuif 85
 fontangemuts 85
 fontangepruik 85
 forrestia 223
 forsythia 180
 freesia 180
frisbee 86
fröbelen 86-88
 Fröbelinrichting 88
 fuchsia 98
 fuchsine 98
 [gaga] 13
 gal 211
 galjard 75
 Galli Marié 72
 galliseren 145
 gallitypie 60, 61
 galvanotypie 61

- garamond 75
 garandgeweer 134
 gardenia 180
 garmond 75
 gatlinggeweer 133
 gatsometer 64
 gaullisme 37
 gauss 211
 Generaal de Wet 39
 georgette 162
 Germanicus 104
 geunsia 223
 gilbert 211
 gongorisme 62
 gorbextase 37
 gorbifilie 37
 gorbimanie 37
 gorgiaans 62
goropisme 88, 89
 gorteria 223
 Grand Marnier 145
 Granny Smith 172
 greengage 171
 gregoriaanse kalender 104
 Gretchen vom Deich 90
grietje 89, 90
 grietjespardoen 90
 grietjesstengeëzelshoofd 90
 grietjestoppenant 90
 Grietje van Dijk 89, 90
grog 90-92
 groggy 92
 grogstem 92
 grokstem 92
 gronovia 223
guillotine 92-94
 Gunter, according to 31
 gup 94
 guppekop 94
guppy 94
 Haags hopje 96
 hallia 224
 hammondorgel 181, 182
 hansom 48
 harpagon 139
 harpax 139
 hartighsea 224
 hartogia 224
 havelock 189
 hefnerkaars 211
 henri-quatre 86
 henry 211
 hertz 211
 heurnia 224
 hi(p)pocras 145
 Hippocratische eed 145
 Hippocratisch gezicht 145
 holbeinwerk 12
 holmeslicht 167
 homerisch gelach 22
 Hooftiaans 62
hopje 95, 96
hortensia 96
 hottonia 224
 houutuynia 224
 hovenia 224
 huernia 224
 Huttemannen 54
 ignatiusboom 185, 186
 immelmann 218
 ingenhousia 224
 izabel(la) 97
 Jack de Ripper 209
 Jack Ketch 65
jacob-evertsen 100
 jaegeria 224
jaeger(tje) 98, 99
 jägerbroek 98, 99
 jägerflanel 99
 jägerhemd 99
 jägerondergoed 99
 jägerstof 99
 [jak] 189
jakobakannetje 99, 100
jakob-evertsen 100
 Jantje van Leiden 113

- John Bull 202
jonashaai 101
jonassen 101-103
 Jonathan, Broeder 203
 joule 210
juli 103, 104
 Juliaanse kalender 103
jumbo 104, 105
 jumbojet 105
 jumelkatoen 162
 [juni] 104
ka 106, 107
kaasjager 107, 108
 kalasjnikov 134
 kamelia 179, 180
 karlijn 105
 Katjoesja 140
 Kees 110
 keesje 89
 keizer 103
 keizersnede 103
 kelvin 211
kenau 108, 109
kezen 110, 111
 K.I. 151
kiekje 111-113
 kiggelaria 224
 kinket 167
 kir 145
 klaas(jacobsen) 89
 kleinhovia 225
 kleinia 225
 knipperdolletje 113
 Köchelverzeichnis 150, 151
koksiaan 113
kolos 114, 115
kolossaal 114, 115
 kopsia 225
 kortjan 89
krates 115-117
 krugerrand 207
 K.V. 150, 151
kwassie 117, 118
 kwassiehout 117
labadist 118
 labrador 105
 lambert 211
 Landru 209
 langeveld 89
 lebelgeweer 134
 leeuwenhoekia 225
 leotard 199
leporelloalbum 118, 119
 leporelloboek 119
 Lindaan 172
 linktrainer 218
 Locatelli, Balsamum 189
 loganbes 172
lolita 119-121
 Lombarts-Calville 172
 Louise 94
 lubberiaans 37
 Lucaskind 69
 Ludolfiaans getal 18
 lugerpistool 134
 Lutz 25
lynchen 121, 122
 lynch-gerecht 122
 lynchwet 122
 maarte 129
macadam 123, 124
 macadamiseren 123, 124
 macfarlane 189
 mach 211
 machiavellisme 37
 mackintosh 189
madeleine 124, 125
Mae West 125, 126
maggi 127, 128
 maggikruid 127
 Maggisoep 127
magirusladder 128, 129
 magnolia 180
 makartboeket 13
 mansfelder 109
 marcel 86

- Marianne 202
 marinisme 62
 marivaudage 62
 marotisme 62
 marsreep 83
Martha, bedrijvige 129
 Martin, bariton 72
 martini 145
 marumia 225
masochisme 130, 131
 mauritia 225
 mauser 134
mausoleum 131, 132
maxim 132-134
 maxwell 211
 mazarine 98
mecenas 24, 135, 136
 meesia 225
 Melbatoost 157, 158
 membrana Wachendorffii 228
 menistenleugen 114
 menistenstreek 114
 Menno-Coehoorn-arbeid 57
 merceriseren 162
 messalina 109
 messaline 162
 mho 212
 michauline 78
 Michaux-vélocipède 78
 Michiel 202
 mills-bom 184
 Mina, dolle 65-67
mingo 136, 137
 Miniégeweer 134
 mithridaat 138
mithridatiseren 137-139
molière 139
 mollie 141
molotowcocktail 139-141
 Molotow-gitaar 140
 mom 145
 montefioren 205
montgolfière 141, 142
 montycoat 189
mopsje 142, 143
 moraea 221
 morsealfabet 47
 muldera 225
 muntingia 225
nabal 14, 143, 144
 Nansen-paspoort 168
 napoleon 86
 Napoleon 214
 napoleonwilg 186
negus 144
 nescafé 128
 newton 211
nicotine 145, 146
nimrod 147
 nuysia 225, 226
obsidiaan 147, 148
 oersted 211
oginoïsme 148, 149
 Ogino-Knaus 149
 ohm 210, 212
oké 149, 150
onaneren 151
 onanie 151
 onaniem 151
 onaniet 151
 onanist 151
 oogst 24
 oogsten 24
 Oom Dagobert 84
 orania 226
orvietaan 152
 Osmaan 153
 otto 79
 ottoist 79
 ottoman 153
ottomane 153
 ottomotor 63
 panzera 224
 papiniaanse pot 212
 Parkesine 29
 parmentiera 40

- pascal 212
paskwil 153-155
 pasquinade 154
 Pasteuriseer-apparaat 156
pasteuriseren 155, 156
 pathefoon 182
pêche-melba 156-158
 [pekkel] 41
 pekkelwater 86
 peronisme 37
 pershing 184
 petiotiseren 145
 petrarkisme 62
 Picassovissen 13
 piersonnetje 69, 70
 Piet Hein 159
pietheinen 158, 159
 Piet Heingezicht 159
 Piet-Heins-boon 159
pinsbek 159-161
 pisonia 226
 Pitaval 122
 poise 212
 pollia 226
pompadoer 161, 162
 pompadour 162
 pompadour, style 162
 Pompadourwinkel 162
poppesnor 162-164
 posthumacake 70
 posthumajas 70
 posthumaschurft 70
 Poujadisme 37
praline 164, 165
 prinsmetaal 160
 Prins-Robertsmetaal 160
 Prins-Ruprechtsmetaal 160
 przewalskipaard 105
pulsen 165, 166
 quassie-beker 118
quinet 166, 167
 quinetwater 167
quisling 168, 169
 rabelaisiaans 62
raglan 169-171
 raglanmouw 170
 rambomes 44
 rappo 198
 Rapponische krachten 198
 Reaganomics 36
reine-claude 171, 172
 rembrandtiek 13
 rheedia 226
 rhynea 226
 richelieu 139
 ringelot 171
 roellia 226
 rokkelore 189
 röntgen 212
röntgenstraling 172-174, 212
rorschachttest 174, 175
 Rothschild 84
 royena 226
 Rubensfiguur 13
 Rudinomics 36
 ruolz 160
 rutherford 211
 ruyschia 226, 227
 sabon 75
 sachertaart 158
sadisme 175, 176
 saffisme 54
sandwich 177, 178
 sandwichhanddruk 177
 sandwichman 177
 sanella 162
 sanforiseren 162
sanseveria 178, 179
 sanseveria 179
 sapfisme 54
 saxhoorn 180
saxofoon 180, 181
 saxotromba 180
 Schaepmannetje 70
schakellijm 182, 183
 schrammelmuziek 182

- schrammelorkest 182
schrapnel 183, 184
 schwenckia 227
 sebaea 227
sequoia 184, 185
 serruria 227
 sévigné 85
 sideburns 43
 siemens 212
silhouet 186, 187
 Sincks-toestel 65
 sipke 39
 Sjaak van Buren 21
 snelliussen 18
 snetlaagje 158
 socratisch 216
 sonjana 172
 sosie 139
 sousafoon 182
spencer 74, 178, 187, 188
spijkerbalsem 189, 190
spinet 190
 spinsbek 159
 spoonerism 51
 Stalinorgel 140
 stanhope 48
 stapelia 227
 sten 134
stentor 191
 stentorische stem 191
 stentorstem 191
steur(tje) 192, 193
stipriaantje 193, 194
 stirlingmotor 64
stras 194, 195
 suchtelenia 227
 swammerdammia 227
 swertia 227, 228
 swietenia 228
 talbotypie 60
 talmigoud 160
 [tandem] 79
 Tarmac 124
 tarte Tatin 158
 tartufferie 139
 tasmannia 228
 teclubrander 167
teddybeer 195-197
 tesla 212
 Thatcherisme 36
 Thompson-machinepistool
     134
 thunbergia 223
 tilbury 48
 [tingeltangel] 182
 titiaan 98
tompouce 197, 198
tontine 199, 200
 tontinedividendenstelsel 199
 tontinekapitaalverzekering
     199
 tontinerenteverzekering 199
 tontinier 199
 torr 212
 toynbeewerk 205
 [tram] 200, 201
 [trampoline] 199
 travaglinootje 70
 trial 72
 trijntje 39
 Trijn van Limpen 109
 tupperware 29
 tupperware-party 29
 turingmachine 18
 turlupinade 139
 [ulevel] 201
Uncle Sam 202, 203
 uzi 134
 Vanderbilt 84
 van dijck-kraag 13
 Vandyke 86
vanessa 190, 203, 204
 vanspeijkjes 158
 vegasche kogels 184
vermontevioleparken 204,
     205

ALFABETISCH REGISTER

- vespasienne** 205, 206
vetterli-geweer 134
victoria 206-208
victoriaans 208
victoria regia 208
Voetiaan 113
volt 212
Voltaire 162, 186
voltampère 210
voltazuil 212
Vondeliaans 62
vriesia 228
wachendorffia 228
Wachendorffii, membrana
     228
walther 134
wankelmotor 64
watrinade 208, 209
watriner 208
watt 209, 210
wattman 210
weber 212
wecken 212, 213
weckfles 213
weckglas 213
weckketel 213
weckpot 213
wecktoestel 213
wellington 170, 183, 213, 214
wellingtonia 184, 214
westontakel 65
westrumiet 124
weymouths-pijnboom 186
Wilhelmina Vooruit 126
winchester 134
witsenia 228
woodburytypie 61
wurlitzerorgel 182
wurmbea 229
wybertje 214, 215
xantippe 215-217
xantippiseren 216
yamashita 25
zanella 162
zehneria 13
zeppelin 217, 218
zeppelinaanval 218
zeppelinraid 218
zippelia 229
Zoilus 219
Zola 39